

Middeleeuws Namen aan Samber en/of Maas

Beeldvorming en vooringenomenheid in stadstopografisch onderzoek*

Boeken en artikels waarin de ruimtelijke ontwikkeling en topografie van een historische stad centraal staan (verder kortweg ‘stadstopografieën’ genoemd), worden heel vaak geschreven door mensen die een nauwe band hebben met de stad in kwestie. Dat was zo in de negentiende en vroege twintigste eeuw, toen lokale notabelen extensieve stadsbeschrijvingen publiceerden waarin het uitzicht, de wijken en de monumenten van hun historische stad minutieus werden opgesomd en beschreven.¹ De vaststelling geldt evenzeer voor recentere stadstopografieën. De beste voorbeelden zijn de historische stedenatlassen die in de loop van de jaren 1990 werden uitgegeven door het Gemeentekrediet van België.² Enkele uitzonderingen bevestigen de regel: Adriaan Verhulst bestudeerde het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van zijn thuisstad Gent maar ook van Brugge, Ieper en Antwerpen;³ Olivier Debaere publiceerde een stedenatlas van zowel Maaseik als Oostende.⁴ Ook stadstopografische syntheseswerken behoren vanzelfsprekend tot de uitzonderingen.⁵

Ondanks de tegenvoorbeelden gaat er achter de meeste historische stadstopografieën dus een nauwe band tussen de auteur(s) en de stad schuil. Die band lijkt zelfs

* Dit artikel is een grondig herwerkte versie van een deel van de bachelorpaper *De Naamse middeleeuwse stadsontwikkeling en de erfenis van Jules Borgnet*, waarmee Alexander Soetaert onder begeleiding van dr. Bram Vannieuwenhuyze afstudeerde als bachelor in de geschiedenis aan de KU Leuven in 2012. ‘Het kwam tot stand binnen het kader van het onderzoeksprogramma IUAP P7/26 “City & Society”.’ De auteurs wensen de anonieme referenten en de redactieleden van *Stadsgeschiedenis*, in het bijzonder Jelle Haemers en Jan Hein Furnée, te bedanken voor hun pertinente en stimulerende opmerkingen. ‘Onze dank gaat tevens uit naar Hannes Lowagie voor zijn hulp bij het opsporen van beeldmateriaal.’

1 Belgische voorbeelden zijn de boeken van de Leuvense stadsarchivaris Edward Van Even, van de Leeuwse pastoor Bets, van de Lierse advocaat Anton Bergmann of van de Ronsische burgemeester Oscar Delghust: E. Van Even, *Louvain dans le passé et dans le présent* (Leuven 1895); P. Bets, *Zout-leeuw, beschrijving, geschiedenis, instellingen* (Tienen 1887-1888); A. Bergmann, *Geschiedenis der stad Lier* (Lier etc. 1873); O. Delghust, *Renaix à travers les âges* (Ronse 1899).

2 De Lierse stedenatlas werd gepubliceerd door leden van het Liers Genootschap voor Geschiedenis, die van Tielt door een bestuurslid van de heemkundige kring De Roede van Tielt; de Brugse stedenatlas werd geschreven door de Brugse historicus Marc Ryckaert en de Mechelse door de plaatselijke stadsarchivaris Henri Installé: K. Breugelmans e.a., *Historische Stedenatlas van België. Lier* (Brussel 1990); M. Ryckaert, *Historische Stedenatlas van België. Brugge* (Brussel 1991); R. Ostyn, *Historische Stedenatlas van België. Tielt* (Brussel 1993); Henri Installé m.m.v. H. Rombaut en G. Croenen, *Historische Stedenatlas van België. Mechelen* (Brussel 1997).

3 Respectievelijk A. Verhulst, ‘Saint Bavon et les origines de Gand’, *Revue du Nord* 69 (1986) 455-467; A. Verhulst, ‘De vroegste geschiedenis van het Sint-Maartenskapittel en het ontstaan van de stad Ieper’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 11 (1957) 31-48; A. Verhulst, ‘Les origines et l’histoire ancienne de la ville de Bruges (IXe-XIIe siècle)’, *Le Moyen Âge. Revue d’Histoire et de Philologie* 66 (1960) 37-63; A. Verhulst, ‘Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw’, in: L. Voet e.a. (red.), *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565* (Brussel 1978) 13-40.

4 O. Debaere, *Historische stedenatlas van België. Typologische dossiers. Maaseik* (Brussel 1997); O. Debaere, *Stedenatlas: Oostende. Een topografisch overzicht van de ontwikkelingen van een fel begeerde havenstad* (Oostende 2002).

5 Bijvoorbeeld F.L. Ganshof, *Over stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen* (2^e uitg., Antwerpen etc. 1944); A. Verhulst, *The rise of the cities in north-west Europe* (Cambridge 1999).

zeer nuttig: kennis van het uitzicht, de morfologie en de structuur van de stad verlagen de drempel om zich te oriënteren in haar verleden. Dat is ongetwijfeld te danken aan het fenomeen ‘ruimtelijke inertie’: de hoge resistentie van landschappelijke elementen en ruimtelijke structuren.⁶ Gebouwen, kavelstructuren en stratenpatronen trotseren vaak de eeuwen. Toch is de stedelijke topografie allerm minst een statisch gegeven en zijn ruimtelijke patronen continu aan verandering onderhevig. Daarom maakt men wel eens gebruik van de metafoor van het palimpsest, waarbij het stadswefsel wordt vereenzelvigd met een stuk papyrus of perkament dat beschreven, uitgewist en opnieuw beschreven wordt. Stadshistorici ‘lezen de stad als een palimpsest en speuren naar de werking van de tijd en het verleden in de stedelijke ruimte’, schreven Marc Boone en Gita Deneckere in de inleiding van de recente stadsbiografie van ‘hun’ Gent.⁷ Voor stadstopografen geldt dat des te meer.

En stadstopografen halen daar ook hun voordeel uit. Wie de stadstopografische relicten uit het verleden juist kan interpreteren, heeft immers minder moeite om hun genese en transformatie te begrijpen en te verklaren. Dat dit tot waardevolle resultaten kan leiden, wordt aangetoond via de *town plan analysis* en het historisch huizenonderzoek, twee stadstopografische onderzoekstradities die de ruimtelijke inertie als uitgangspunt nemen voor een regressieve analyse van het stedelijke weefsel of het bouwkundige patrimonium.⁸ Daarbij is een essentiële rol weggelegd voor negentiende-eeuwse en recentere perceelplannen en topografische kaarten. Aangezien deze documenten werden gerealiseerd met behulp van ‘moderne’ – lees: nauwkeurige – meettechnieken en aan de basis liggen van ons actuele kaartmateriaal, zijn ze nog steeds goed lees-, begrijp- en hanteerbaar.⁹ Deze kaarten bevatten de noodzakelijke ijkpunten die, samen met de nog aanwezige topografische relicten, de huidige generaties stadstopografen toelaten zich in het topografische verleden van de stad te oriënteren. Wie die ruimtelijke kapstokken ontbeert, heeft het dan ook heel wat moeilijker. Neem de proef op de som: het kost gewoonlijk heel wat moeite en inlevingsvermogen om een historische stadstopografie over een onbekende stad aandachtig te blijven volgen, laat staan dat onderzoek zelf te voeren.

De nauwe band tussen stadstopografen en hun stad houdt echter ook problemen in. De kans is namelijk reëel dat men (ruimtelijke) karakteristieken van de eigentijdse stad op het verleden projecteert. Dat het grote publiek dat vaak doet, is bekend: heel veel mensen identificeren het huidige Brugge, Carcassonne of San Gimignano met hun middeleeuwse

6 B. Gauthiez, *Espace urbain. Vocabulaire et morphologie. Principes d'analyse scientifique* (Parijs 2003) 232-233; H. Renes, ‘De stad in het landschap’, in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht* (Hilversum 2005) 33-35.

7 M. Boone en G. Deneckere, ‘Geschiedenis als palimpsest’, in: M. Boone en G. Deneckere, *Gent stad van alle tijden* (Brussel/Gent 2010) 16.

8 Zie onder meer M.R.G. Conzen, *Alnwick, Northumberland. A Study in Town-Plan Analysis* (Londen 1960); K.D. Lilley, ‘Mapping the medieval city. Plan analysis and urban history’, *Urban History* 27 (2000) 5-30; L. Charles m.m.v. J. Decavele, ‘Huizenonderzoek’, in: J. Art (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 111b. Hulp-wetenschappen* (Gent 1996) 287-326; T. Bisschops, ‘Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden (1438-1561). Een pleidooi voor een perceelsgewijze analyse van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen’, *Stadsgeschiedenis* 2 (2007) 121-138.

9 Methodologische richtlijnen inzake het gebruik van deze kaarten bij stadstopografisch (en stadshistorisch) onderzoek vindt men terug in: P. Ratsma, ‘De kaarten van het kadaster en het gebruik ervan bij historisch onderzoek’, in: P.J. Margry, P. Ratsma en B.M.J. Speet, *Stadsplattegronden. Werken met kaartmateriaal bij stadshistorisch onderzoek* (Hilversum 1987) 39-48.

voorgangers. Professionele stadshistorici lijken eerder de thematische verbanden tussen verleden en heden te benadrukken. Brussel wordt in stadsbiografieën vaak gezien als een eeuwenoude zetel van de macht, Gent als een rebelse en/of industriële stad, Antwerpen als een bruisende handelsmetropool, Brugge als het Venetië van het Noorden, enzovoort. De stadsgeschiedschrijving vertrekt dus niet zelden van een specifieke invalshoek of visie op het verleden, die in sommige gevallen actief wordt gepromoot – bijvoorbeeld via de keuze van de titel of behandelde thema's – of expliciet in vraag wordt gesteld.¹⁰

In dit artikel willen we nagaan of deze vaststellingen ook gelden voor de historische stadstopografieën. Kunnen stadstopografen onbevangen naar hun studieterrein kijken of laten ook zij zich leiden door – in hun geval: topografische – invalshoeken en visies, ingegeven door hun kennis van het actuele stadsweefsel? Tot op welke hoogte doen ze een beroep op hun topografische voorkennis en visies over de eigen stad en laten ze hun historische analyses, reconstructies en verklaringen daarvan afhangen? Durft die voorkennis soms overlopen in vooringenomenheid? En, tot slot, blijft dit alles nog begrijpelijk en relevant voor buitenstaanders?

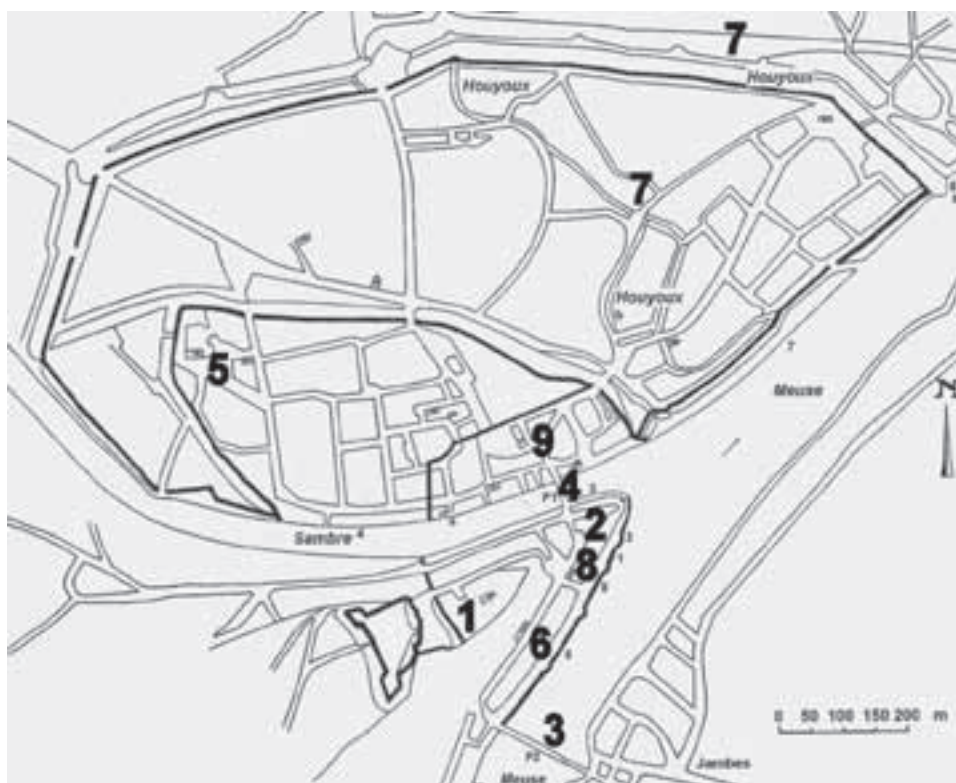
Voor zover we konden nagaan werden deze vragen nog niet gesteld in de stadstopografische literatuur van de (Zuidelijke) Nederlanden. Met dit artikel hopen we deze problematiek dan ook onder de aandacht te brengen, al ontbreekt het ons uiteraard aan ruimte voor een omvattende en diepgaande studie. Daarom kiezen we voor een specifieke casus waarover we bovendien zelf amper voorkennis bezitten: middeleeuws Namen. Die letterlijke en figuurlijke afstand tot de stad en haar middeleeuwse topografie is wenselijk om de historiografie zo onbevangen mogelijk te beoordelen én onze eigen topografische vooringenomenheden zo veel mogelijk uit te schakelen. Verder is Namen geen al te grote stad en kent ze een relatief overzichtelijke historiografie, wat maakt dat ons onderzoek beheersbaar blijft. Toch was de ontwikkeling van de middeleeuwse stad voldoende belangrijk en complex opdat er zich diverse historici over hebben gebogen en er diverse debatten zijn gevoerd. Voor dit artikel pikken we er één debat uit: de vraag of (middeleeuws) Namen als een *ville mosane* dan wel als een *ville sambrienne* moet worden beschouwd (in wat volgt 'het rivierendebat' genoemd). Om dit debat goed te kunnen plaatsen en volgen, geven we eerst een kort overzicht van de middeleeuwse stadsontwikkeling van Namen en de negentiende- en twintigste-eeuwse historiografie ter zake.

Namen in de middeleeuwen: stadsontwikkeling en stadshistorici¹¹

In 937 streek Bérenger, graaf van de *pagus Lomacensis*, neer op de rotsput die in Namen uittorent boven de samenvloeiing van Samber en Maas (afbeelding 1). De naam van zijn

¹⁰ Gent is volgens de recente, reeds geciteerde stadsbiografie van Boone en Deneckere een 'stad van alle tijden', daarvoor 'niet voor één gat te vangen' en dus 'rebels, tegendraads, recalcitrant, weerspannig, koppig, eigenzinnig' (Boone en Deneckere, 'Geschiedenis als palimpsest', 14). In de gelijktijdig verschenen Antwerpse stadsbiografie worden actuele stedelijke uitdagingen als leidraad genomen om de geschiedenis van 't stad te begrijpen en te verklaren: I. Bertels, B. De Munck en P. Van Goethem (red.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen 2010).

¹¹ Voor een helder overzicht van de middeleeuwse geschiedenis van Namen kan men terecht in L. Genicot, 'Une ville en 1422', in: A. Dasnoy e.a. (red.), *Namur. Le site et les hommes de l'époque romaine au XVIIIe siècle* (Brussel 1988) 79-111. F. Rousseau, *Namur, ville mosane* (2e uitg.; Namen 1958) 47-74 schetst de geschiedenis van de graven van Namen. Een recenter overzicht, maar zonder al te veel nieuwe inzichten, is V. Bruch e.a. (red.), *Namur, une histoire de la ville. D'une halte à chasseurs-pêcheurs à une capitale régionale* (Namen 2011) 17-27.

Afbeelding 1: Kaart van het middeleeuwse Namen: 1. Champeaurots met het Château des Comtes; 2. Grognon of Quartier-Entre-Sambre-et-Meuse; 3. Pont de Meuse; 4. Pont de Sambre; 5. Chapitre Saint-Aubain; 6. Chapitre Notre-Dame; 7. Houyoux (twee takken); 8. Hospice Saint-Gilles (huidig Waals Parlement); 9. Marché Saint-Rémy (met schepenhuis en perron). Bron: Suttor, *Vie dynamique d'un fleuve, 645 naar Genicot, 'Une ville en 1422', 100-101 en eigen toevoegingen.*

nieuwe, vaste verblijfplaats zou vervolgens ook worden gebruikt ter aanduiding van het hele graafschap. In de twaalfde eeuw leek het er even op dat Namen de hoofdplaats zou worden van een uitgestrekt markgraafschap, maar opvolgingsperikelen beslisten daar anders over. Toch slaagden de graven van Namen erin om hoger op de politieke ladder te klimmen. Het grafelijk huis was familiaal verwant met de belangrijke graven van Vlaanderen en de latere graaf Boudewijn II (1237-1263) schopte het in 1228 zelfs tot keizer in Constantinopel.¹² Vanaf circa 1200 kampte het graafschap regelmatig met opvolgingstwisten, waarbij een oudere dynastie, die in 1199 aan de kant was geschoven, zich opnieuw in de strijd mengde. In deze woelige periode werd de stad enkele keren belegerd. In 1421 zag Jan III van Namen, die tot over zijn oren in de schulden zat, zich genoodzaakt zijn graafschap te verkopen aan de Bourgondische hertog Filips de Goede.

Namen bleef de hele middeleeuwen door een regionaal centrum, met niet meer dan vijf- tot zesduizend inwoners. De stad was daarmee niet groter dan Hoei of Dinant en

¹² Het gaat om Boudewijn II, graaf van Namen (1237-1263) en keizer van Constantinopel (1228-1261).

merkelijk kleiner dan Luik of Maastricht. Vanaf 1300 zette zich weliswaar een lichte bevolkingsgroei in. Steeds meer mensen kwamen zich rondom de stadsomwalling vestigen. In de veertiende eeuw startte het stadsbestuur met de bouw van een nieuwe versterking, waardoor de oppervlakte van de stad vervijfvoudigde. Door de hoge kosten kon de omwalling echter niet voor het midden van de vijftiende eeuw worden voltooid.

De Naamse stedelijke economie ontwikkelde zich ‘aux mêmes teintes que la politique’, aldus Léopold Genicot.¹³ De voedingssector en voedselvoorziening waren de belangrijkste economische sectoren, met de broodbakkerij, de vleeshouwerij en de exploitatie van de watermolens op kop. Langs de Maas verbouwde men ook wijn en werd steen gehouwen. De Naamse lakennijverheid oversteeg de regionale noden, maar was weinig concurrentieel. Namen gold verder als een belangrijk handelscentrum voor wijn, die via de rivieren uit Frankrijk en de Rijnstreek werd aangevoerd. In de veertiende eeuw ging de stad enkele keren in tegen de graaf, maar tot een echte samenzwering of opstand kwam het nooit.

Dit beknopte overzicht van de middeleeuwse stadsgeschiedenis maakt duidelijk waarom de Naamse geschiedenis nauwelijks is doorgedrongen in de (inter)nationale stadshistorische en -topografische literatuur: het belang van de middeleeuwse stad was al bij al beperkt en er deden zich geen opmerkelijke of bijzondere gebeurtenissen voor. Namen kon zich in geen enkel opzicht meten met belangrijke soortgenoten uit de Zuidelijke Nederlanden zoals Brugge, Gent, Brussel, Luik of Antwerpen. Fernand Vercauteren merkte in 1956 trouwens op dat de geschiedenis van de Maassteden sowieso al op minder interesse kon rekenen.¹⁴ Raymond Van Uytven bestempelde Namen in 1982 toch als een ‘belangrijke stad’, maar voegde meteen toe dat haar omvang en (bovenlokaal) belang weliswaar beperkt bleven.¹⁵ In de overzichtswerken van François-Louis Ganshof en Adriaan Verhulst kreeg de Naamse geschiedenis wat meer ruimte, al kregen ook hier de grote steden de hoofdrol toebedeeld. De Gentse historici deden echter een beroep op de lokale historiografie, zonder zelf origineel onderzoek te ondernemen of vernieuwende standpunten in te nemen.¹⁶

De sterke lokale historiografische traditie compenseert de afwezigheid van Namen in de overzichtswerken. Om die plaatselijke geschiedschrijving te begrijpen, moeten we terug naar het midden van de negentiende eeuw en meer bepaald naar Jules Borgnet (1817-1872), de vader van de professionele Naamse geschiedschrijving (afbeelding 2). Borgnet studeerde eerst rechten in Luik en trad in 1843 in dienst van het Naamse provinciebestuur dat hem belastte met de ordening van de provinciale archieven. Vijf jaar later werd hij de eerste rijksarchivaris in Namen, een functie die hij tot aan zijn dood in 1872 bekleedde.¹⁷ Borgnet past in de negentiende-eeuwse romantische geschiedschrijving en schreef zijn historische werken uit liefde voor zijn geboortestad Namen.¹⁸ In

13 Genicot, ‘Une ville en 1422’, 97.

14 F. Vercauteren, ‘De wordingsgeschiedenis der Maassteden in de Hoge Middeleeuwen’, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 71 (1957) 12*.

15 R. Van Uytven, ‘Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden’, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 11 (Haarlem 1982) 199-200.

16 Ganshof, *Over stadsontwikkeling* en Verhulst, *The rise of the cities*.

17 D. Van Overstraeten, ‘Borgnet, Jules’, *Dictionnaire biographique namurois* (Namen 1999) 43.

18 Recent werd Borgnet, naar onze mening verkeerdelijk, geplaatst in de hoofdzakelijk achttiende-eeuwse *Sturm und Drang*-beweging, zie: P. Bragard en V. Bruch (red.), *Namur et ses enceintes. Une fortification du Moyen Âge à nos jours* (Namen 2009) 99.

Afbeelding 2: Portret van Jules Borgnet (1817-1872). Bron: M.-L. Bouvy Couperly *de Saint Georges-Neys, Les Borgnet, ces Mosans: évolution sociale d'une famille* (Brussel 1997) 105.

de *Promenades dans la ville de Namur*, zijn meesterwerk, werkte hij daarnaast ook een programma uit. Hij stelde vast hoe het ene na het andere historische monument verdween en dat zette hem aan het schrijven. Aldus werden de *Promenades* een pamflet tegen de afbraak van de stadsomwallingen. Borgnets engagement was dubbel: het historisch besef van de Namenaars aanwakkeren teneinde een draagvlak te creëren om het oude Namen van de sloop te redden.¹⁹

Onmiddellijk na het overlijden van Borgnet bleek de bewondering voor zijn werk erg groot.²⁰ Ruim een eeuw na zijn overlijden is zijn werk eigenlijk nog onmisbaar voor elke studie over de Naamse geschiedenis.²¹ Borgnet stond niet alleen in voor een professionalisering van de Naamse geschiedschrijving, maar droeg ook in grote mate bij tot haar institutionalisering. In 1845 stichtte hij met enkele gelijkgezinden de *Société archéologique de Namur* (SAN), een genootschap dat perfect paste

binnen de oudheidkundige geschiedbeoefening in het postrevolutionaire België.²² De SAN verenigde de grote namen van de Naamse historiografie, die vaak ook het ambt van rijksarchivaris uitoefenden: Dieudonné Brouwers, Ferdinand Courtoy, Félix Rousseau, Jean Bovesse of Cécile Douxchamps-Lefèvre zijn slechts enkele illustere namen. De huidige rijksarchivaris Emmanuel Bodart is voorzitter van de SAN en heeft intussen een aantal belangrijke bijdragen over de Naamse stadsontwikkeling op zijn naam staan.²³ De meer dan anderhalve eeuw oude archeologische 'maatschappij' blijft in Namen een echt instituut, dat stevig verankerd is in het Naamse historische bedrijf.

De *Société archéologique* is echter niet de enige historische vereniging in Namen. In het midden van de jaren 1920 werd, aanvankelijk vanuit een sterk Waals engagement, het historisch tijdschrift *Le Guetteur wallon* opgestart. Ook aan de *Facultés Universitaires Notre-Dame de la Paix* (FUNDP, sinds 2012 *Université de Namur*) wordt

19 J. Borgnet, *Promenades dans la ville de Namur* (Namen 1859) III-IV en 2. Zie over de *Promenades*: A. Siret, 'Jules Borgnet', *Annales de la Société archéologique de Namur* (verder *ASAN*) 12 (1872-1873) 129-131 en 138 en Bragard en Bruch (red.), *Namur et ses enceintes*, 99.

20 Siret, 'Jules Borgnet', 125-127.

21 Genicot, 'Une ville en 1422', 83.

22 Deze vorm van geschiedbeoefening werd bestudeerd aan de hand van het voorbeeld van de *Messenger des Sciences historiques* in J. Tollebeek, 'De Messenger en de Maatschappij. Over geschiedbeschouwing te Gent, 1870-1914', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 52 (1998) 107-132, meer specifiek 108-109.

23 Zie bijvoorbeeld zijn proefschrift: E. Bodart, *Société et espace urbains au bas Moyen Âge et au début de l'époque moderne: géomorphologie et sociotopographie de Namur du XIIIe au XVIe siècle* (onuitgegeven doctoraatsproefschrift Université Catholique de Louvain 2007).

onderzoek verricht naar de geschiedenis van de stad.²⁴ Sinds 1980 dragen de *Amis de la Citadelle de Namur* bij tot de Naamse historiografie. Lange tijd interesseerde de beweging zich exclusief voor de geschiedenis van de Naamse citadel en de militaire infrastructuur in de Maasvallei. De laatste jaren, zo blijkt uit een aantal publicaties, werd het interessegebied verruimd. Anderhalve eeuw na Borgnets *Promenades* schreven Philippe Bragard en Vincent Bruch met *Namur et ses enceintes* (2009) een nieuwe synthese van het onderzoek naar de Naamse stadsomwallingen. In 2011 verscheen *Namur, une histoire de la ville*, dat voor het eerst sinds Félix Rousseaus *Namur, ville mosane* (1948, herzien in 1958) een overzicht van de Naamse stadsgeschiedenis biedt.²⁵ Het gaat in beide gevallen om kwaliteitsvolle, rijkelijk geïllustreerde publicaties. Ze zijn weliswaar geschreven voor een breder publiek, waardoor ze – onder meer door een ontbrekend notenapparaat – enigszins aan wetenschappelijkheid inboeten.

De Naamse lokale historici hebben zich steeds erg actief getoond. De laatste jaren vond het onderzoek zelfs een nieuwe dynamiek. Dat is niet alleen te danken aan de activiteiten van de *Amis de la Citadelle*; ook het recente stadsarcheologisch onderzoek zorgde voor stimulansen. Al in de tweede helft van de negentiende eeuw ondernam de SAN archeologische opgravingen. In 1953 pleitte Henri Demeuldre om opgravingen op een meer systematische manier uit te voeren, dat wil zeggen op basis van voorafgaandelijk archiefonderzoek.²⁶ Ondanks zijn wens nam het archeologisch onderzoek in Namen pas een hoge vlucht vanaf de jaren 1990.²⁷ Een niet onbelangrijke impuls ging daarbij uit van de Waalse gewestregering, die het in verval geraakte *Hospice Saint-Gilles* omvormde tot parlamentsgebouw en bij die gelegenheid archeologisch onderzoek liet uitvoeren. Maar ook in het stadscentrum en op de citadel werd gegraven naar het verleden.²⁸ Net als in vele andere steden blijft de systematische publicatie van alle opgravingsresultaten wel een heikel punt. Met publicaties over het *Hospice Saint-Gilles* en de stadsomwallingen, waarin historisch en archeologisch onderzoek worden samengebracht, komt daar stilaan verandering in.²⁹

Uit dit beknopte historiografische overzicht blijkt overduidelijk dat de Naamse middeleeuwse geschiedenis vooral is geschreven door Naamse historici, waarvan de meesten opereerden vanuit lokale historische verenigingen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat quasi alle werken over de Naamse (middeleeuwse) geschiedenis in het

24 Bijvoorbeeld: P. Jacquet, R. Noël en G. Philippart de Foy, *Histoire de Namur. Nouveaux regards* (Namen 2006).

25 Bragard en Bruch (red.), *Namur et ses enceintes* en Bruch e.a. (red.), *Namur, une histoire de la ville*.

26 H. Demeuldre, 'Le développement de la ville de Namur des origines au début des temps modernes', *ASAN*, 47 (1953) 10-12 en 153.

27 Het is dan ook logisch dat Namen in tegenstelling tot Luik, Hoei of Maastricht niet aan bod kwam op het historisch-archeologisch colloquium over het ontstaan van de Zuid-Nederlandse steden uit 1990: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. 14de Internationaal Colloquium. Spa 6-8 sept. 1988. Handelingen* (Brussel 1990).

28 De resultaten van het archeologisch onderzoek werden in verspreide slagorde gepubliceerd, zie bijvoorbeeld J.L. Antoine, 'Namur/Namur: le château des Comtes. Quelques éléments de chronologie après cinq années de recherche', *Chronique de l'archéologie wallonne* 9 (2001) 220-223; J. Bissot e.a., 'Le Grognon à Namur: le quartier du portus (XIe-XIIe siècle)', *Archaeologia Mediaevalis* 22 (1999) 72; J. Plumier, 'Archéologie urbaine à Namur (Brab.)', *Archaeologia Mediaevalis* 16 (1993) 83; J. Plumier, N. Mees en R. Vanmechelen, 'Namur, Place d'Armes: opération d'archéologie préventive', *Journée d'archéologie namuroise: actes* 5 (1997) 91-94.

29 E. Bodart, T. Cortembos en J. Plumier, *Le Saint-Gilles à Namur. De l'hôpital au parlement wallon*, Carnets du Patrimoine 83 (Namen 2011) en Bragard en Bruch, *Namur et ses enceintes*.

Afbeelding 3: Kaart met de traditionele opvatting over de Naamse middeleeuwse stadsuitbreiding, geschetst door Henri Demeuldre: 1. Champeaurots met het Château des Comtes; 2. Grognon of Quartier-Entre-Sambre-et-Meuse; 3. Pont de Meuse; 4. Pont de Sambre; 5. Chapitre Saint-Aubain; 6. Chapitre Notre-Dame; 7. Houyoux (twee takken); 8. Hospice Saint-Gilles (huidig Waals Parlement); 9. Marché Saint-Rémy (met schepenhuis en perron). Bron: Demeuldre, 'Le développement', Pl. II, fig. 3a en eigen toevoegingen.

Frans werden gepubliceerd. Nederlandstalige en Engelstalige werken zijn er amper.³⁰ Hierin verschilt de Naamse (en bij uitbreiding Waalse) stadshistoriografie wel van de Vlaamse, die reeds sinds de negentiende eeuw wordt gevoed door niet-Nederlandstalige publicaties. Wat de eerste vaststelling betreft, is Namen echter geen uitzondering. De stedelijke geschiedschrijving kleurt en gebeurt vaak lokaal. In de volgende paragraaf bekijken we in welke mate die lokale onderzoekers hun stempel drukten op één specifiek stadstopografisch debat en wat ons dat kan bijbrengen over de hechte band tussen stadstopografen en hun onderwerp.

'L'une l'arroussant seulement et l'autre passant à travers'³¹

Met het Naamse rivierendebat begeven we ons op het specifieke terrein van de middeleeuwse stedelijke hydrografie, die een belangrijke plaats inneemt in het topografische

³⁰ Dat merkt men overduidelijk in P. Beusen en H. Rombaut, *Bibliografie van de geschiedenis van de steden van België en van het Groothertogdom Luxemburg* (Brussel 1998) 610-622.

³¹ Citaat uit de zestiende-eeuwse kroniek van Paul de Croonendael (L. de Limminghe (ed.), *P. de Croonendael. Cronique contenant l'estat ancien et moderne du pays et conté de Namur: la vie et gestes des seigneurs, contes et marquis d'icelluy* (Brussel 1878-1879) 1, 16). Het citaat werd zonder bronverwijzing gerecupereerd in Borgnet, *Promenades*, 109 en Rousseau, *Namur, ville mosane* (1958) 75.

onderzoek naar middeleeuwse steden.³² Dat rechtvaardigt meteen waarom we deze casus nemen om na te gaan in welke mate stadstopografen onbevangen naar de historische stadstopografie kijken. Desalniettemin is water geen stadstopografisch gegeven *pur sang*. Water stroomt niet alleen in de stad, maar in de meeste gevallen ook naar, door en weg van de stad. Ziedaar de reden waarom onderzoekers uit disciplines als de plattelandsgeschiedenis, de historische geografie en de archeologie zich ook over dit aspect van de stedelijke topografie hebben gebogen. Hun werkterrein is doorgaans veel ruimer dan het stedelijke weefsel *intra muros*.³³

In Namen leidde de confrontatie tussen de plaatselijke stadstopografen en de onderzoekers uit andere disciplines tot het rivierendebat, dat al generaties lang de gemeederen bezighoudt. Uit hetgeen volgt, zal duidelijk blijken dat de visies op en de beeldvorming van de (laatmiddeleeuwse) hydrografie van Namen hierin een centrale plaats innemen en al dan niet met wetenschappelijke argumenten worden onderbouwd. Dit debat is natuurlijk bijzonder interessant, omdat de plaatselijke stadstopografen werden verplicht om kleur te bekennen en hun standpunten met argumenten te staven tegenover ‘buitenstaanders’ die werkten en werken over andere onderwerpen en vanuit andere invalshoeken. Eerst zetten we de hoofdlijnen van het debat chronologisch uit en voorzien we deze van enkele specifieke kritische bemerkingen, om er dan in de volgende paragraaf enkele algemene beschouwingen over te maken.

Het Naamse rivierendebat draait rond de vraag of Namen een *ville sambrienne* dan wel een *ville mosane* was. Die vraag past in de zoektocht naar de rol van beide rivieren in de (middeleeuwse) stadsontwikkeling en -geschiedenis van Namen, die zoals reeds vermeld aanving met de uitbreiding van de pre-stedelijke kern die zich vóór het jaar 1000 ontwikkelde aan de voet van het rotsplateau Champeau (waarop later het grafelijk kasteel en de citadel zouden verrijzen) (afbeelding 3). Dit stadsdeel, ingklemd tussen Samber en Maas, staat bekend als het *Entre-Sambre-et-Meuse* en omvat onder meer het Grognon en de kapittelkerk van Notre-Dame. Vanaf het jaar 1000 noopte de aangroei van de bevolking tot een uitbreiding van de nederzetting. Men trok daarvoor in noordelijke richting, naar de linkeroever van de Samber, waar zich tot op heden het economische en administratieve centrum van de stad situeert. Het is opmerkelijk dat Namen koos voor een uitbreiding aan de overkant van de Samber in plaats van te opteren voor de andere Maasoever. Namen is immers de enige Maasstad zonder *quartier d’Outre-Meuse*.³⁴ Verscheidene onderzoekers hebben dan ook de drang gevoeld om uit te leggen waarom Namen zich enkel naar de overkant van de Samber heeft uitgebreid, terwijl de andere Maasoever haast onbebouwd en onbewoond bleef. Het zal niet verbazen dat hun antwoorden zeer nauw samenhangen met hun visie op de hydrografie van de stad.

³² Zie onder meer het baanbrekende boek A. Guillerme, *Les temps de l’eau. La cité, l’eau et les techniques. Nord de la France fin 11e-début 19e siècle* (Seysse 1983).

³³ Dat blijkt treffend uit recente boeken waarin niet zozeer de stad, maar wel het ‘stadsgebied’ of ‘stadsterritorium’ als afbakening wordt genomen voor de studie van de historische stadshydrografie: zie bijvoorbeeld C. Deligne, *Bruxelles et sa rivière. Genèse d’un territoire urbain (12e-18e siècle)* (Turnhout 2003); W. Van Hoorick, *De Demer en de Grote Laakbeek in het stadsgebied Aarschot. 15de-20ste eeuw* (Brussel 2004).

³⁴ In Luik, Dinant of Hoei kwam zo’n *quartier* er wel, aan overzijde van bruggen die, meestal in de elfde eeuw, over de Maas werden geworpen (zie Rousseau, *Namur, ville mosane* (1948) 55; Rousseau, *Namur, ville mosane* (1958) 75 en 78).

De zestiende-eeuwse kroniekschrijver Paul de Croonendael schreef als eerste expliciet neer dat de Maas de stad slechts raakt, terwijl de Samber er middendoor vloeit.³⁵ Croonendaels woorden getuigen van het groeiende stedelijke bewustzijn voor de natuurlijke site in de zestiende eeuw,³⁶ maar een uitleg liet hij achterwege. Daarvoor is het wachten op Borgnet: in zijn *Promenades* wees hij op het minder gevaarlijke karakter van de Samber, op de gemakkelijke verbinding tussen beide Samberoevers en op de bescherming die het grafelijke kasteel bood.³⁷ Borgnet sprak zich echter niet uit over de vraag of Namen een *ville sambrienne* dan wel een *ville mosane* was. Bovendien is zijn verklaring ontoereikend om uit te leggen waarom Namen niet voor de andere Maasoevers koos.³⁸ Toch lieten zijn twintigste-eeuwse opvolgers zich door hem inspireren.

Het rivierendebat kwam pas echt op gang met de publicaties van geograaf F. Nicolas in het interbellum en van Félix Rousseau na de Tweede Wereldoorlog.³⁹ Zij zijn de meest fervente aanhangers van de visie dat Namen een Samberstad is en trachtten dit respectievelijk met geografische en politiek-territoriale argumenten te onderbouwen. Nicolas liet zich in zijn studie uit 1925 deels inspireren door Borgnets uitlatingen over de nabijheid van de linker Samberoever. In Nicolas' ogen handelden de Namenaars aanvankelijk immers vooral vanuit een defensief oogpunt: de stad wou zich verzekeren van de bescherming van de burcht op de rots.⁴⁰ Uiteraard verklaart dat nog niet waarom de stad zich op de linkeroever van de Samber is blijven uitbreiden. Daarvoor wendde Nicolas zich tot economische verklaringen. Geleidelijk aan zouden de agrarische mogelijkheden en de verkeersgeografische ligging van de linker Samberoever gaan primeren. De vruchtbaarheid van de *plaine de Namur* en de goede verbinding met zowel Haspengouw als de regio's ten zuiden van Namen speelden in het voordeel van de linkeroever. Daarmee dichtte Nicolas het belang van de landhandel een grote rol in het verstedelijkingsproces van Namen toe, een invalshoek die in zekere zin wel gerechtvaardigd was aangezien landwegen en landhandel steeds belangrijker werden naarmate de late middeleeuwen vorderden.⁴¹ Wat het rivierendebat betreft, luidde zijn slotconclusie onomwonden: 'Nous insistons sur le fait que Namur se montre bien plus 'ville de la Sambre' que 'ville de la Meuse'.'⁴²

Nicolas' artikel vinden we vaak terug in bibliografieën van belangrijke werken over de Naamse geschiedenis, maar eigenlijk wordt aan de inhoud meestal niet veel aandacht besteed. Wellicht is dat een gevolg van de stevige kritiek die historicus Fernand Danhaive in 1926 uitte op Nicolas' visies. Danhaive bestempelde diens bijdrage als een

35 Zie het citaat in de paragraaftitel.

36 C. Deligne en T. Soens, 'Steden en water in het verleden: tussen symbiose en antagonisme', in: C. Deligne en T. Soens (red.), *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis 2010. Steden en Water* (Gent 2012) 5.

37 Borgnet, *Promenades*, 180.

38 Hoei heeft bijvoorbeeld een erg gelijkaardige topografie, inclusief een burcht aan een riviermond, én een *quartier d'outre-Meuse*. Voor een uitvoerige analyse van de middeleeuwse topografie van Hoei, zie A. Joris, *La ville de Huy au moyen âge. Des origines à la fin du XIVe siècle* (Paris 1959).

39 Over F. Nicolas hebben we amper informatie kunnen terugvinden, zelfs zijn voornaam konden we niet achterhalen. Het is wel bekend dat hij geografie studeerde aan de ULg en dat zijn werk tot stand kwam binnen het seminarie onder leiding van professor Halkin. Nadien werd Nicolas onderwijsinspecteur.

40 F. Nicolas, 'L'évolution géographique de la ville de Namur', *Bulletin de la Société royale belge de géographie* 49 (1925) 169-200, specifiek 180.

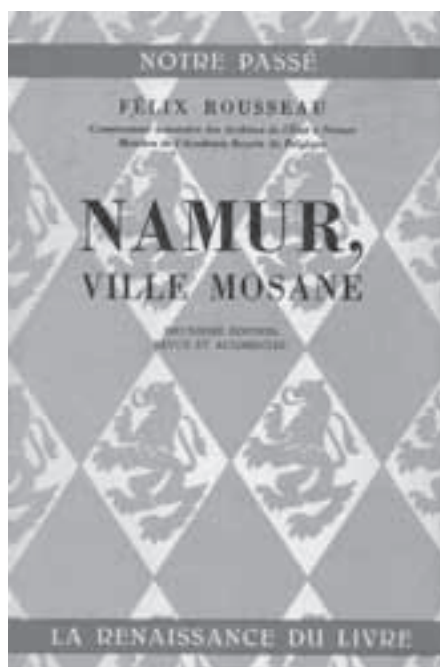
41 Ibidem, 180-182, 185-186, 189-191 en 198.

42 Ibidem, 174.

werk van weinig waarde en met gebrekkige argumentatie dat derhalve mocht worden overgedaan.⁴³ Vooreerst moest de geograaf methodologische kritiek slikken. Danhaive stelde verschillende onzorgvuldigheden vast, onder meer op chronologisch vlak. Nicolas bouwde zijn historische argumentatie op de werken van Borgnet en maakte amper gebruik van recente historische literatuur. Als het van Danhaive afhing, dan mocht Nicolas verder kijken dan de éminence grise van de Naamse geschiedschrijving. Maar Danhaives grootste verwijt was dat Nicolas de Maashandel buiten beschouwing liet. Zelfs al was Namen misschien wel een stad van de Samber, dan nog mocht het belang van de Maas voor de stadsontwikkeling niet worden vergeten.⁴⁴ Desalniettemin blijft het artikel van Nicolas – net als Danhaives reactie – een verrijking. Beide auteurs keken in de jaren 1920 al verder dan de puur historische verklaringen die Rousseau en anderen een kwarteeuw later nog zouden formuleren.

In zijn overzichtswerk over de Naamse geschiedenis uit 1948 maakte Félix Rousseau ruimte vrij om zijn standpunt in het rivierendebat te verduidelijken. Naar zijn mening heeft de politiek-territoriale situatie ervoor gezorgd dat de middeleeuwse stad uitbreidde naar de linkeroever van de Samber. Omstreeks de tiende en elfde eeuw manifesteerden zich drie grootgrondbezitters in Namen: de graaf van Namen, de abdij van Malonne en de bisschop van Luik. Die laatste bezat de linkeroever (met de kapittelkerk van Notre-Dame) en de rechteroever van de Maas (Jambes). Uit de uiteenzetting van Rousseau wordt duidelijk hoe de Luikse bisschop Notger in 985 een *privilege d'immunité* verwierf, waardoor de Naamse graaf zijn gezag niet langer kon laten gelden over de nederzetting aan de voet van zijn kasteel.⁴⁵

Wanneer de Naamse bevolking in de tiende en elfde eeuw begon te groeien en de ruimte tussen Samber en Maas te eng werd, stimuleerde de Naamse graaf de verdere uitbreiding van de stad op gronden die hij wel in zijn bezit had. Dat verklaart volgens Rousseau waarom Namen zich verder op de linkeroever van de Samber en niet op de rechteroever van de Maas heeft ontwikkeld.⁴⁶ Die linkeroever groeide gaandeweg uit

Afbeelding 4: Omslag van de tweede uitgave van Félix Rousseaus essayistisch overzicht van de Naamse geschiedenis *Namur, ville mosane* (Namen 1958).

43 F. Danhaive, 'Namur, ville de la Sambre', *Le guetteur wallon* 2 (1926) 129-130, 132 en 135.

44 Ibidem, 133-134.

45 'L'immunité, c'est la défense signifiée au comte de pénétrer dans le domaine épiscopal pour y exercer ses fonctions. En droit ce domaine, où se trouve le vicus ou castrum, qui s'étend au pied de son château, échappe à son pouvoir.' (Rousseau, *Namur, ville mosane* (1958) 77).

46 Ibidem, 78.

tot het echte centrum van de middeleeuwse stad, met een markt, een schepenhuis en een *perron*.⁴⁷ Namen heeft zich echter niet enkel aan de overzijde van, maar ook in westelijke richting langs de Samber uitgebreid. Die evolutie kon Rousseau uitleggen via de stichting van het kapittel van Saint-Aubain in 1047, waarrond zich een nieuwe stedelijke kern zou vormen. De graaf was in die tijd op zoek naar een grafelijke kapittelkerk, aangezien het kapittel van Notre-Dame op het *Entre-Sambre-et-Meuse* in Luikse handen was.⁴⁸

Wat het rivierendebat betreft, nam Rousseau een duidelijke positie in: ‘Namur est une ville de la Sambre beaucoup plus qu’une ville de la Meuse.’⁴⁹ Vreemd genoeg doet de titel van zijn boek (*Namur, ville mosane* – afbeelding 4) anders vermoeden. Voor Rousseau blijft de geschiedenis van de Maasvallei even essentieel om de geschiedenis van de stad Namen te begrijpen.⁵⁰ Bovendien biedt Rousseaus boek natuurlijk een overzicht van de volledige Naamse geschiedenis. Dat Namen in de zeventiende eeuw wel een ‘*ville clef de la Meuse*’ werd, verklaart de titel van zijn werk al wat beter. Maar toch zorgt dat alles voor verwarring: hoe valt het middeleeuwse belang van de Samber immers te rijmen met zinnen als ‘Namur, née de la Meuse, fille de la Meuse n’a maintenu qu’une façade sur le fleuve’?⁵¹ Daarnaast benaderde Rousseau de kwestie eenzijdig en monodisciplinair, aangezien hij enkel de *question domaniale* als beslissende factor voor de ruimtelijke ontwikkeling beschouwde. Ten slotte ging Rousseau niet in op de benadering en de stellingen van Nicolas en Danhaive, die hij nochtans kende.⁵²

Ondanks de dubbelzinnigheid werd Rousseaus stellingname in Namen goed ontvaard en lang nagevolgd. Op basis van zijn werk kwam ook Despy tot de conclusie dat Namen geen *ville mosane*, maar wel een *ville de la Sambre* is. Hij wees op het verschil in ontwikkeling tussen Namen en de andere Maassteden: Namen was vóór 1200 niet zo belangrijk omdat het de andere oever van de Maas onbenut liet. Volgens Despy was dat te wijten aan de positie van de Luikse bisschop in Namen.⁵³ Ook in het pas verschenen overzicht van de Naamse geschiedenis van de *Amis de la Citadelle de Namur* worden de rechten van de bisschop voorgesteld als de bepalende factor in de vroege stadsontwikkeling van Namen. Daarnaast wordt de aandacht – net als bij Rousseau – gevestigd op de stichting van het kapittel van Saint-Aubain om de ontwikkeling langs de Samber uit te leggen.⁵⁴

Toch was niet iedereen het eens met Rousseau. Na Danhaive in de jaren 1920 weigerde ook Marc Suttor om in Namen een *ville sambrienne* te zien. In zijn onderzoek naar de geschiedenis van de Maas kon Suttor uiteraard niet om de Naamse geschiedenis heen.⁵⁵ Zijn oog viel daarbij vooral op de rivierinfrastructuur. In dat kader stelde hij

47 Een *perron* of per(roen) is een stenen zuil die in verschillende Waalse en Limburgse steden (vooral binnen het voormalige Prinsbisdom Luik) op het centrale plein stond of staat en de stedelijke vrijheden symboliseert.

48 Ibidem, 79.

49 Rousseau, *Namur, ville mosane* (1948) 50.

50 Ibidem, 1 en 91.

51 Rousseau, *Namur, ville mosane* (1958) 84.

52 Het zou dus interessant zijn om Rousseaus analyse te confronteren met onderzoeksresultaten uit andere disciplines, zoals de stadsarcheologie, historische geografie en stadsmorfologie.

53 G. Despy, ‘L’agglomération urbaine pendant le haut Moyen Âge (du VIIe siècle aux environs de 1200)’, in: A. Dasnoy e.a. (red.), *Namur. Le site et les hommes de l’époque romaine au XVIIIe siècle* (Brussel 1988) 66.

54 Bruch, *Namur, une histoire*, 17-19.

55 Op basis van zijn doctoraatsverhandeling over de Maas (ULg, 1990) publiceerde Marc Suttor enkele artikels, waar-

onder meer vast dat er zich in middeleeuws Namen geen riviermolens of aanlegsteigers aan de Maas bevonden. De stroming van het Samberwater was sterker en daarom werden de molens op deze rivier geïnstalleerd. Ook de aanlegsteigers werden op de Samberoever aangelegd, om te ontsnappen aan de vernietigende kracht van het Maaswater.⁵⁶ Wat de bruggen betreft, vormde Namen andermaal een uitzondering: terwijl alle Maassteden in de elfde eeuw reeds een brug over de Maas bouwden, gebeurde dat in Namen pas in de dertiende eeuw. Dat is natuurlijk niet verwonderlijk aangezien Namen zich niet op de rechteroever van de Maas ontwikkelde.⁵⁷ Omgekeerd kan men stellen dat het gebrek aan een brug de uitbreiding op de rechteroever heeft belemmerd.⁵⁸ Het debat verzandt hier dus in de vraag van de kip of het ei.

De belangrijkste rivierinfrastructuur lag dus op de Samber en de Maasbrug werd pas vrij laat opgeworpen. Toch kwam Suttor niet tot het besluit dat Namen een *ville sambrienne* was. Integendeel: 'il s'agit bien d'une ville mosane.'⁵⁹ Dat komt omdat Suttor, net als Danhaive, de Naamse geschiedenis niet alleen vanuit een geografisch, maar vooral vanuit een economisch perspectief benaderde. In zijn ogen bleef de Maas de belangrijkste handelsweg voor de stad. En uiteraard verwachten we eigenlijk niets anders van 'Maashistoricus' Suttor. Dat het echter anders kan, bewees Rousseau, in 1930 zelf auteur van een studie over *La Meuse*.

Eenzelfde band tussen onderzoeksonderwerp en positie in het rivierendebat vinden we bij Françoise Thomas.⁶⁰ Zij introduceerde een volledig nieuw standpunt in het debat. In haar studie over de interne waterhuishouding van Namen uit 1994 stelde Thomas immers dat noch de Maas, noch de Samber de belangrijkste rivier van de stad was. Die eer viel in haar ogen te beurt aan de Houyoux, een riviertje dat zich in Namen in twee takken splitst om vervolgens uit te monden in de Maas. Thomas trachtte het belang van de Houyoux aan te tonen door eerst en vooral de rol van Samber en Maas af te zwakken. Als men de Maas als communicatieweg laat primeren, dan worden de interne structuren van de stad genegeerd. De Maas mocht dan wel belangrijk zijn op verkeerskundig en defensief vlak, voor het overige was de rivier weinig 'betrokken' in het stedelijke leven ('la Meuse ne participe que très peu à la vie urbaine').⁶¹

Het economische belang van de Samber was wel onmiskenbaar: de molens op de rivier zorgden voor de noodzakelijke energie en de rivier maakte handel met Henegouwen mogelijk. Maar anderzijds ging van de Samber steeds overstromingsgevaar uit. Om die reden werd het Samberwater niet gebruikt om de grachten van de stadsomwal-

onder 'L'infrastructure fluviale et le développement des villes de la Meuse des origines à 1600', in: *Les petites villes en Lotharingie* (Luxemburg 1992) 85-116 en recentelijk ook de historische monografie *Vie dynamique d'une fleuve. La Meuse de Sedan à Maastricht (des origines à 1600)* (Brussel 2006).

⁵⁶ Suttor, 'L'infrastructure fluviale', 93 en 109-110.

⁵⁷ Ibidem, 98-102. Borgnet kwam in zijn tijd niet verder dan de conclusie dat de brug ouder was dan de veertiende eeuw (Borgnet, *Promenades*, 141-144); volgens Rousseau stamde de brug uit 1183 (Rousseau, 'La Meuse', 83 en 85); Despy hield het op 1264 (Despy, 'L'agglomération', 72).

⁵⁸ In Luik heeft de aanleg van een brug over de Maas begin elfde eeuw het ontstaan van een *quartier d'outre-Meuse* net bespoedigd (E. Woos, 'Le quartier d'Outremeuse à Liège. Genèse et évolution topographique d'un territoire urbain', *Annuaire d'histoire liégeoise* 28 (1996-1997) 10).

⁵⁹ Suttor, 'L'infrastructure fluviale', 93 (noot 25).

⁶⁰ F. Thomas, 'Hygiène, approvisionnement en eau et gestion hydrographique à Namur au xve siècle', *ASAN* 68 (1994) 235-305. Het artikel is gebaseerd op Thomas' licentiaatsverhandeling (ULB, 1993) met identieke titel. Het is wel opvallend dat Thomas niet verwijst naar het dan al gepubliceerde werk van Marc Suttor.

⁶¹ Thomas, 'Hygiène', 245-246.

ling te voeden, zoals ook Borgnet al had opgemerkt.⁶² In Namen vulde het water van de Houyoux de grachten. Maar haar rol was ook op andere vlakken essentieel: voor de irrigatie van de akkers, voor de aandrijving van een hele reeks molens en voor de vestiging van ambachtslui die water nodig hadden voor hun beroepsactiviteiten.⁶³ Dat alles maakt dat Thomas de Houyoux liet primeren op Samber en Maas en daarmee dus een derde weg in het rivierendebat opende.

De vrij recente opvattingen van Suttor en Thomas kunnen de indruk wekken dat de jongste generatie historici de rol van de Samber ging minimaliseren. Dat klopt niet helemaal, want in een kort artikel uit 2001 zag geograaf Dimitri Belayew van de Facultés Universitaires Notre-Dame de la Paix de stad Namen toch opnieuw als een *ville sambrienne*. Daarbij volgde hij grotendeels de politiek-territoriale analyse van Rousseau.⁶⁴ En hetzelfde gebeurde in Verhulst's bekende overzichtswerk over de opkomst van de middeleeuwse steden: 'Namur unlike other urban centres along this river, is a city not of the Meuse ('ville mosane') but of the Sambre.'⁶⁵ Verhulst baseerde zijn bewering op het overzichtsartikel van Despy, die op zijn beurt verwees naar Rousseau. Ook vandaag voelen de Naamse historici trouwens nog de drang om stelling in te nemen in het debat. In het voorjaar van 2013 leidde Philippe Bragard een lezing over de Naamse stadsversterkingen in door Namen te bestempelen als 'une ville de Sambre plus que de Meuse'.⁶⁶ Het rivierendebat blijft actueel.

Rivieren, stadstopografie en stadstopografen: enkele algemene beschouwingen

Dat de tijdgenoten hun stad en het stedelijke weefsel niet objectief bekeken en voorstelden, is gemeenzaam bekend. De bronnen die zij daarover nalieten (teksten, kaarten, zichten) zijn percepties, mentale constructies, idealisering.⁶⁷ Of dit ook geldt voor de huidige generaties stadstopografen, die de topografie van historische steden bestuderen, is minder bekend. Dat is niet zozeer te wijten aan een gebrek aan interesse voor dit onderwerp, maar ligt eerder aan het feit dat visies over en beeldvorming van de historische stadstopografie vaak zeer impliciet in de analyse sluipen. Ook de studie van de stedelijke hydrografie heeft daarmee te kampen. Zo vond André Guillerme het in zijn baanbrekende studie over de stedelijke hydraulische systemen bijvoorbeeld niet nodig om extra duiding te geven wanneer hij de middeleeuwse stadjes van Noord-Frankrijk betitelde als 'de petites Venise'.⁶⁸ En eigenlijk is dat zelfs niet nodig: iedereen begrijpt immers waarover hij het heeft. Het primordiale belang van de hoofdrivier voor de

62 Borgnet, *Promenades*, 276-277.

63 Thomas, 'Hygiène', 246-250.

64 D. Belayew, 'Namur, ville de la Meuse?', *Septentrion. Arts, lettres et culture de la Flandre et des Pays-Bas* 30 (2001) 117 en 121.

65 Verhulst, *The rise of the cities*, 31.

66 Philippe Bragard, 'Les glacis et les faubourgs d'une place forte. Le cas de Namur (xviii-xix s.)', lezing op het colloquium *Extra muros. Espaces suburbains au bas Moyen Âge et à l'époque moderne (xive-xviii siècle)*, Luxemburg, 21-22 februari 2013.

67 Daarom bestuderen stadshistorici tegenwoordig vooral de beeldvorming van het historische stadslandschap (voor een recente *status quaestionis*, zie J. De Rock, 'De stad verbeeld. De representatie van stedelijke ruimte in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd: een status quaestionis', *Stadsgeschiedenis* 7 (2012) 248-261) en wordt de studie van de historische stadstopografie *an sich* meer en meer overgelaten aan stadsarcheologen, bouwhistorici en plaatselijke vrijetijdshistorici.

68 Guillerme, *Les temps de l'eau*, 63-89.

stedelijke ontwikkeling is nog zo'n onuitgesproken evidentie. De hechte band tussen Parijs en de Seine, Londen en de Theems of Antwerpen en de Schelde is dusdanig logisch en behoeft eigenlijk geen verdere argumentatie. Er wordt dan ook zelden over gedebatteerd.⁶⁹ En in zo'n situatie krijgt topografische vooringenomenheid natuurlijk vrij spel.

Waarom die beeldvorming over de historische stadshydrografie zo impliciet blijft, is niet meteen duidelijk. Eén van de redenen kan zijn dat stadstopografen zich vooral bezighouden met de monumentale stad. Stadspoorten, omwallingen, belforten, stadhuizen en marktplaatsen met gildehuizen worden gezien als symbolen van stedelijkheid en genieten om die reden de hoofdaandacht.⁷⁰ Ondanks zijn essentiële rol voor de stad, komt water veel minder aan bod. Als water aandacht krijgt, dan gebeurt het dikwijls via een omweg, bijvoorbeeld via de studie van (monumentale) waterinfrastructuur zoals fonteinen, molens, sluizen, dammen en bruggen, of op negatieve wijze, bijvoorbeeld door in te gaan op de stedelijke waterproblematiek en haar gevolgen voor de stedelijke hygiëne en economie.⁷¹ Ook in Namen stonden deze aspecten in de belangstelling, onder meer in de studies van Suttor en Thomas.⁷²

Toch toont de Naamse casus aan dat het ook anders kan. Hier werd en wordt zeer expliciet nagedacht over het belang van de rivieren voor de middeleeuwse stadsontwikkeling. Op die manier verwierf de stedelijke hydrografie een prominente plaats binnen de visie- en beeldvorming over de historische stadstopografie. Het rivierendebat doet ons stilstaan bij pogingen tot classificatie en 'hiërarchisering' van het stedelijke landschap en bij de argumenten die daarvoor worden opgediept. Het belicht tevens de keuzes en *a priori's* van historici en legt het parcours van actie-reactie in opeenvolgende historische studies bloot. Laat ons daarom eens kijken waardoor die beeldvorming zoal wordt bepaald en of daaruit ook algemene conclusies vallen te trekken die niet alleen relevant zijn voor Naamse historici of rivierhistorici.

Een evidente vaststelling is natuurlijk dat de positie die men in het debat inneemt, samengaat met of afhangt van het eigen onderzoeksonderwerp en de disciplinaire invalshoek(en). Zo is het niet toevallig dat de negentiende-eeuwse stadsarchivaris Borgnet, die vooral in documenten en monumenten geïnteresseerd was, weinig belang hechtte aan de historische hydrografie. In Borgnets voordeel pleit weliswaar dat his-

69 Er worden geregeld boeken, artikels, conferenties en tentoonstellingen aan de hechte band tussen steden en hun rivier gewij. Die innige band wordt daarbij meestal als een evident paradigma voorgesteld. Treffende voorbeelden zijn het boek F. Thomas en J. Nazet (red.), *Tournai: une ville, un fleuve (XVIIe-XVIIIe siècle)* (Brussel 1995) of de conferentie *London, the Thames and water. New historical perspectives* over de 'inter-twined histories of London and its river' (Londen, Centre for Metropolitan History, 16 oktober 2009).

70 Het volgende citaat van de befaamde stadshistoricus Raymond Van Uytven is illustratief: 'Niets markeerde meer de eigenheid van een stad dan haar architectuur, die haar op zo evidente wijze onderscheidde van het platteland.' R. Van Uytven, 'Architecturale vormen en stedelijke identiteit in de middeleeuwen', in: J.C. Dekker (red.), *Sporen en spiegels. Beschouwingen over geschiedenis en identiteit* (Tilburg 1995) 17.

71 De literatuur over de waterinfrastructuur is zeer uitgebreid en vaak beperkt tot één specifieke stad. De literatuur over de problemen rond stedelijk waterbeheer focust meestal op de stedenbouwkundige oplossingen die tegen de watervervuiling werden bedacht, zie bijvoorbeeld diverse bijdragen in P. Maclot en W. Pottier (red.), *'n Propere tijd? (On)leefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500-1800)* (Antwerpen 1988).

72 Zie onder meer M. Suttor, 'Ponts, débarcadères et moulins. Les équipements fluviaux des villes mosanes des origines à la fin du XVIe siècle', in: N. Coulet en O. Guyotjeannin (red.), *La ville au Moyen Âge. Actes du 120e congrès national des sociétés historiques et scientifiques, 1995, Aix-en-Provence, section histoire médiévale et philologie, 1. Ville et espace* (Parijs 1998) 95-109.

torische – en zeker middeleeuwse – documenten en monumenten doorgaans weinig systematische en directe informatie opleveren over de historische stadshydrografie.⁷³ We staan evenmin versteld van de landschappelijke benadering van geograaf Nicolas of van het feit dat ‘Maashistoricus’ Suttor in Namen een *ville mosane* zag. Het bevestigt de – soms wat ondergesneeuwde – evidenties dat opleiding, specialisaties en onderwerpkeuze bepalend zijn voor de positie die vorsers innemen en dat de studie van de historische stadstopografie een veelzijdig en multidisciplinair onderzoeksterrein is.

Het is ook reeds overvloedig aangetoond hoezeer evoluties in de geschiedschrijving samengaan met maatschappelijke, ideologische en filosofische veranderingen.⁷⁴ Dat geldt uiteraard ook voor de historische stadstopografie, al werden de trends binnen dit specifieke onderzoeksveld voor de Lage Landen nog niet blootgelegd.⁷⁵ In elk geval lijkt het evident dat stadstopografen – net als (stads)historici – kinderen van hun tijd zijn. Maar zijn ze ook kinderen van een bepaalde plaats? Gooien de lokale historici hun topografische voorkennis in de strijd? Komt een lokale stadstopograaf tot andere besluiten dan een ‘buitenstaander’? Hebben ze een emotionele band tot hun onderwerp en kunnen we ze betrappen op topografische vooringenomenheid? Uit de Naamse casus blijkt in elk geval van wel.

Ten eerste konden en kunnen Namenaars er blijkbaar niet omheen om stelling in te nemen in het rivierendebat. Zelfs ‘monumentenhistoricus’ Borgnet deed er uitspraken over, zij het onrechtstreeks. Anno 2013 voelt archeoloog en kunsthistoricus Bragard zich ook nog steeds genoodzaakt stelling in te nemen. Daarbij blijkt de lokroep om de ontwikkeling van de stad te koppelen aan één enkele rivier zeer groot. Men kiest ofwel voor de Samber, ofwel voor de Maas, ofwel – zij het in beperkte mate – voor de Houyoux. Hier weerklinkt ongetwijfeld het eerder aangehaalde paradigma over de innige band tussen de stad en haar hoofdrivier. Toch is dit geen afdoende verklaring, want de vraag lijkt minder aan de orde in andere steden die aan de samenvloeiing van twee rivieren liggen. Het valt bijvoorbeeld op hoe sterk in Gent de nadruk wordt gelegd op het belang van *beide* rivieren voor het ontstaan en de ontwikkeling van de stad.⁷⁶

Voor niet-Namenaars is een stellingname in het debat trouwens veel minder dwingend: het rivierendebat werd amper opgepikt in de bovenlokale literatuur. Voor buitenstaanders hoeft Namen dus niet *per se* een *ville mosane* dan wel een *ville sambrienne* te zijn. Wij kunnen bijvoorbeeld met gerust gemoed aanvaarden dat Namen op domaniaal en landschapshistorisch vlak een stad van de Samber was en op economisch vlak eerder een stad van de Maas. Beide rivieren – en zeker ook nog de Houyoux! – hebben onmiskenbaar een invloed gehad op de topografie en ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Niet de hiërarchie, maar de combinatie (‘samen’vloeiing!) van diverse rivieren

73 Deligne en Soens, *Jaarboek*, 5.

74 En uiteraard zijn ook de persoonlijke achtergronden, keuzes, motieven, carrières en karakters van de historici enorm belangrijk, maar het was binnen het kader van dit artikel niet mogelijk om daar dieper op in te gaan. Dat een dergelijke benadering tot zeer interessante bevindingen en resultaten kan leiden, bewijst J. Tollebeek, *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (Amsterdam 2008).

75 Het enige, weliswaar zeer algemene overzichtsartikel ter zake is E. Taverne, ‘Inleiding op een historiografie van de stedengeschiedenis in de Nederlanden’, in: E. Taverne en I. Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden* (Nijmegen 1993) 9–28.

76 Dat is onder meer het geval in het recentste overzichtsartikel over de middeleeuwse stadsontwikkeling: M.C. Laleman, ‘Gent: de ontwikkeling van een stad aan de samenloop van Leie en Schelde’, in: Deligne en Soens, *Jaarboek*, 9–32.

was essentieel. In die zin is het misschien geen slecht idee om af te stappen van de vaak voorkomende en veelal evidente nadruk op rol van de grootste rivier in de stadstopografie en -ontwikkeling.⁷⁷ Het zou ook bijzonder interessant zijn om de wordingsgeschiedenis en ruimtelijke ontwikkeling van steden aan de samenvloeiing van rivieren comparatief te bestuderen en na te gaan waar dit debatstof heeft opgeleverd. Dit kan nieuwe inzichten opleveren die de lokale logica's overstijgen.⁷⁸

Een tweede vaststelling houdt verband met grenzen. Net als stadsomwallingen spelen waterlopen een belangrijke begrenzende rol in het stadswefsel.⁷⁹ Dat is niet alleen de perceptie van de tijdgenoten (die allerlei manieren bedachten om die grenzen te doorbreken, te bestendigen of te versterken), maar evenzeer deze van de stadstopografen. Vooral plaatselijke onderzoekers laten zich vaak leiden door topografische grenzen en hebben moeite om deze te overstijgen. Dergelijke grenzen zorgen voor een duidelijk afgebakend ruimtelijk kader en maken van het studieterrein – in dit geval de stad – een topografisch continuüm. Lokale stadshistorici bekijken die grenzen vaak van binnenuit en plaatsen de stedelijke agglomeratie tegenover de buitenwereld (het platteland), waaraan ze gewoonlijk niet al te veel aandacht besteden. Dit stereotiepe beeld is de laatste decennia echter bijgesteld. In heel wat recente studies worden stad en hinterland dan ook als een continuüm voorgesteld.⁸⁰

In het Naamse rivierendebat fungeerde de Maas voor een aantal Naamse historici duidelijk als zo'n grens, die de stad afscheidde van de buitenwereld. De rivier was immers lange tijd onoverbrugbaar. Bovendien was de 'overkant' in handen van een 'buitenstaander' (de bisschop van Luik). De Samber stroomde daarentegen door Namen heen en maakte dus ontegensprekelijk deel uit van de stad, een perceptie die reeds in de zestiende eeuw door de Croonendael werd verwoord. Voor de meeste Naamse historici was de Samber dus een essentiële component van de Naamse stadstopografie, terwijl de Maas letterlijk en figuurlijk in de marge bleef. Voor historici die vanuit een ruimer perspectief naar de Naamse stadsontwikkeling keken, zoals Danhaive en Suttor, is de Maas echter allerm minst een grens. Voor hen was Namen een schakel in een keten van Maassteden en speelde die rivier een belangrijke rol in de economie van stad en regio.

De emotionele band tussen stadstopografen en hun stad uit zich ook vaak in het gegeven dat de (historische) eigenheid van de onderzochte stad wordt benadrukt. In zijn bespreking van de Nederlandse historische stedenatlassen en stadsmonografieën merkte Reinout Rutte op dat de publicatie van die werken zonder uitzondering wordt verantwoord door te wijzen op de uniciteit en eigenheid van de steden en hun geschiedenis in kwestie.⁸¹ Die vaststelling mag ongetwijfeld worden doorgetrokken naar een

77 Daarvoor wordt gepleit in onder meer B. Vannieuwenhuyze, 'De beken van middeleeuws Brussel: complexiteit en maakbaarheid van het waterwegennet in een middeleeuwse stad', in: Deligne en Soens, *Jaarboek*, 73-99.

78 Zo zou een comparatief onderzoek bijvoorbeeld ook kunnen uitwijzen waarom Namen geen en de andere Maassteden wel een *quartier d'Outre-Meuse* bezaten.

79 Deligne en Soens, 'Steden en water', 6-7.

80 Zie onder meer P. Clarke en B. Lepetit (red.), *Capital cities and their hinterlands in early modern Europe* (Aldershot 1996); K. Giles en C. Dyer (red.), *Town and country in the middle ages. Contrasts, contacts and interconnections, 1100-1500* (Leeds 2007); W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010).

81 R. Rutte, 'Historische atlassen, stadsmonografieën en het onderzoek naar de ruimtelijke transformatie van Nederlandse steden', *OverHolland* 8 (2009) 116-131, 126.

veel breder spectrum binnen de stadstopografische geschiedschrijving. Vinden we hier niet de verklaring waarom de Naamse historici hun stad eerder met de Samber dan met de Maas verbonden? Namen wordt op die manier uit het rijtje Maassteden gelicht en gepresenteerd (gepropageerd?) als een apart geval, met een specifieke historische en topografische eigenheid. Wie de historische stadstopografie en -ontwikkeling van Namen van buitenaf bekijkt, ziet echter vooral dat Namen – net als vele andere steden – op het kruispunt van waterlopen lag, zich ontwikkelde na samensmelting en uitbreiding van een aantal kernen en dat er diverse menselijke ingrepen in het landschap werden uitgevoerd om het territorium af te bakenen, in te richten en onder controle te krijgen. In die zin verschilde Namen niet van andere middeleeuwse steden, al leidde het samenspel van factoren er – net als elders – tot een specifieke stedelijke topografie.

Zo komt een intrigerend spanningsveld aan de oppervlakte. Voor buitenstaanders past de Naamse topografische situatie en ontwikkeling mooi in de algemene modellen en concepten over de middeleeuwse stadsontwikkeling. De plaatselijke stadstopografen zien Namen nochtans als een bijzonder geval: het is namelijk een stad van de Samber! Aldus negeren ze de algemene modellen en focussen ze vooral op lokale eigenheden en factoren. In de historische stadstopografie komt dit spanningsveld vaak tot uiting: lokale stadstopografen vinden de historische syntheseswerken vaak teleurstellend algemeen (omdat de topografische eigenheden worden weggegomd), terwijl de auteurs van die werken én de buitenstaanders dan weer afknappen op de enge blik van de lokale stadstopografische artikels en boeken. Dat laatste heeft niet noodzakelijk met slechte wil te maken, maar vaak ook met de moeilijkheid om snel inzicht te krijgen in de lokale (historische) topografie.

Met deze laatste bevindingen in het achterhoofd willen we ervoor pleiten om lokale stadstopografische studies en stadstopografische overzichtswerken naast elkaar te laten bestaan en de eigenheden van beide genres te respecteren. Ze hebben beide immers hun verdiensten. Wel zou het wenselijk zijn om meer kruisbestuiving te stimuleren. Enerzijds kan de *input* van niet-lokale onderzoekers ('buitenstaanders') in lokaal stadstopografisch onderzoek een absolute meerwaarde vormen om los te komen van plaatselijke logica's, eigenheden en vooringenomenheden; anderzijds raden we auteurs van overzichtswerken aan om meer in debat te gaan met plaatselijke specialisten en niet alleen de hoofdlijnen van het plaatselijke onderzoek te recupereren. Beide voorstellen zouden het al bij al vrij schamele comparatieve stadstopografische onderzoek en de schaarse algemene stadstopografische debatten een nieuw elan kunnen geven.

Winkelhouden in een hoofdstad

De vestigingsplaatsen van Brusselse winkeliers aan het begin van de negentiende eeuw*

‘Les magnifiques promenades qui bordent les faubourgs, l’élégance des bâtimens, la richesse des boutiques, le grandiose des édifices publics, la beauté des rues, des quais et des boulevarts, le brillant des cafés et autres lieux de réunion, le grand nombre et le luxe des équipages, assignent à Bruxelles un rang parmi les premières villes de l’Europe.’¹ In zijn stadsbeschrijving uit 1821 laat M. Charlé De Tyberchamps zich lovend uit over de stedelijke infrastructuur van de Zennestad. Zijn lofrede aan de hoofdstad verraadt er niet enkel het bestaan van enkele architecturale parels, maar verwijst ook onverbloemd naar de bloeiende en luxueuze Brusselse kleinhandelssector in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Verrassend hoeft dit niet te zijn. Niet alleen zou Brussel vanaf 1600 nooit minder dan 50.000 inwoners tellen – waarmee de stad tot de subtop van de Europese steden behoorde –, zij werd ook gekenmerkt door hoofdstedelijke en residentiële functies die ongetwijfeld hun invloed op de kleinhandelssector lieten gelden.² Typisch was de aanwezigheid van talrijke leden van de hoge adel die er ambten aan het hof en aan de bestuursinstellingen bekleedden of zich in de hoofdstad gevestigd hadden, wat de Brusselse sociale structuren sterk beïnvloedde.³ Als één van de machtscentra op een strategisch gelegen knooppunt van Noordwest-Europa was Brussel gedurende het Ancien Régime maar ook nadien een belangrijk trefpunt voor diplomatiek verkeer. De talrijke ambassades en het onophoudelijk komen en gaan van buitenlandse gezantschappen waren een belangrijke stimulans voor de artisanale en artistieke productie. Ook voor de Hollandse periode is aangetoond dat Brussel zijn vroegere superioriteit behield en op een hele horde aan gespecialiseerde diensten- en goederenleveranciers kon rekenen. In 1815 vestigden talrijke edelen zich nog steeds in de Zennestad en Devleeshouwer vermoedt zelfs dat noch in de havenstad Antwerpen, noch in de industriestad Luik een grotere concentratie van rijkdom terug te vinden was.⁴

Bovenstaande elementen drukten ongetwijfeld hun stempel op de Brusselse kleinhandelssector, en specifiek op de locatie van winkels binnen het stedelijk weefsel. In

* Met dank aan prof.dr. Hilde Greefs, prof.dr. Anne Winter en de redactie van dit tijdschrift voor hun commentaren bij eerdere versies van dit artikel.

1 M. Charlé De Tyberchamps, *Notice descriptive et historique des principaux châteaux, grottes et mausolées de la Belgique, et des batailles qui ont eu lieu; ornée d’une carte indicative, de tableaux analytiques, vues de châteaux, etc.* (Brussel 1821) 84.

2 R. De Peuter, *Brussel in de 18e eeuw. Sociaal-economische structuren en ontwikkelingen in een regionale hoofdstad* (Brussel 1999) 24.

3 Ibidem, 34; B. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca. 1750-ca. 1790)* (Brussel 1999) 100-101.

4 R. Devleeshouwer, ‘Het einde van het Ancien Régime en de Franse periode’, in: J. Stengers (red.), *Brussel, groei van een hoofdstad* (Antwerpen 1979) 157-165, 165.

Afbeelding 1: Zicht op de winkel van de gebroeders Fietta in 1803. Archief van de Stad Brussel, Rue de la Colline à Bruxelles, ASB A-192.

nasleep van de *spatial turn* binnen de sociale wetenschappen, heeft binnen de consumptiegeschiedenis de opvatting postgevat dat de ruimtelijke inplanting van commerciële bedrijvigheden mogelijk een cruciale rol speelt bij het interpreteren van consumptiepatronen.⁵ Het heeft het besef versterkt van het belang van de ruimte als actieve actor voor de ontwikkeling van consumentengedrag en heeft geleid tot vernieuwde inzichten binnen de consumptiegeschiedenis. *Spaces of consumption* zijn immers, zoals Stobart, Hann en Morgan recent opperden, vaak het resultaat van een wisselwerking tussen sociale praktijken enerzijds, en het ruimtelijke kader anderzijds. Sociale gebruiken, zoals winkelen, kunnen op die manier vorm geven aan consumptieruimten, maar er op hun beurt evenzeer door geboetseerd worden.⁶

Enkele jaren geleden heeft Clé Lesger in de context van dit onderzoek aangetoond dat het vestigingspatroon van winkels in Amsterdam in de achttiende eeuw zich door de morfologie en sociaalruimtelijke structuur van de stad, maar eveneens door moderne theorieën van de locatie van economische activiteiten liet verklaren.⁷ Dat deze

5 J. Stobart, A. Hann en V. Morgan, *Spaces of consumption. Leisure and shopping in the English town, c. 1680-1830* (Londen 2007) 195; A. Arnout, 'Het adres van de kunst of de kunst van het adres', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 9 (2012) 30-56, 32-33.

6 Stobart, Hann en Morgan, *Spaces of consumption*, 18-19.

7 C. Lesger, 'De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4 (2007) 35-70.

moderne locatietheorieën ook bruikbaar bleken bij de verklaring van vestigingspatronen van achttiende-eeuwse winkeliers, was vrij verrassend.⁸ Deze moderne theorieën trachten de inplanting van kleinhandelszaken te verklaren aan de hand van de afstand tussen consument en verkooppunt en de aard van de aangeboden goederen.⁹ Volgens deze op Christaller gebaseerde locatietheorieën bezit elk goed zijn eigen reikwijdte: de maximale afstand die de klant wenst af te leggen om het product aan te schaffen. Voor dagdagelijkse benodigdheden als brood of een paar sokken wil de consument immers niet zo ver gaan als voor minder frequente producten als schoenen of meubilair. Daarnaast speelt de drempel, of de minimale noodzakelijke vraag om het hoofd boven water te houden, ook een rol die ruimtelijk kan worden uitgedrukt.¹⁰ Een combinatie van verschillende aangeboden producten kan drempelverlagend werken en impliceert dat een winkel in het geografische centrum van een plaats voor de handelaar het voordeligst is: rekenkundig is deze locatie het best bereikbaar voor het grootste aantal klanten.¹¹ In het geval van kleine plaatsen, waar de afstand tussen het centrum en de periferie gering blijft, zullen allerlei winkels zich inderdaad in het centrum bevinden. Pas wanneer de afstanden tot het centrum zodanig toenemen dat de consumenten van bepaalde goederen zullen afhaken, zal een nieuw fenomeen optreden. Nieuwe handelszaken zullen zich dan ontplooiën buiten het centrum. Het betreft hier echter niet het volledige arsenaal aan aangeboden producten. Voornamelijk de goederen met een geringe reikwijdte – in de praktijk worden die vaak gelijkgesteld aan de categorie van voedings- of genotsmiddelen – zullen in de buurt van de consument verkrijgbaar zijn. De producten die minder vaak worden aangeschaft, blijven in het centrum.

Clé Lesger demonstreerde aan de hand van deze theorieën dat de vestigingspatronen van de Amsterdamse winkeliers in 1742 al verrassend overeen kwamen met de vestigingspatronen van het moderne winkelbedrijf.¹² Voor Brussel lag dat omstreeks dezelfde tijd heel anders. In een recente licentiaatsscriptie aan de Vrije Universiteit Brussel werd immers aangetoond dat de hoofdstedelijke meerseniers, de leden van het winkeliersambacht bij uitstek, zich in 1755 nog altijd rond marktplaatsen concentreerden en zich nog bepaald niet in de buurt van belangrijke toegangspoorten of -wegen gevestigd hadden.¹³ Net zoals bepaalde plaatsen in Yorkshire omstreeks 1800 nog de erfenis van de 'oude' situatie droegen, met name een concentratie van winkels in de buurt van het marktplein, lijkt de inplanting van de Brusselse kleinhandel in het midden van de achttiende eeuw duidelijk af te wijken van de situatie die de moderne locatietheorieën naar voren schuiven en waaraan Amsterdam reeds in 1742 beantwoordde.¹⁴

8 Ibidem, 69.

9 Voor de locatietheorieën van Christaller en Lösch, zie onder meer: J. Buursink, *Stad en ruimte. Inleiding in de stadsgeografie* (Assen 1980); P.E. Lloyd en P. Dicken, *Location in space. A theoretical approach to economic geography* (Londen 1977); Lesger, 'De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf', 35-70; C. Lesger, 'Patterns of retail location and urban form in Amsterdam in the mid-eighteenth century', *Urban History* 38 (2011) 24-47.

10 Lloyd en Dicken, *Location in space*, 25.

11 Buursink, *Stad en ruimte*, 100-104.

12 Lesger, 'De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf', 70.

13 P. Van Den Nieuwenhof, *Faiseurs de rien, vendeurs de tout. Het Brussels meerseniersambacht in de achttiende eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 1997) 138-151.

14 Deze plaatsen in Yorkshire zijn onder andere Hull, York, Leeds, Beverly en Wakefield: Lesger, 'De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf', 39.

Maar wanneer vonden deze transformaties in de vestigingspatronen van de Brusselse kleinhandelaars dan eigenlijk wel plaats? De eerste jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden bieden een interessante achtergrond om mogelijke evoluties binnen de locatiepatronen van de Brusselse kleinhandelssector te bestuderen. In de halve eeuw sinds 1755 werd de stad gekenmerkt door een opeenvolging van maatschappelijke en demografische transformaties. De aanhechting van de Zuidelijke Nederlanden bij de uitgestrekte Franse markt tijdens Napoleons heerschappij, brachten een ruim herstel waardoor de Belgische provincies bij de totstandkoming van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 36 procent meer inwoners geteld zouden hebben dan twintig jaar voordien.¹⁵ Brussel had aan de oprichting van dit koninkrijk bovendien een niet te verwaarlozen bevordering te danken. Van een departementale hoofdstad onder het Franse bewind werd de stad, afwisselend met Den Haag, de officiële, administratieve hoofdstad en bijgevolg opnieuw de vestigingsplaats van de regering, het hof en het ambtenarenapparaat.¹⁶

Door de nadruk op onderzoek naar enerzijds kleinhandelsvoorzieningen tijdens het Ancien Régime en anderzijds de aandacht voor de opkomst van warenhuizen tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw, is de detailhandelssector tijdens deze overgangperiode kort na 1800 nagenoeg verwaarloosd. Bovendien kon de Brusselse kleinhandel tot voor kort rekenen op weinig of geen aandacht binnen de historiografie; een ruimtelijke insteek was ook veelal ver te zoeken.¹⁷ Bijgevolg is het interessant om bij de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw een blik te werpen op de inplanting van de Brusselse winkeliers. Vertoonde Brussel gedurende de eerste jaren van het Verenigd Koninkrijk nog steeds dezelfde patronen zoals in het midden van de achttiende eeuw, of waren de vestigingspatronen van de detailhandel intussen net zo 'modern' geworden als in het Amsterdam van 1742?

Om inzicht te krijgen in deze materie is het ongetwijfeld wenselijk aandacht te blijven hebben voor de mogelijke invloed van het stedelijk weefsel, zoals de ruimtelijke structuren en de sociaal-demografische karakteristieken, op de locatie van commerciële activiteiten. De mate waarin deze algemene locatieprincipes zich mogelijk vertaalden naar de feitelijke spreiding van de winkeliers, bleef immers sterk afhankelijk van de lokale context. Of zoals Natacha Coquery recent stelde: 'la localisation d'aucune activité, d'aucun groupe d'habitants n'est neutre ou due au hasard; elle est issue de nombreux facteurs, économiques, sociaux, culturels, politiques, techniques ...'¹⁸ Door een profiel van de Brusselse winkelier op te stellen waarbij de relatie tussen de vestigingsplaats van de winkelier, diens welvaart en de aangeboden goederen een centrale plaats krijgt, zal bijgevolg getracht worden om mogelijke transformaties binnen de locatiepatronen van winkels in kaart te brengen. Hierbij zal eveneens getracht worden om de betekenis van de Zennestad voor haar detailhandelssector te ontrafelen: concreet zal ik onderzoeken hoe factoren als de sociaal-demografische kenmerken van de hoofdstad en de structuur van het urbane landschap de locatie en de welvaart van de winkel beïnvloedden.

15 J.A. Van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen* (Zeist 1964) 217.

16 E. Witte, 'Politiek leven: 1815-1830', in: J. Stengers (red.), *Brussel, groei van een hoofdstad* (Antwerpen 1979) 178-187, 178.

17 Anneleen Arnout vormt hier een uitzondering op. Zij bereidt momenteel een proefschrift voor over winkelcultuur in het negentiende-eeuwse Brussel.

18 N. Coquery, *Tenir boutique à Paris au XVIIIe siècle. Luxe et demi-luxe*. (Parijs 2011) 111-112.

Op zoek naar de Brusselse winkelier

C'est avec raison que Bruxelles tient le premier rang parmi les villes des Pays-Bas et elle paraît être fière de rivaliser avec Paris. (...) La ville riche en édifices imposants et semblables à des palais porte partout l'empreinte de l'élégance et du bon goût. (...) Les belles rues animées, dans lesquelles la foule des piétons, des voitures, des porte-faix ne cesse jamais, les magasins ouverts, éclairés le soir d'une infinité de lampes et enrichis de tout ce que la nature et l'art produisent dans les différentes parties de la terre, des fontaines agréables (...) procurent des jouissances de toute espèce.¹⁹

Aloyse Schreiber kwam in zijn reisgids uit 1831 woorden tekort om het luxueuze winkellandschap van de Zennestad te loven. Meteen verschijnt het beeld van de rijke, Brusselse winkelier met voornamelijk luxegoederen in de aanbieding. Om deze stereotype beeldvorming aan de realiteit te toetsen, zal eerst onderzocht worden wie de Brusselse winkeliers waren, wat ze verkochten, hoe welvarend ze waren en in welke mate zij hierin mogelijk verschilden van winkeliers in andere steden.

Om greep te krijgen op de hoofdstedelijke winkelhouders maak ik in dit artikel gebruik van patentregisters en een volkstelling van het begin van de negentiende eeuw. In tegenstelling tot studies die zich hoofdzakelijk richtten op de vroegmoderne kleinhandel, zijn archiefstukken van het meerseniersambacht voor mijn onderzoek minder geschikt. Aangezien het meerseniersambacht de corporatie bij uitstek was voor de kleinhandel en door een doorgaans behoorlijk ledental een voorname plaats binnen de ambachtswereld innam, werd voor de analyse van het lokale commerciële circuit vaak gekozen voor het bestuderen van dit gilde. Het Brusselse meerseniersambacht kan echter niet als een goede indicator voor de totale kleinhandel in de Zennestad beschouwd worden. Alleen al het beperkte ledental maakt dit weinig zinvol: in 1755 waren er slechts 522 meerseniers voor een Brusselse bevolking van bijna 60.000. Maar ook de nadruk op de eerder duurzame of luxueuze aard van de verkochte producten zorgde ervoor dat een groot deel van de hoofdstedelijke kleinhandel buiten de corporatieve grenzen van het meerseniersambacht plaatsvond.²⁰ Dit artikel opteert daarom voor het gebruik van de patentregisters, meer bepaald de lijsten uit 1816.²¹ In combinatie met de volkstelling uit datzelfde jaar bieden zij een interessante kijk op de Brusselse winkelhouder.²²

Het decreet van 2 maart 1791 bepaalde dat vanaf 1 april 1791 iedereen het recht had een bedrijf uit te baten, handel te drijven en bepaalde beroepen uit te oefenen op

19 A. Schreiber, *Manuel des voyageurs sur le Rhin qui passent depuis ses sources jusqu'en Hollande, de Bade à la Vallée de la Mourg et à la Forêt noire, aux principaux environs et aux bains de ces contrées* (Heidelberg 1831) 415. Alexandre Ferrier beschreef de omgeving rond de Grote Markt en het Muntplein in zijn reisgids voor Brussel uit 1838 nog opgetogener: 'Le commerce et l'industrie de Bruxelles atteignent chaque jour un plus haut degré d'activité et de perfection. Le luxe s'est introduit depuis quelques années, avec ses marbres, ses glaces, ses décors somptueux, dans les riches magasins où sont étalés avec les produits belges ceux de tous les autres pays.' Geciteerd in: C. Loir, *Bruxelles néoclassique. Mutation d'un espace urbain (1775-1840)* (Brussel 2009) 31.

20 Van Den Nieuwenhof, *Faiseurs de rien, vendeurs de tout*, 66-67 en 102-128; L. Van Aert, *Leven of overleven? Winkelhouden in crisistijd: de Antwerpse meerseniers, ca. 1648-ca. 1748* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Antwerpen, 2006) 72.

21 Stadsarchief Brussel [verder SAB], Registres des patentes pour l'an 1816.

22 SAB, Recensement de la population de la ville de Bruxelles: Manuscrit [papier]-1816.

voorwaarde dat men een patentrecht betaalde.²³ Het voornaamste voordeel van de patentboeken als historische bron is dat in principe de volledige economische activiteit werd geregistreerd.²⁴ Oorspronkelijk bestond het patentrecht uit een vast en een proportioneel recht. Binnen het vast recht werd rekening gehouden met de potentiële winstgevendheid van het beroep, in combinatie met het inwonertal van de gemeente. Het proportionele recht zorgde ervoor dat degene die er meerdere activiteiten op na hield enkel moest betalen voor de hoogst belastbare.

Vanaf 1816 werd het proportioneel recht echter afgeschaft en diende men voortaan op alle activiteiten belasting te betalen: dat maakt de bron vanaf dit jaar nog bruikbaar om een beeld te krijgen van alle economische activiteit in de stad.²⁵ In principe bevatten de patentlijsten naast de naam van de patentplichtige ook de omschrijving van de beroepsactiviteit(en) waarvoor betaald moest worden, vergezeld van het tarief en de klasse die hierop van toepassing waren.²⁶ De in 1816 opgestelde reeks biedt enige zekerheid omtrent de aanwezigheid van een winkel op een bepaald adres. Er is immers een aparte kolom voorzien van de naam 'débet effectif annuel des marchands tenant boutique en objets appartenant à la 1ère, 2ème ou 3ème espèce'.²⁷ Binnen het Brusselse patentrecht werd dus specifiek een categorie gehanteerd ten dienste van de winkeliers. Aangezien deze lijsten geen verschil tussen eventueel hoofd- en bijberoep lieten optekenen, werden alle patentbetalers met een aanduiding binnen laatstgenoemde kolom in dit onderzoek als winkeliers weerhouden. Met winkeliers wordt normaliter bedoeld op de verkopers van goederen die niet ter plekke worden gefabriceerd en op vaste verkooppunten verhandeld worden. Dit staat in tegenstelling tot markthandelaars of verkopende ambachtsbazen, hoewel op basis van deze patentregisters een erg strikte grens tussen laatstgenoemde groep en de louter verkopende winkelier moeilijk te trekken valt. Bijgevolg is voorzichtigheid geboden wanneer vergeleken wordt met onder andere het meerseniersambacht. Dit gilde omvatte doorgaans hoofdzakelijk winkeliers, maar onderzoek toonde aan dat ook andersoortige handelaars en bepaalde producenten lid werden.²⁸

Tevens interessant in de patentrollen van 1816 is de weergave van een omzetcijfer van de winkeliers. Die omzet was echter moeilijk vast te stellen, zodat de wetgever zich jaarlijks baseerde op de mogelijke winstgevendheid van het kleinhandelsbedrijf op basis van uiterlijke kenmerken die verschillend waren voor elk beroep of voor elke sector.²⁹ Omwille hiervan en door verschillende vormen van belastingontduiking schieten de patentregisters als informatiebron inzake de winstgevendheid van de onderneming tekort. Niettemin geven ze een idee van de prestaties van een winkelbedrijf in vergelij-

23 P. Van Den Eeckhout en G. Vanthemsche (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de-20ste eeuw* (Brussel 1999) 72-73.

24 J. Hannes, 'Fiscale bronnen, 19de eeuw', in: R. De Bock-Doehaerd (red.), *Heuristiek en methodologie van de dorpsgeschiedenis* (Brussel 1980) 39-54, 52.

25 H. Balthazar, J. De Belder en J. Hannes, *Bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIXde eeuw (1794-1914)* (Leuven 1965) 38.

26 Van Den Eeckhout en Vanthemsche (red.), *Bronnen voor de studie*, 73.

27 *Pasinomie, collection des lois, décrets, arrêtes et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgique. Bruxelles, Administration centrale de la pasicrisie*, tome V (Brussel 1789-...) 26-49. De originele wettekst benadrukt dat het hier niet gaat om marskramers of rondventers.

28 B. Blondé en H. Greefs, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniers: aspecten van de kleinhandel en het verbruik in de 17e en 18e eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 84 (2001) 207-229, 214.

29 Balthazar, De Belder en Hannes, *Bronnen voor de sociale geschiedenis*, 38.

king met andere activiteiten binnen hetzelfde soort bedrijven.³⁰ Kortom, de patentboeken van 1816 vormen een interessante bron om de winkeliers in het brede areaal van kleinhandelaars te analyseren. De koppeling van de personen uit de patentbelasting met die uit de volkstelling zorgt bovendien voor extra informatie, zoals onder meer een precieze weergave van het adres van de winkel.³¹ Aangezien de patentregisters het inzake de beroepsopgave van winkeliers vaak bij de vermelding 'débit' hielden, komt het bevolkingsregister eveneens ter hulp bij het bepalen van de aard van het verkochte product.

Uit de patentregisters van 1816 konden uiteindelijk 1808 winkeliers ('marchands tenant boutique') worden gedestilleerd, op een bevolking van ca. 80.000 inwoners.³² Ter vergelijking: op basis van de gegevens uit het meerseniersambacht waren er in Antwerpen in 1788 (ca. 50.000 inwoners) maar liefst 2212 kleinhandelaars actief. Op grond hiervan lijkt het totaal aantal Brusselse winkeliers weliswaar relatief 'laag', maar men dient op te merken dat het Antwerpse meerseniersambacht ook producenten omvatte die hun goederen in het klein verdeelden.³³ Volgens de volkstelling uit 1796 telde Antwerpen inmiddels 'slechts' 1877 detailhandelaars.³⁴ Mechelen telde op basis van dezelfde volkstelling zo'n 552 personen actief in de kleinhandel, op een bevolking van ongeveer 20.000 inwoners.³⁵ Het aantal van 1808 Brusselse winkeliers in 1816 is dus zo vreemd nog niet. In de loop van de negentiende eeuw zou het aantal Brusselse winkeliers bovendien gestaag aangroeien. Zo telt Kurgan-Van Hentenryk op basis van de patentregisters in 1847 reeds 3484 winkeliers en in 1892 zelfs 5507.³⁶

Binnen de totale Brusselse bevolking bezetten de winkeliers geen onbeduidende plaats. Aan het begin van de negentiende eeuw werd de hoofdstad, na een terugval aan het einde van de voorgaande eeuw, gekenmerkt door een bevolkingstoename. De industriële ontwikkeling die steden als Luik, Verviers, of Charleroi ondergingen, bleef in Brussel uit, maar de lichte industrie en de dienstverlenende sector kwamen tot bloei.³⁷ Op basis van de aanwezigheid van ruwweg 11.239 huizen in de hoofdstad in 1816, zou ongeveer 16 procent van alle Brusselse huizen een winkel geherbergd hebben.³⁸ Afgaand op een geschat aantal van 81.392 Brusselaars volgens de volkstelling in 1816 betekent dit dat er voor elke winkelier ongeveer 45 inwoners waren. Op basis van de volkstelling van 1755 konden voor Leuven 35, voor Antwerpen 28, voor Mechelen 96 en voor Gent 155 inwoners per kleinhandelaar (meersenier) geteld worden. In Londen zou er per 30 inwoners één kleinhandelaar geweest zijn.³⁹ Kortom, Brussel vertoonde in 1816 waarschijnlijk niet de hoogste verhouding winkels per capita in vergelijking met

30 Van Den Eeckhout en Vanthemsche (red.), *Bronnen voor de studie*, 73.

31 Deze telling werd uitgevoerd ten gevolge van het Besluit van de Stadsmagistraat van 12 april 1816 en beperkte zich tot Brussel: A. Cosemans, *Bijdrage tot de demografische en sociale geschiedenis van de stad Brussel, 1796-1846* (Luik 1996) 27. De koppeling is geslaagd voor 1693 van de 1808 winkeliers. Alle cijfers die verder zonder bronvermelding worden aangehaald, zijn afkomstig van de database die op basis van deze gegevens werd opgesteld, tenzij anders vermeld.

32 Bij gebrek aan het patentboek voor de achtste sectie van Brussel in 1816 werd voor het gelijkaardige boek uit 1817 gekozen. SAB, *Registres des patentes pour l'an 1817*.

33 Blondé en Greefs, 'Werk aan de winkel', 214.

34 Van Aert, *Leven of overleven?*, 110-150.

35 E. Ortmanns, 'Van de Hoogstraat tot Onder den Toren. De ruimtelijke spreiding van immigrant-kleinhandelaars in Mechelen omstreeks 1796', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 26 (2009) 71-98, 72 en 93, voetnoot 23.

36 G. Kurgan-Van Hentenryk, 'Les patentables à Bruxelles au XIXe siècle', *Le mouvement social* 108 (1979) 83.

37 Devleeshouwer, 'Het einde van het Ancien Régime', 165.

38 Cosemans, *Bijdrage tot de demografische en sociale geschiedenis*, 27-44. 1808/11.239*100=16,09.

39 Van Aert, *Leven of overleven?*, 94-101.

steden als Londen of Antwerpen, maar de winkeldichtheid was wel degelijk aanzienlijk.

Wat boden de Brusselse winkeliers hun klanten aan? Een almanak uit 1805 benadrukt de verscheidenheid: 'Il y dans cette ville des magasins et boutiques en tout genre; quelques fabriques d'étoffes de laine & de basin; une imprimerie de coton & d'indienne; d'autres de potasse, de savon, ...'.⁴⁰ Om de differentiatie beheersbaar te maken, werden de winkeliers voor dit onderzoek in zes groepen ingedeeld: de textiel- en kledingverkopers die kousen, doeken, draad, linten, enzovoorts verkochten; de verkoop van voedsel zoals brood, groenten, vlees, vis; gebruiksvoorwerpen zoals porselein, klompen, horloges, paraplu's, boeken; de kruideniers boden onder meer allerlei vette waren zoals boter en zeep aan en de verkopers van genotsmiddelen hadden onder andere tabak en jenever in hun winkel. Ten slotte is er nog een groep waarvan niet bekend is wat er in de winkel lag. Deze winkeliers werden onder de noemer van 'wederverkoper' geplaatst.⁴¹ Helaas gaan door deze indeling heel wat nuances verloren: zo verschilt een visverkoper van een bakker en is een luxeproduct als een horloge een heel ander gebruiksvoorwerp dan een paar klompen. Niettemin ontstaat er een duidelijk beeld:

Tabel 1: Sectorale indeling van de Brusselse winkeliers in 1816

	N	%
Wederverkopers	528	29%
Textiel en kleding	330	18%
Gebruiksvoorwerpen	302	17%
Voedsel	245	14%
Genotsmiddelen	203	11%
Kruidenierswaren	200	11%
Totaal	1808	100%

Bron: SAB, Registres des patentes pour l'an 1816 & 1817 en SAB, Recensement de la population de la ville de Bruxelles: Manuscrit [papier]-1816.

Een blik op de aangeboden producten toont aan dat de sociaal-demografische kenmerken van de hoofdstad invloed hadden op de Brusselse kleinhandel. De textiel- en kledingverkopers vormden de grootste groep onder de Brusselse winkeliers. Deze toestand leunt zowel aan bij de Antwerpse casus van het einde van de achttiende eeuw, als bij de situatie in Londen en de Engelse provinciesteden gedurende de tweede helft van diezelfde eeuw.⁴² Met gemiddeld 11,9 procent kent de Engelse hoofdstad in de tweede

⁴⁰ J. Chateigner, *Almanach de Bruxelles, ou tableau de l'Organisation du Gouvernement et des Autorités constituées de l'Empire Français pour l'an XIII-1805* (Brussel 1805) 50.

⁴¹ Wederverkopers kregen enkel de vermelding 'débit' binnen de patentlijsten; ook de volkstelling gaf geen uitsluitel over het mogelijk product dat verhandeld werd. Andere gegevens, zoals omzet, waren wel bekend en werden bijgevolg mee in de analyse vervat. Wat de invulling van de beroepen betreft, gebeurde de classificatie grotendeels op basis van het doctoraatsonderzoek van Laura Van Aert. Van Aert, *Leven of overleven?*, 85-299.

⁴² Een percentage van 29 aan onbekenden staat echter geen harde conclusies toe. Tabel vier (zie later) toont door een niet-afwijkende verdeling over de stad weliswaar aan dat de wederverkopers vermoedelijk willekeurig over de sectoren verdeeld waren. Ook wat het inkomensniveau betreft, volgen de wederverkopers overwegend de lijn van de winkeliers waarvan het aangeboden product gekend is. Voor de Antwerpse gegevens: Van Aert, *Leven of overleven?*, 171. Voor Engeland: H.-C. Mui en L.H. Mui, *Shops & Shopkeeping in eighteenth-century England* (Londen 1989) 57.

helft van de achttiende eeuw bovendien net als Brussel in 1816 slechts een beperkt aantal kruideniers.⁴³

Een opmerkelijk verschil verraadt echter de specificiteit van de Brusselse consument. Waar de verkopers van gebruiksvoorwerpen in Brussel met 24 procent een tweede plaats bezetten, vormen zij in Antwerpen met 8 procent van de meerseniers een veel minder belangrijke groep. Een verband kan gelegd worden met de samenstelling van de Brusselse consumentengroep. De hofhouding, edellieden en hogere burgerij kenden een specifieke levenswijze die zich ook vertaalde in het gebruik van statusbevestigende gebruiksvoorwerpen. Dat weerspiegelt zich ook in de Brusselse winkelsector: niet minder dan 75 procent (of 228 verkooppunten) van de winkeliers van gebruiksvoorwerpen verhandelden 'luxeproducten' zoals porselein, schilderijen, muziekinstrumenten en boeken. Slechts 74 winkeliers boden dagdagelijkse gebruiksvoorwerpen als klompen, kartonnen dozen en borstels aan. De Brusselse edellieden en de ambtenaren van verschillende centrale instellingen werden aangemoedigd tot het volgen van een statusbevestigende levensstijl wat een duidelijke impact had op hun verbruikspatronen en waaraan de Brusselse winkelsector zich aanpaste.⁴⁴ Voor Parijs werd eveneens aangetoond dat de aanwezigheid van elitegroepen een zeer gediversifieerde kleinhandelssector in de hand werkte.⁴⁵

Inzake de aangeboden goederen spreidden de Brusselse winkeliers een eigen dynamiek tentoon. Kan hetzelfde beweerd worden van de geschatte omzet die werd gerealiseerd? Gemiddeld kon de Brusselse winkelhouder rekenen op een geschatte jaarlijkse omzet van 4380 gulden, wat zou neerkomen op 12 gulden per dag.

Tabel 2: Verdeling van de jaarlijkse omzet van de Brusselse winkeliers in 1816

Klasse	Aantal winkeliers	Percentage
≤ 1000 fl. / jaar	416	23%
1000 < . ≤ 5000 fl. / jaar	932	52%
5000 < . ≤ 15000 fl. / jaar	408	23%
> 15000 fl. / jaar	44	2%
Totaal	1800	100%

Bron: SAB, Registres des patentes pour l'an 1816 & 1817.

Maar, niet elke winkelier had het even breed: bijna één vierde bleef onder het jaarlijkse bedrag van 1000 gulden. Net als de winkeliers in Den Haag in 1851 vertonen de Brusselse detaillisten in 1816 een grote onderlinge verscheidenheid wanneer het op geschatte jaarlijkse omzet en rijkdom aankomt.⁴⁶

⁴³ Mui en Mui, *Shops*, 58.

⁴⁴ B. Blondé, 'Botsende consumptiemodellen? De symbolische betekenis van goederenbezit en verbruik bij de Antwerpse adel (ca. 1780)', in: G. Marnef en R. Vermeir (red.), *Adel en macht. Politiek, cultuur, economie* (Maastricht 2004) 123-139, 124-126.

⁴⁵ Coquery, *Tenir boutique*, 143.

⁴⁶ J.H. Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam 2012) 708-709, tabel 1.1.

Druk winkelen in het centrum van de stad

Anders dan voor Brussel kon voor Amsterdam in het midden van de achttiende eeuw worden aangetoond dat de vestigingspatronen van de kleinhandelszaken niet fundamenteel verschilden van de ‘moderne’ inplanting van winkels. In welke mate droegen de locatiepatronen van de Brusselse kleinhandelssector in het begin van de negentiende eeuw nog steeds de sporen van de ‘oude’ situatie?⁴⁷

Op het eerste zicht lijkt de Brusselse inplanting van winkels te zijn geëvolueerd naar een situatie die refereert aan de moderne locatietheorieën. Het merendeel van de winkels was gelegen in het centrum van de stad en langs de belangrijke uitvalswegen. Zo telden centrale straten als de Magdalenastraat, de Bergstraat en de Boterstraat respectievelijk 59, 44 en 77 winkels in 1816. Ook tijdgenoten viel op dat de Magdalenastraat niet om winkels verlegen zat:

De Magdalenastraat is een der fraaiste van Brussel; zij zal omtrent zoo lang zijn als de Kalverstraat te Amsterdam en is ruim tweemaal [sic] breeder dan deze. In elk huis dezer straat wordt winkel gedaan. Men vindt er hoedenmakers, schoenmakers, modewinkels, orlogiemakers, porcelein-, galanterie-, prenten- en tabakswinkels, kruideniers, banketbakkers, broodbakkers, posterijen, boekverkopers, teekenpapier- en schrijfbehoeften verkoopers, blikslagers, Hollandsche en Fransche loterij bureaux en eene kapel (de heilige Magdalena) die tot eene stadsschool is ingerigt.⁴⁸

Op uitvalswegen zoals de Anderlechtsesteenweg, de Leuvensesteenweg en de Vlaamsesteenweg waren er achtereenvolgens 55, 32 en 84 winkels. Uit onderzoek naar vestigingsplaatsen van winkeliers in Maastricht in 1804 blijkt dat het stadscentrum en de uitvalswegen eveneens het geprefereerde terrein voor de kleinhandelaars vormden.⁴⁹ Ook Antwerpen past binnen dit rijtje: de hoogste winkeldensiteit viel in het centrum en langs de uitvalswegen waar te nemen. Ook in Parijs overheersten in 1769 de radialen in het oude hart van de stad inzake winkeldichtheid.⁵⁰ Verkeersdrukke en bereikbaarheid zullen een niet te onderschatten rol binnen deze keuze hebben gespeeld. Zo merkte een bezoeker van de hoofdstad het volgende op:

Van den vroegen morgen tot den avond 10 ure, zijn de meeste straten in Brussel als opgevuld met menschen en rijtuigen en vooral de Rue de Madelaine en Montagne de la cour die op de voornaamste plaatsen uitloopen, ook le marché-aux-herbes, le marché-aux-trippes, en de Rue Haute.⁵¹

Berekening van de winkeldichtheid werpt echter een ander licht op de Brusselse uitvalswegen. Deze trokken relatief minder winkels aan dan de centrale straten.⁵² Waar de

47 De keuze viel op het ‘Plan topographique de la ville de Bruxelles et de ses faubourgs’ van Jean-Baptiste De Bouge uit 1816: L. Danckaert, *Brussel: vijf eeuwen cartografie* (Knokke 1989) 98.

48 C. Van Der Vijver, *Wandelingen in en om Brussel; benevens een uitstapje naar Gent en Brugge, in den jare 1823* (Amsterdam 1823) 79-80.

49 E. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling: het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 2006) 252-255.

50 Coquery, *Tenir boutique*, 331-333.

51 Van Der Vijver, *Wandelingen*, 79-80.

52 Berekend op basis van het totale aantal huizen per straat: SAB, Recensement de la population de la ville de Bruxelles: Manuscrit [papier]- 1816.

Afbeelding 2: Kaart concentratie van de Brusselse winkeliers in 1816. Bron: Koninklijke Bibliotheek Brussel, Kaarten & Prenten, XXXI Bruxelles 1816 III 9491.

Pensenmarkt, de Boterstraat, de Kiekenmarkt, de Oudekleerkopersstraat en de Magdalenastraat met respectievelijk 69, 65, 62, 59 en 57 procent de hoogste dichtheid aan winkels laten opmeten, verdwijnen belangrijke uitvalswegen als de Vlaamsesteenweg (38 procent), de Anderlechtsesteenweg (28 procent), de Naamsestraat (28 procent), de Leuvensesteenweg (20 procent), de Lakensestraat (20 procent) en de Schaarbeekstraat (12 procent) verrassend sterk naar de achtergrond.

In het ruimtelijk patroon dat uit de patentregisters kan worden afgeleid toont zich de specificiteit van de Brusselse consument. De Scheldestad, maar ook Mechelen, beantwoordden grotendeels aan het centrummodel met uitlopers langs bepaalde uitvalswegen.⁵³ Waar voor Antwerpen in 1788 slechts 23,7 procent van de meerseniers zich in het centrum vestigde, 38,5 procent voor de uitvalswegen koos en 37,8 procent zich over

⁵³ Ortmanns, 'Van de Hoogstraat tot Onder den Toren', 73.

Tabel 3: Verdeling Brusselse winkeliers naar type goederen en vestigingsplaats in 1816⁵⁴

1816	Assen centrum	Uitvalswegen	Rest van de stad	Totaal
Dagelijkse behoeften	247 (39%)	144 (70%)	228 (58%)	619
(semi)duurzame consumptiegoederen	386 (61%)	63 (30%)	163 (42%)	612
Totaal	633 (100%)	207 (100%)	391 (100%)	1231
	51%	17%	32%	100%

Bron: SAB, Registres des patentes pour l'an 1816 & 1817 en SAB, Recensement de la population de la ville de Bruxelles: Manuscrit [papier]-1816.

de rest van de stad verspreidde, liggen de kaarten voor Brussel totaal anders.⁵⁵ Daar had liefst 51 procent van de winkeliers zich in het centrum gevestigd, tegenover slechts 17 procent op de uitvalswegen. Voor de winkeliers in de hoofdstad was het centrum de voornaamste vestigingsplaats. En dat hing nauw samen met de grote binnenstedelijke vraag. Immers, de aanwezigheid van een sterke middenklasse en een groep elitaire stadsbewoners met bijhorende koopkracht zorgden er mogelijk voor dat een deel van de Brusselse kleinhandelssector zich sterker kon richten op een Brussels cliënteel dan op voorbijgangers uit de nabije omgeving.⁵⁶ Anderzijds mogen de connecties met de omliggende regio niet helemaal verloochend worden: door een hoge graad van centraliteit bestreek Brussel tegen het einde van de achttiende eeuw met een uitgebreid aanbod van stedelijke goederen en diensten een uitgestrekt en koopkrachtig hinterland.⁵⁷ Dat vertaalde zich evenwel niet in het vestigingsgedrag van de winkeliers op de uitvalswegen of aan de rand van de stad. De nadruk van de Brusselse winkeliers op duurzame luxegoederen met een hoge drempelwaarde had echter een duidelijke weerslag op de locatie van de winkels, met name een verhoogde concentratie in het hart van de stad.

Het relateren van de locatie van de winkel aan de aard van de koopwaar doet eveneens vermoeden dat de vestigingspatronen van de Brusselse winkeliers na 1755 enkele belangrijke transformaties ondergingen. De winkels die over de rest van de stad verspreid waren, blijken hoofdzakelijk handelszaken voor de invulling van de dagelijkse benodigdheden te zijn; 61 procent van de kleinhandelaars in het centrum verkochten

⁵⁴ De voedings- en genotsmiddelen en kruidenierswaren behoren tot de categorie van de dagelijkse behoeften. Textiel- en kledingswaren en gebruiksvoorwerpen worden bij de (semi)duurzame consumptiegoederen gerekend. De groep wederverkopers werd binnen deze analyse als 'ontbrekend' opgegeven. Onder de centrale assen werden de brede doorgangswegen van het historisch centrum van de stad gerekend; voor de uitvalswegen gaat het om straten die de verbinding tussen het centrum en de poorten van de stad verzorgden; de overige straten zijn ondergebracht in de categorie 'rest van de stad'. Onduidelijke of afwijkende definities van deze gebieden bemoeilijken de vergelijking met andere steden. Zo wordt een poging tot vergelijking belemmerd door het feit dat noch Van Aert noch Lesger een idee geven van de totale residerende populatie binnen wat zij als centrum of uitvalswegen definiëren voor respectievelijk Antwerpen en Amsterdam: Van Aert, 'Buurtwinkels en winkelstraten', 26-27; Lesger, 'De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf', 47 & 54.

⁵⁵ Van Aert, 'Buurtwinkels en winkelstraten', 24-27.

⁵⁶ In vergelijking met Antwerpen steunde de hoofdstad vanaf ten minste 1755 op een relatief sterker uitgebouwde middenklasse: Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 76 en 100-101; ook Ida Ilegems meent voor het Brussel van 1796 een belangrijke middenstand te ontwaren: I. Ilegems, 'De sociale structuren en de vermogens in het begin van de Franse periode', in: J. Stengers (red.), *Brussel, groei van een hoofdstad* (Antwerpen 1979) 146-148, 146.

⁵⁷ Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, 101.

(semi)duurzame consumptiegoederen. Voor schoenen, juwelen of boeken was de klant bereid een grotere afstand af te leggen dan voor een brood.

Tabel 4: Sectorsgebonden verdeling over de stad van de Brusselse winkeliers in 1816

Type product	Assen centrum	Uitvalswegen	Rest van de stad	Totaal
Wederverkopers	183	112	154	449
	41%	25%	34%	100%
Textiel en kleding	220	40	65	325
	68%	12%	20%	100%
Voeding	88	56	89	233
	38%	24%	38%	100%
Gebruiksvoorwerpen	166	23	98	287
	58%	8%	34%	100%
Kruidenierswaren	91	48	57	196
	46%	25%	29%	100%
Genotsmiddelen	68	40	82	190
	36%	21%	43%	100%

Bron: SAB, Registres des patentes pour l'an 1816 & 1817 en SAB, Recensement de la population de la ville de Bruxelles: Manuscrit [papier]-1816

In het centrum vindt men het grootste aantal verkopers van textiel en kleding en van gebruiksvoorwerpen terug. De verkopers van voedsel en kruidenierswaren waren over de hele stad verspreid, net zoals in Antwerpen.⁵⁸ Ook de verkoop van genotsmiddelen vond plaats langs de grote uitvalswegen of in de rest van de stad. De consument kon immers beslissen 'snel nog wat tabak aan te schaffen' vooraleer hij/zij de stad verliet of binnenkwam: een winkel langs deze verkeerswegen kon inspelen op deze spontane vraag.⁵⁹

De cijfers tonen aan dat de Brusselse winkeliers zich aan het begin van de negentiende eeuw vestigden volgens patronen die men eerder reeds aantrof in vroegmoderne steden als Amsterdam in 1742 of Antwerpen omstreeks 1788.⁶⁰ De mate waarin deze algemene locatieprincipes werkelijk doorsijpelden naar de vestigingspatronen van winkeliers, bleef uiteraard afhankelijk van de lokale context.

In dit opzicht schijnt de residentiële segregatie in de Zennestad niet meteen door te wegen op de inplanting van de winkels. Een negentiende-eeuwse reiziger merkte nochtans op dat de ene buurt de andere nog niet was:

Men vindt ook in Brussel vele naauwe straten en stegen alwaar het meestal zeer morsig is, waarover men zich niet kan verwonderen, dewijl de stad aan den eenen kant wel een kerktoeren hooger ligt dan aan den anderen, en waaruit natuurlijk ont-

⁵⁸ Van Aert, 'Buurtwinkels en winkelstraten', 33-34.

⁵⁹ L. Van Aert en I. Van Damme, 'Retail dynamics of a city in crisis: the mercer guild in pre-industrial Antwerp (c.1648-c.1748)', in: B. Blondé e.a. (red.), *Retailers and consumer changes in Early Modern Europe. England, France, Italy and the Low Countries* (Tours 2004) 139-167, 160.

⁶⁰ Lesger, 'De locatie van het Amsterdamse winkelbedrijf', 49; Van Aert, 'Buurtwinkels en winkelstraten', 28.

staat, dat het hooge gedeelte der stad altijd schoon en het lage morsig is. De meest goeode burgers bewonen het hoogere gedeelte van de stad Brussel.⁶¹

De buurt waar het Hof en de gerechtelijke instellingen gevestigd waren – op bovenstaande kaart aangrenzend aan en ten zuidoosten van de Zavel, oftewel de bovenstad – blijkt bij nadere beschouwing echter verrassend genoeg relatief niet meer winkels te hebben aangetrokken dan andere plaatsen, zelfs integendeel. Enkel de Hofberg telt 49 winkels; verder is er geen sprake van een verhoogde concentratie winkelactiviteit in deze omgeving. De adel woonde in 1783 verspreid over de stad. Enkele concentraties konden voornamelijk in de buurt van de Zavel waargenomen worden, aangevuld door de Lange Nieuwstraat en de Verversstraat. De advocaten en juristen waren onder meer in de Wolfgracht, de Lange Nieuwstraat, de Schildknaapstraat en de Leuvense Steenweg terug te vinden.⁶² Deze buurten konden in 1816 samen rekenen op een 200-tal winkels, waardoor nogmaals wordt aangetoond dat de winkeliers zich niet meteen vestigden in de buurt van hun potentiële elite-klanten. Eerder lieten ze zich leiden door overwegingen die verklaard kunnen worden door de moderne locatietheorieën.

Dat het vestigingspatroon van Brusselse winkeliers in de halve eeuw na 1755 geleidelijk verschoof bewijst ook het volgende gegeven. In 1755 positioneerden de hoofdstedelijke meerseniers zich nog voornamelijk rond de markten. Deze historisch gegroeide structuur van het urbane landschap speelde aan het begin van de negentiende eeuw nog slechts een ondergeschikte rol.⁶³ In 1816 blijkt nog slechts 13 procent van de 1808 winkels aan een marktplaats te zijn geopend.⁶⁴ Zelfs in het centrum van de stad – waar de meeste markten gesitueerd waren – had slechts 23 procent van de winkeliers zijn/haar verkooppunt aan een marktplaats. Er was dus sprake van een opmerkelijke verschuiving van winkels weg van de markten. Het feit dat dit onderzoek gebaseerd is op één steekproef, staat helaas niet toe om de veranderingen precies te dateren.

De bloeiende winkelzaak: gevolg van de vestigingsplaats?

De Brusselse winkels vertoonden in het begin van de negentiende eeuw nog een duidelijke concentratie in het centrum van de stad. Dit zegt echter nog niets over de omzet van deze winkels. In welke mate was die omzet, gezien de hoofdstedelijke context, groter bij de gespecialiseerde zaken in het centrum? Frickx G. II geeft in zijn *Description de la ville de Bruxelles, enrichie du plan de la ville et de perspectives* uit 1782 immers mee dat de adel en hogere burgerij niet enkel in het centrum wensten te flaneren, maar dat even graag deden in onder meer de buurt van de haven en aan weerszijden van het kanaal:

Ce Canal est bordé de chaque côté de quatre belles rangées d'arbres, sous lesquelles on voit tous les jours un grand concours de Noblesse des deux sexes, qui y vont prendre l'air & le plaisir de la promenade. Le côté gauche de ce Canal n'est ni moins

61 Van Der Vijver, *Wandelingen*, 81.

62 C. Bruneel en L. Delporte, 'Approche socio-professionnelle de la population bruxelloise en 1783', *Revue du Nord* 79 (1997) 463-494, 484.

63 Van Den Nieuwenhof, *Faiseurs de rien, vendeurs de tout*, 138-151.

64 Als marktplaatsen werden weerhouden: Kapellemarkt, Grasmarkt, Grote Markt, Grote en Kleine Zavel, Houtmarkt, Kiekenmarkt, Kolenmarkt, Nieuwe en Oude Graanmarkt, Oude Markt, Pensienmarkt en Vismarkt.

beau ni moins fréquenté. On y trouve plusieurs grandes allées & un vaste terrain planté de beaux arbres en différentes figures, fréquenté de beaucoup de Noblesse & de la Bourgeoisie, il est certainement plus beau que l'autre, mais moins commode pour les Carosses.⁶⁵

In welke mate beïnvloedde de aanwezigheid van flanerende elites de omzetcijfers van winkels in deze buurten? Inzake omzet is de aard van het product uiteraard een factor van belang. Daarom zal vooreerst een verband tussen de productspecifieke specialisatie van de winkeliers en hun omzet worden gezocht. Die relatie wordt geïllustreerd aan de hand van een zogenaamd boxplot-figuur: een grafische weergave van de verdeling van een variabele op grond van de mediaan en de middelste 50 procent van de scores. Elk van deze figuren weerspiegelt de spreiding van de omzet per productcategorie. Iedere boxplot bestaat uit een 'box', 'whiskers' en 'outliers'. De onderkant van de 'box' zelf wordt gevormd door het eerste kwartiel; de bovenkant door het derde kwartiel, waarbij de mediaan wordt aangeduid door de horizontale lijn in de rechthoek.⁶⁶ De (a)symmetrie wordt geïndiceerd door het meer naar onder of naar boven neigen van de 'box'.

Op basis van de geschatte omzet in de patentrollen waren verkopers van textiel en kleding, maar ook van kruidenierswaren het rijkst. De hoge standaardafwijking – de verticale lijnen ('whiskers') geven een idee van de spreiding – impliceert echter dat er zowel erg arme als erg rijke detaillisten binnen deze groepen voorkwamen. De verkoop van voedsel en genotsmiddelen was dan weer hoofdzakelijk in handen van de minder gegoede winkeliers. Verkopers van gebruiksvoorwerpen houden het midden tussen beide uitersten.

De grafiek toont het bestaan van een verband tussen de aard van het product en de omzet aan, maar onderling zijn verschillen waarneembaar. In welke mate was de keuze van de vestigingsplaats bijgevolg mee bepalend voor de omzet? Specifiek voor de Brusselse context kan men zich de vraag stellen in hoeverre de omzet van winkels in het hart van de stad verschilde van de cijfers voor winkels uit andere buurten.

Net zoals andere steden tijdens de achttiende eeuw werd Brussel gekenmerkt door een relatief prijzig centrum en een goedkopere 'periferie'.⁶⁷ De meest gegoede winkeliers bevonden zich in 1816 in het centrum. Van erg dure uitvalswegen zoals in Antwerpen was in de Zennestad op basis van de omzet van de winkeliers geen sprake.⁶⁸ De binnenstedelijke afzetmarkt van de hoofdstad met een duidelijk aanwezige hofhouding, bijhorende elitegroepen en sterk uitgebouwde middenklasse woog zwaarder door dan de markt die gevormd werd door het ommeland. Daardoor zouden de uitvalswegen minder door potentiële klanten bezocht worden en bijgevolg ook minder winkels

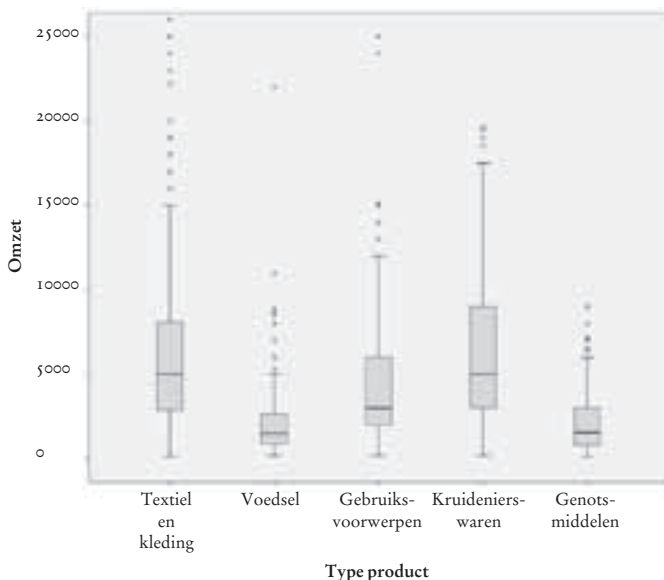
65 Geciteerd door Loir, *Bruxelles néoclassique*, 21

66 De onderkant van de 'box' duidt het punt aan waaronder een kwart van de scores ligt; beneden de bovenkant van de 'box' ligt dan 75 procent van de scores. Vanuit deze 'box' vertrekt in beide richtingen een verticale lijn ('whiskers') die begrensd worden door de waarden die maximaal op anderhalve interkwartielafstand van de 'box' gelegen zijn (waarbij interkwartielafstand gelijk is aan de lengte van de 'box'). De bolletjes die bovenin de figuur zitten, zijn weergaves van de gevallen die, vertrekkend van de 'box', tussen anderhalve en drie interkwartielengtes (of drie keer de lengte van de 'box') verwijderd zijn: de zogenaamde 'outliers'.

67 Van Aert, 'Buurtwinkels en winkelstraten', 29.

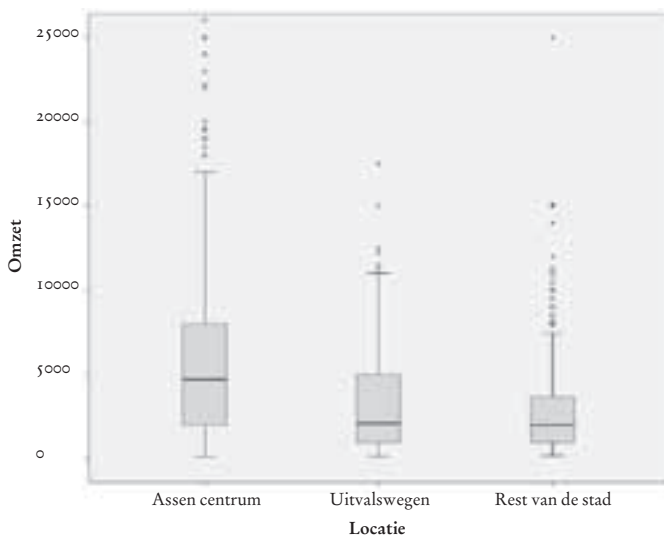
68 Eveneens werd getracht om op basis van de Brusselse huishuren een opdeling in meer en minder gegoede buurten te maken. Een gebrek aan gegevens deed echter in belangrijke mate afbreuk aan de representativiteit: P. Van Den Eeckhout en P. Scholliers, *De Brusselse huishuren: 1800-1940* (Brussel 1979).

Grafiek 1: Jaarlijkse omzet naar de aard van het product van de Brusselse winkeliers in 1816

Bron: SAB, Registres des patentes pour l'an 1816 & 1817 en SAB, Recensement de la population de la ville de Bruxelles: Manuscrit [papier]-1816.

Grafiek 2: Jaaromzet naar vestigingsplaats van de Brusselse winkeliers in 1816

Bron: SAB, Registres des patentes pour l'an 1816 & 1817 en SAB, Recensement de la population de la ville de Bruxelles: Manuscrit [papier]-1816.

aantrekken in vergelijking met het centrum. Indien bovendien de buurten waarin adel en andere leden van de elite in 1783 gehuisvest waren, worden vergeleken met alle andere straten, dan valt op dat de winkeliers in de omgeving van deze toplaag van de stedelijke samenleving het niet beter deden dan hun concurrenten in andere delen van de Zennestad, integendeel. Waar de winkeliers uit de omgeving van de Zavel en andere door kapitaalcrachtige Brusselaars bewoonde buurten het stelden met een gemiddelde

geschatte omzet van 3672 gulden per jaar, realiseerden de winkeliers die zich niet in de bovenstad hadden gevestigd een jaarlijkse geschatte omzet van 4480 gulden. Om een welstellende winkelier te zijn, hoefde men zich duidelijk niet te vestigen in de directe omgeving van de adel. Dit gegeven kan verrassend overkomen, temeer daar Christophe Loir erop wees dat zich juist in de Brusselse bovenstad vanaf 1780 een nieuwe praktijk ontwikkelde: een stedelijke wandeling voor de hoofdstedelijke aristocratie. Deze straten werden door de elite in toenemende mate als ontmoetingsplaats gebruikt om te zien en gezien te worden.⁶⁹ Bijgevolg werd een meer bemiddelde groep winkeliers in deze buurt van de stad verwacht om potentiële elite-klanten te strikken. Een mogelijke verklaring is de grote mate van spreiding in het huisvestingspatroon van de adel en andere kapitaalcrachtige Brusselaars. Liever vestigden de winkeliers zich in het centrum, rekenend op een zo groot mogelijk klantenbestand dat bereid was een afstand te overbruggen om zijn aankopen te doen in plaats van zich te richten op kleinere, potentiële niches. Een andere verklaring is dat de Brusselse elite bij voorkeur het centrum opzocht om te winkelen als vrijetijdsbesteding.

Besluit

Het belang van de ruimtelijke dimensie in de geschiedenis van de consumptie werd gedurende lange tijd onderschat. Onterecht, want de stedelijke ruimte waar consumptiewijzigingen zich voordeden, vormden geen passief of neutraal decor. Voor vroegmodern Amsterdam is recentelijk geconstateerd dat het vestigingspatroon van winkels niet fundamenteel verschilde van moderne vestigingspatronen die worden verklaard door middel van twintigste-eeuwse locatietheorieën. De Brusselse meerseniers bleken zich in het midden van de achttiende eeuw echter nog steeds in de buurt van marktplaatsen te vestigen. Door het profiel en vooral de ruimtelijke inplanting van de hoofdstedelijke winkeliers te schetsen op een scharnierpunt van demografische en maatschappelijke veranderingen, toont dit onderzoek in welke mate de Brusselse winkeliers tegen het begin van de negentiende eeuw inmiddels belangrijke transformaties hadden ondergaan en in welke gedaanten de hoofdstedelijke context zijn stempel op de kleinhandel wist te drukken.

De patentlijsten en bevolkingsregisters uit 1816 maken het mogelijk om de Brusselse winkeliers van naderbij te bekijken. Het beeld van doorsnee tot rijke textielwinkels in het centrum van de stad, geflankeerd door enkele welvarende winkels in gebruiksvoorwerpen duikt op. Over de stad verspreid vestigden zich zowel kruideniers als voedselverkopers: de eerste groep gemiddeld iets rijker dan de tweede. In dezelfde buurten en langs de uitvalswegen huisden ten slotte de kleinste en/of minder winstgevende winkeltjes. De specifieke inplanting van winkels op basis van de aard van de verkochte producten kan worden verklaard door moderne locatietheorieën en toont aan dat de Brusselse winkeliers zich bij aanvang van de negentiende eeuw volgens een ander patroon vestigden dan een halve eeuw voordien. Ook de relatieve afwezigheid van grote concentraties winkels aan de historische marktplaatsen toont aan in welke mate de vestigingspatronen van de Brusselse winkeliers belangrijke wijzigingen ondergingen.

De mate waarin de werking van de algemene locatieprincipes werkelijk zichtbaar

⁶⁹ C. Loir, 'Un espace urbain d'une étonnante modernité: le quartier Royal', in: K. Bethume en J.-P. Huys (red.), *Espaces et parcours dans la ville. Bruxelles au XVIIIe siècle* (Brussel 2007) 31-58, 55-56.

Afbeelding 2: Een blik op de Magdalenestraat en haar bewoners in 1825 toont de rijkdom aan kleinhandelszaken. Archief van de Stad Brussel, Rue de la Madeleine à Bruxelles, ASB K-114.

wordt in de vestigingspatronen van de winkeliers, is uiteraard afhankelijk van de lokale context. De typische Brusselse structuren, zoals de sociaal-demografische kenmerken van de bevolking en de structuur van het stedelijke landschap, hebben een belangrijke rol gespeeld bij het vestigingspatroon van de winkeliers. Opvallend is hoe de meeste winkeliers en ook de meest welvarende bedrijven hun verkooppunt binnen het centrum van Brussel hadden; de uitvalswegen werden het minst door de winkeliers bezet. Dit fenomeen verschilt met de resultaten voor Antwerpen en andere steden. In de Scheldestad vertonen de uitvalswegen immers een duidelijk residentieel patroon en trokken deze straten relatief meer welgestelde winkels aan. Een verklaring kan gezocht worden bij de specifieke hoofdstedelijke en residentiele functie die de Zennestad belichaamde en de koopkrachtige elitegroepen die deze met zich meebracht. Die welvarende kopers waren bereid naar het centrum te gaan voor hun aankopen, zodat winkeliers zich bij voorkeur daar vestigden. Aangevuld door een sterke Brusselse middenklasse kan verondersteld worden dat de binnenstedelijke vraag van de hoofdstad hierdoor

nadrukkelijker die van de omringende gebieden overtrof, waardoor de uitvalswegen – bij uitstek gericht op een klantenbestand van voorbijgangers – minder aantrekkelijk werden bevonden als verkooppunt. De buurten waar de leden van de elite gehuisvest waren, trokken relatief echter niet meer winkels of niet meer welgestelde winkeliers aan dan andere straten, integendeel. Alles wijst erop dat deze elites graag winkelden in het centrum van de stad en geen behoefte hadden aan winkels in de eigen buurt.

In vergelijking met steden als Amsterdam en Antwerpen kan gesteld worden dat de Brusselse winkeliers aan het begin van de negentiende eeuw de locatiepatronen vertoonden die elders al eerder bestonden. Om verregaande evoluties binnen het Brusselse winkelapparaat en de implicaties ervan op consumptiepatronen bloot te leggen, is het echter wachten op verder onderzoek naar verschuivingen binnen de kleinhandel gedurende de lange negentiende eeuw.⁷⁰

⁷⁰ Dit onderzoek is in de maak. Zie noot 17.

In de schaduw van het plan, in het licht van de gemeenschap

Alternatieve wederopbouw in Coventry en Rotterdam,

1944-1956*

Er bestaat een rijke internationale historiografie over de totstandkoming van wederopbouwplannen in gebombardeerde steden tijdens de Tweede Wereldoorlog. De meeste studies beperken zich tot slechts één stad of tot een aantal steden in hetzelfde land. Wat hen bindt, is een onderliggend – of soms zelfs expliciet – historisch metanarratief: dankzij de bijzondere oorlogsomstandigheden had er een aantal doorbraken plaats op politiek-bestuurlijk, maar vooral ook op stedenbouwkundig terrein, waardoor modernistische stedenbouwers de kans kregen hun papieren plannen (eindelijk) te verwezenlijken.¹ Hoewel er de laatste jaren veel nuances zijn geplaatst bij dit tamelijk lineaire interpretatiekader, en er bovendien nieuwe aandachtsgebieden zijn ontstaan over collectieve herinnering, representaties van wederopbouw, dagelijks leven in oorlogstijd en planningsconsultatie – vooral met betrekking tot Britse steden –, blijft in veel gevallen het plan en de uitvoeringsorganisatie het voornaamste ijkpunt in de analyse.²

In zekere zin valt ook niet te ontkomen aan de geplande wederopbouw van gebombardeerde steden. Of men de ingrijpende interventies in de stedelijke ruimte nu bejubelt of betreurt, de geplande stadsreconstructies hebben alleen al door hun schaal een enorme impact gehad op de naoorlogse stedelijke samenleving. Door het onevenredig aandeel van architectuur- en planningshistorici aan het wederopbouwonderzoek is de aandacht echter vooral op de fysieke en materiële wederopbouw van de stad komen te

* Met dank aan dr. David Kuchenbuch en prof.dr. Niels Gutschow voor het aanleveren van enkele primaire teksten en de anonieme referenten voor hun zinvolle commentaar.

1 Enkele vaak geciteerde werken in de grootste Europese taalgebieden zijn: Werner Durth en Niels Gutschow, *Träume in Trümmern. Stadtplanung 1940-1950* (München 1993); J.M. Diefendorf (red.), *The rebuilding of Europe's bombed cities* (Londen 1990); D. Voldman, *La reconstruction des villes françaises de 1940 à 1954. Histoire d'une politique* (Paris 1997); N. Tiratsoo e.a., *Urban reconstruction in Britain and Japan, 1945-1955. Dreams, plans and realities* (Luton 2002); Jörn Düwel, Werner Durth en Niels Gutschow (red.), *1945 Krieg – Zerstörung – Aufbau. Architektur und Stadtplanung 1940-1960* (Berlijn 1995); J.M. Diefendorf, *In the wake of war. The reconstruction of German cities after World War II* (Oxford 1993).

2 Voor recente bijdragen op deze terreinen zie onder andere: Mark Clapson en Peter J. Larkham (red.), *The blitz and its legacy. Wartime destruction to post-war reconstruction* (Londen 2013); Susan R. Grayzel, *At home and under fire. Air raids and culture in Britain from the Great War to the Blitz* (Cambridge 2012); Stefan Goebel en Derek Keen (red.), *Cities into battlefields. Metropolitan scenarios, experiences and commemorations of total war* (Farnham 2011); Susanne E. Cowan, *Democracy, technocracy and publicity. Public consultation and British planning, 1939-1951* (dissertatie University of California, Berkeley 2010); Alan Lewis, 'Planning through conflict. Competing approaches in the preparation of Sheffield's post-war reconstruction plan', *Planning Perspectives* 28 (2013) 27-49; Keith D. Lilley, 'Conceptions and perceptions of urban futures in early post-war Britain. Some everyday experiences of the rebuilding of Coventry, 1944-62', in: Iain B. Whyte (red.), *Man-made future. Planning, education and design in mid-twentieth century Britain* (Londen 2007) 145-156; Peter J. Larkham en Keith D. Lilley, 'Plans, planners and city images. Place promotion and civic boosterism in British reconstruction planning', *Urban History* 30 (2003) 183-205; Tristram Hooley, *Visions of a New Jerusalem. Predictive fiction in the Second World War* (dissertatie University of Leicester 2002). Voor een uitgebreide bibliografie van de Britse en Europese literatuur over *blitzed cities* zie: Peter J. Larkham en Keith D. Lilley, *Planning the 'City of Tomorrow'. British reconstruction planning, 1939-1952: an annotated bibliography* (Pickering 2010).

liggen – op de betekenis van planners en stedenbouwers – waardoor een aantal hiaten in de historiografie is ontstaan.

Een aspect dat vrijwel altijd in de schaduw van het plan blijft opgevoerd, zijn alternatieve vertogen en praktijken van wederopbouw. Met verve schetsen auteurs de intellectuele, politiek-bestuurlijke en stedenbouwkundige principes achter het wederopbouwproces, onder verwaarlozing van de bijdragen vanuit bredere groepen uit de samenleving die over het algemeen buiten het blikveld van architectuur- en stadshistorici vallen. Andersoortige, algemenere vertogen over de stedelijke samenleving worden doorgaans gereduceerd tot kleine bijdragen aan het vigerende wederopbouwparadigma. Een paradigma dat de volgens de gevestigde, meestal door architectuur- en stedenbouwhistorici geformuleerde, lezing boven alles werd geïnformeerd door een stedenbouwkundig idioom.

Toegegeven, bestuurders en planners herbouwden de stad – en niet relatief ‘vrijblijvende’ schrijvers en denkers. Wat in de tot nu toe beschikbare literatuur echter meestal slechts summier aan de orde wordt gesteld, is dat diverse actoren in de marges van de geformaliseerde wederopbouw pogingen ondernamen om tot een alternatieve benadering van de wederopbouw te komen. Deze particuliere initiatieven waren achteraf beschouwd inderdaad marginaal, of droegen in ieder geval niet grootschalig bij aan de fysieke inrichting van de naoorlogse stad. Toch bieden ze wel degelijk belangrijke nieuwe inzichten in de wederopbouwgeschiedenis van gebombardeerde steden. Alternatieve wederopbouwideeën en -experimenten laten namelijk zien dat er in tal van steden andere actoren dan planners, architecten en bestuurders bestonden met afwijkende ideeën over de (her)inrichting van stad en samenleving. Ze tonen bovendien aan dat er wel degelijk kritiek was op de bestaande planningspraktijk – niet door ze af te wijzen of te verketteren, maar door er iets anders tegenover te stellen.

Dit artikel wil aan de hand van lokale initiatieven in de steden Coventry en Rotterdam laten zien hoe tegen de achtergrond van destructie, schaarste en verlies, aan het eind van de Tweede Wereldoorlog, andersoortige vertogen over een toekomstige, stedelijke samenleving ontstonden. Deze twee steden lenen zich bij uitstek voor deze benadering. Zowel Coventry als Rotterdam hadden voor de oorlog al stappen ondernomen om hun historische gegroeide ruimtelijke inrichting te onderwerpen aan de kritische toets van modernistische stedenbouwers. In beide steden versterkte het bombardement een groeiend geloof in een ruimtelijke herschikking van de stad volgens het sjabloon van de modernistische stedenbouw. Natuurlijk, er waren meer steden die zich laafden aan de schaal en het uiterlijk van strakke hoogbouw, brede verkeersverbindingen en rechtlijnige kavels. Maar juist de vlotte respons van beide steden op hun vernietiging – binnen enkele maanden na de bombardementen lagen er nieuwe stadsplannen klaar – gaf beide steden een avant-gardistisch en emblematisch aanzien in binnen- en buitenland. Dat wordt niet alleen zichtbaar in het dominante wederopbouwdiscours van de naoorlogse jaren, maar ook in de historiografie; beide steden worden geduid als naoorlogse vitrines van modernistische stadsontwikkeling.

Kritiek op de wederopbouwplannen in beide steden was er voornamelijk van planners en architecten die er een andere stilistische of ontwerptechnische voorkeur op nahielden dan de opstellers van het wederopbouwplan. Althans dat is wat de literatuur laat zien. Dit artikel toont aan dat in beide steden ook buiten het dominante steden-

bouwkundig vertoog ruimte bestond voor een afwijkende idee over wederopbouw. Om die ideeën in Coventry en Rotterdam te kunnen onderscheiden, is het nodig enige afstand te nemen van de stedenbouwgeschiedenis en oog te hebben voor vertogen die op een andere manier de essentie van de stedelijke gemeenschap concipieerden. De alternatieve wederopbouwexperimenten die in dit artikel centraal staan, geven hiervan blijk; zij waren geënt op andere dan de stedenbouwkundige premissen over het primaat van de ruimtelijke ordening.

Dit stuk mag als een bescheiden aanzet worden gelezen, een vingeroefening wellicht, van een onderzoeksagenda die stedelijke wederopbouw minder exclusief interpreteert als een stedenbouwkundig, ruimtelijk probleem, maar oog heeft voor verschillende (sociaal)wetenschappelijke vertogen en gemeenschapsdiscoursen over de inrichting van de stad.

Wederopbouw in Coventry en Rotterdam

Met de benoeming van Donald E.E. Gibson als stadsarchitect in 1938 nam het gemeentebestuur van Coventry een voorschot op een actievere bemoeienis met de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Binnen twee jaar toonde Gibson zijn ambities met Coventry aan het grote publiek met de tentoonstelling 'Coventry of Tomorrow', die gehouden werd van 6 tot 13 mei 1940.³ De schetsen en maquettes van Gibson herinnerden in weinig meer aan de bestaande stad. De smalle en bochtige straatjes, de lage houten huizen en de verkrotting in de binnenstad hadden in zijn toekomstvisioen plaatsgemaakt voor brede boulevards met belendende groenstroken die doorkijkjes boden op modernistische hoogbouw. De hand van de architecten van de Modern Architectural Research Group (MARS), de Britse tak van de internationale vereniging van modernistische architecten (CIAM), was duidelijk zichtbaar in de expositie.⁴ Enkele duizenden belangstellenden bezochten de tentoonstelling.⁵

Het bombardement in de avond van 14 november 1940 plaatste de stedenbouwkundige ambitie van Coventry in een volstrekt ander perspectief. De uitgangsexpositie was niet langer een historisch gegroeide stad waarbij gevestigde belangen, particulier eigendom en juridische beperkingen de herinrichting van de ruimte in de weg stonden, maar de totale vernietiging die juist veel van deze hindernissen in één klap wegnam. Nagenoeg de gehele binnenstad (40 hectare) was veranderd in een met puin omgeven ruïne; 586 inwoners stierven en meer dan 850 mensen raakten gewond.⁶ Deze getallen verzinken in het niet in vergelijking met Hamburg, Warschau of zelfs Rotterdam, maar de symbolische en semantische impact was groot. De term *coventrieren* die de Duitse oorlogspropaganda verrijkte, verwees naar de volledige vernietiging door luchtbombardementen, niet alleen met het doel om de wapenindustrie van de vijand te frustreren, maar ook om de lokale bevolking te ontmoedigen.⁷ Mede door de vernietigde kathedraal

3 Percy Johnson-Marshall, *Rebuilding cities* (Edinburgh 1966) 303.

4 David Kynaston, *Austerity Britain 1945-1951* (Londen 2007) 36.

5 Junichi Hasegawa, *The replanning of the blitzed city centre in Britain. A comparative study of Bristol, Coventry and Southampton, 1941-1950* (Buckingham 1992) 25-26.

6 A.W. Kurki, *Operation Moonlight Sonata. The German raid on Coventry* (Westport 1995) 123.

7 Over het gebruik van deze term zie: Victor Klemperer, *Language of the Third Reich. LTI: Lingua Tertii Imperii* (Londen 2006) 118-119.

Afbeelding 1: Coventry, 16 november 1940. Eén van de eerste foto's die van de vernietigde binnenstad is genomen na het bombardement in de nacht van 14 op 15 november 1940 (Imperial War Museum, nr. H 5600).

draal, na de oorlog herbouwd als een modernistisch monument, veranderde Coventry in Groot-Brittannië na de oorlog in een sjibbolet voor de Britse oorlogsherinnering. De stadsbiograaf Adrian Smith verwoordt de 'popular mythology' rondom Coventry als volgt: 'maximising reliable information about the impact and consequences of the bombing without minimising the heroism and the suffering'.⁸

Een deel van de heroïek die Smith noemt, hangt samen met het wonderbaarlijk snelle herstel van de oorlogsindustrie in Coventry. Ondanks de grote schade was bijna de gehele industriële productie na een paar weken weer op niveau.⁹ Anders dan andere Britse steden, bezocht de Duitse luchtmacht Coventry niet opnieuw. Dat impliceerde dat de schadeberamingen en herstelmogelijkheden tijdens de oorlogsjaren tamelijk onveranderd bleven. Het verklaart ook deels waarom Gibson, met zijn eerdere plannen in de hand, al vlug repte over een magnifieke kans om definitief afscheid te nemen van de oude en onbevredigende stad. In januari 1941, drie maanden na de bommen, schreef hij aan het gemeentelijke wederopbouwcomité:

⁸ Adrian Smith, *The city of Coventry. A twentieth century icon* (Londen 2006) 142.

⁹ Angus Calder, *The people's war. Britain 1939-1945* (Londen 1969) 203-205; Nick Tiratsoo, *Reconstruction affluence and labour politics: Coventry 1945-1960* (Londen 1990) 19-27.

We have an opportunity in front of us that has never occurred before, born it is true, out of a catastrophe of colossal magnitude, but an opportunity to be grasped with both hands. Let it not be said by future generations that the people of Coventry failed them, when the ideal was within their reach.¹⁰

Gibson en zijn afdeling stadsontwikkeling wijdden zich gedurende de oorlog aan de ontwikkeling van een wederopbouwplan. Geheel in de geest van de heersende trend in modernistische stedenbouwkundige ontwerpen, schetste Gibson een avant-gardistisch beeld van de nieuwe binnenstad. Een groot winkelcentrum vormde het hart van het nieuwe stadscentrum waarin verder allerlei grote publieke gebouwen een plaats kregen, geflankeerd door brede autowegen en uitgestrekte groenvoorzieningen. Een aantal handgemaakte schetsen die Gibson al in 1941 voorlegde aan het ministerie van volkshuisvesting en de lokale besluitvormers maakten grote indruk.¹¹ Ook in de populaire media en vakpers kon het plan van Gibson op waardering rekenen. Hiermee zijn ook de contouren van het wederopbouwparadigma in Coventry geschetst: een door lokale professionals opgesteld plan, gesanctioneerd door de relevante lokale en nationale gremia, dat vervolgens legitimiteit verkreeg onder de bevolking via de pers, lezingen en tentoonstellingen en ten slotte binnen de gemeenschap van architecten en stedenbouwers steun vond omdat het voldeed aan de vermeende eisen van modernistisch ontwerp en efficiënte uitvoering.

Het plan van Gibson, en daarmee de naoorlogse toekomst van Coventry, genoot aanzien en kreeg daarmee een symbolische status binnen de Britse wederopbouw. Een aantal zeer urgente kwesties kwam in het plan echter niet of nauwelijks aan bod. De acute en oplopende woningnood werd er niet mee opgelost. En anders dan in de wederopbouwplannen van steden als Londen en Manchester ontbrak een indeling van de stad in 'neighbourhoods', de decentrale planningseenheid met een sterke nadruk op gemeenschapsvorming van de Amerikaanse socioloog Clarence Perry, die in de jaren 1940 een belangrijke plaats innam binnen de Britse stadsplanning, mede door inspanning van de grote planningsadviseur Patrick Abercrombie die bij veel wederopbouwplannen betrokken was.¹²

Met andere woorden, het plan van Gibson, maar ook de voorgestelde gecentraliseerde stelsels van gezondheidszorg (de latere National Health Service, 1948) en stadsplanning (onder de Town and Country Planning Act van 1944), boden onvoldoende instrumentarium, vooral op korte termijn, om de acute wederopbouw adequaat ter hand te nemen. Deze evengoed onderkende lacunes in de plannen voor de nieuwe stedelijke samenleving creëerde ruimte voor alternatieven, zij het kortstondig, omdat dat de onontkoombare juridische kaders van de gecentraliseerde welvaartsstaat vanaf 1945 kleinschalige initiatieven opslokten.

In Rotterdam, dat tijdens de oorlogsjaren onder jurisdictie van de Duitse bezetter viel, waren de patronen vergelijkbaar met die van Coventry. Ook hier benoemde de gemeente Rotterdam nog voor het uitbreken van de oorlog de hoge ambtenaar W.G. Witteveen

¹⁰ National Archives (hierna NA), HL 79/130, Donald Gibson, *Re-development of city centre – Coventry* (1 februari 1941).

¹¹ Ibidem.

¹² Enkele wederopbouwplannen waar Abercrombie zijn naam aan verbond waren: County of London Plan (1943), Greater London Plan (1944), het plan voor Plymouth (1943) en voor Hull (1945). Larkham en Lilley, *Planning the 'City of Tomorrow'*, 12-14.

Afbeelding 2: Maquette van een deel van Donald Gibsons wederopbouwplan van Coventry, 1945 (Imperial War Museum, nr. D 15515).

als stadsplanner. Hij zou vanaf 1931 leiding geven aan de Dienst Stadsontwikkeling.¹³ Het bombardement van 14 mei 1940 plaatste de gemaakte uitbreidingsplannen van Witteveen in een volstrekt ander licht. Grote delen van de binnenstad werden verwoest, 800 inwoners overleden en meer dan 80.000 inwoners raakten dakloos. In 1943 bombardeerden geallieerde vliegtuigen per abuis een wijk in het westen van de stad. Tegen het einde van de oorlog maakten de Duitsers de Rotterdamse haven onklaar. Kortom, Rotterdam bleef gedurende de hele oorlog in het brandpunt van vernietiging en oorlogsgeweld staan.

De complexe geschiedenis van de totstandkoming van het zogenaamde *Basisplan 1946*, dat het Plan-Witteveen uit 1941 verdrong als wederopbouwrichtlijn, is uitgebreid geboekstaafd en hoeft hier niet uitvoerig te worden geciteerd.¹⁴ Het is echter wel van belang om hier vast te stellen dat de bevoegde autoriteiten, zowel tijdens als na de oorlog uiteindelijk ook in Rotterdam het plan erkenden en dat ook het Rotterdamse plan grotendeels tegemoet kwam aan de voorkeuren van modernistische stadsplanners en architecten.

Professionals, technocraten en ambtenaren in publieke dienst begeleidden het wederopbouwproces en hielden tot in de jaren 1960 een systeem in stand waarin weinig ruimte was voor afwijkingen.¹⁵ Er is, opnieuw tegen de achtergrond van de Duitse

¹³ Noor Mens, W.G. Witteveen en Rotterdam (Rotterdam 2007) 102.

¹⁴ Zie in het bijzonder: Annet Tijhuis, 'Vergeten stadsbeelden', in: Gerrie Andela en Cor Wagenaar (red.), *Een stad voor het leven. Wederopbouw Rotterdam 1940-1965* (Rotterdam 1995) 21-58; Cor Wagenaar, *Welvaartsstad in wording. De wederopbouw van Rotterdam 1940-1952* (Rotterdam 1993); Mens, W.G. Witteveen, 138-155.

¹⁵ Cor Wagenaar, 'Wederopbouw. Idee en mentaliteit', in: K. Bosma en C. Wagenaar (red.), *Een geruisloze door*

bezetting, een belangrijk verschil met Coventry te noemen. Waar in Coventry in ieder geval de schijn bestond dat de stedelijke wederopbouw en de vaststelling van het plan een democratisch traject was – getuige het aantal consultatierondes, tentoonstellingen en inlichtingslectuur – werd in Rotterdam slechts summier aandacht besteed aan de publieke legitimatie van het plan. Daarbij moet meteen vermeld worden dat vooraanstaande Rotterdamse notabelen, ondernemers en architecten – onder aanvoering van de ondernemer C.H. van der Leeuw – er in slaagden het ingewikkelde samenspel van toezichthouders, besluitnemers, adviseurs en plannenmakers op nationaal en lokaal niveau te doorgronden, en het hun onwelgevallig plan uiteindelijk wisten te vervangen door het plan van geestverwanten.¹⁶

Omdat een aantal zaken in het Plan-Witteveen onvoldoende aandacht kreeg, ontstond ook in Rotterdam een tegenbeweging die tijdens de bezetting grotendeels uit de openbaarheid bleef, maar na de oorlog in het volle licht de wijkgedachte verkondigde.¹⁷ De wijkgedachte werd vooral geassocieerd met gemeenschapsvorming, de sociale dimensie van stedenbouw die zo noodzakelijk was voor het herstel van de volgens velen verdwijnende gemeenschapszin in de stad.

Over de intellectuele grondslag van de wijkgedachte en de uitwerking van die gedachte in de naoorlogse Nederlandse stadsuitbreidingen is vooral door stedenbouwkundige historici en sociologen genoeg geschreven.¹⁸ Over de manier waarop wijkgeoriënteerd gemeenschapsdenken tijdens en direct na de oorlog onderdeel was van een afwijkend vertoog over de stedelijke samenleving valt echter verrassend weinig te vinden. Ook hier geldt dat de literatuur vooral een prosopografie vormt van bekende ontwerpers, bouwers, planners en uitvoerders.

In het navolgende wil ik laten zien hoe in zowel Coventry als Rotterdam de eerste jaren van de wederopbouw ruimte boden aan alternatieve concepties van wederopbouw die nadrukkelijk afweken van het sjabloon van de formele wederopbouwplannen. In beide alternatieve wederopbouwexperimenten stond een duidelijke opvatting over

braak. *De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland* (Rotterdam 1995) 225-231; Koos Bosma, 'Het politiek-organisatorisch kader', in: ibidem, 231-241.

16 Reeds in 1942 stelde de zogenaamde Kleine Commissie onder leiding van Van der Leeuw een nota op over haar opvattingen over de wederopbouw van de stad. Wagenaar, *Welvaartsstad in wording*, 215-236; Len de Klerk, *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedenbouw in Rotterdam, 1860-1950* (Rotterdam 1998) 236.

17 Ted van de Wijdeven, *De doe-democratie. Over actief burgerschap in stadswijken* (Delft 2012) 83; Gerard Toby Witte, *Hart van de verzorgingsstad. Club- en buurthuiswerk in Rotterdam 1920-2010* (Apeldoorn 2011) 24.

18 Voor een beknopt historisch overzicht van de Nederlandse wijkpolitiek zie: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Vertrouwen in de buurt* (Amsterdam 2005) 29-50. Naast veel sociologische en sociaalhistorische analyses van een specifieke wijk zijn er enkele synthetiserende studies beschikbaar, onder andere: J.A.A. van Doorn, 'Wijk en stad; reële integratiekaders?', in: J. de Beus en P. de Rooy, *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen* (Amsterdam 2009 [1955]) 90-116; 'K. Doevendans en R. Stolzenburg, *De wijkgedachte in Nederland. Gemeenschapsstreven in een stedenbouwkundige context* (Eindhoven 1988)'; J.W. Duyvendak, 'Van verzuiling naar vermenging. Wijkopbouw en opbouwwerk in een multiculturele samenleving', *Ethiek & Maatschappij* 1 (1998) 80-93; J.W. Duyvendak en R. Hortulanus, *De gedroomde wijk. Methoden, mythen en misvattingen in de nieuwe wijkaanpak* (Utrecht 1999); N. de Boer, 'De opkomst van de wijkaanpak als dominante strategie in het sociaal beleid', in: J.W. Duyvendak en L. Veldboer (red.), *Meeting point Nederland. Over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie* (Amsterdam 2001) 29-50; A. Reijndorp, 'Meer stad in de wijk; kritiek op de wijkaanpak in historisch perspectief', *Tijdschrift voor de Sociale Sector* 55 (2002) 14-19; A. Reijndorp, *Stadswijk. Stedenbouw en dagelijks leven* (Rotterdam 2004); Gabriël van den Brink, *Prachtwijken. De mogelijkheden en beperkingen van Nederlandse probleemwijken* (Amsterdam 2006); Van de Wijdeven, *De doe-democratie*.

gemeenschapsvorming in de stad centraal: in Coventry ijverde men voor een gezonde, autarkische gemeenschap, in Rotterdam werd kortstondig een nieuwe politieke gemeenschap voorgesteld.

Coventry en de gezonde gemeenschap: the Family Health Club Housing Society

In de jaren 1920 raakte een groep vooruitstrevende medici en architecten in Groot-Brittannië in de ban van een nieuwe sociale conceptie van gezondheid. Dit gezondheidsdiscours was in een zeer uiteenlopend idioom terug te vinden in tijdschriften, pamflettistische teksten en boekpublicaties, die alle een vastomlijnde kernidee uitdroegen: de pathologische geneeskunde diende te worden vervangen door een ethologische opvatting over 'positive health', positieve gezondheid. Anders gezegd, onderzoekers en behandelaars die begaan waren met het lot van de volksgezondheid moesten zich richten op datgene wat de gezondheid bevorderde in plaats van op het diagnosticeren van individuele ziektegevallen of het stimuleren van collectieve preventieve gezondheidszorg, zoals de negentiende-eeuwse hygiënistische beweging.

In dit nieuwe gezondheidsdiscours zijn verschillende elementen terug te vinden van andere ideeën over individu en collectief die tijdens het interbellum sterk aan populariteit wonnen. De terugkerende nadruk op de reproductieve functie van het gezin was ontleend aan de agenda van de positieve eugenetica die vooral in vooroorlogse Labour-kringen courant raakte.¹⁹ Ideeën over vegetarisme, voedingswaarde en (agrarische) voedselproductie werden gelieerd aan de verbetering van de gezondheid.²⁰ De vermeend aanhoudende afbraak van de gemeenschap, de 'community' – in de lijn met klassieke analyses over anonimisering (Durkheim), individualisering (Tönnies), vervreemding en vervlakking (Simmel) in de geïndustrialiseerde stad – werd verbonden aan de slechte gezondheidstoestand in de dichtbevolkte stadsdelen.²¹

De belangrijkste premisse van de 'positive health'-idee was de convergentie van sociale, biologische en ruimtelijke aspecten van menselijk samenleven. De voornaamste sociale entiteit was het gezin, juist omdat deze samenlevingsvorm de biologische noodzaak van menselijke reproductie verankerde. Hiermee werden bekende conservatieve waarden voor de samenleving als geheel gelijkgesteld met een sociaalbiologische idee over het gezin als basiseenheid voor de gemeenschap. Ieder gezinslid werd daarnaast onderworpen aan een sterk normatief model dat, zo was de overtuiging, de basale biologische functie van man, vrouw en kind(eren) benaderde. De vrouw, als huisvrouw, stond aan de basis van het gezin als biologische eenheid. Niet alleen was zij uiteraard *sine qua non* voor voortplanting, vanuit de huisvrouw diende ook de inrichting en organisatie van 'the home' te komen, de sociaalruimtelijke omgeving waarbinnen het gezinsleven zich voornamelijk af zou spelen.

19 Greta Jones, *Social Darwinism and English thought. The interaction between biological and social theory* (Brighton 1980); Lydia Morris, *Dangerous classes. The underclass and social citizenship* (Londen 1994); Leo Lucassen, 'A Brave New World. The left, social engineering, and eugenics in twentieth-century Europe', *International Review of Social History* 55 (2010) 265-296.

20 Philip Concord, *The origins of the organic movement* (Edinburgh 2001) 132-142.

21 Georg Simmel, *Die Großstädte und das Geistesleben* (Dresden 1903); Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen* (Leipzig 1887); Émile Durkheim, *Le suicide: étude de sociologie* (Parijs 1887).

De geïnformeerde lezer zal in het bovenstaande veel herkennen van het gangbare sociale discours van de Britse naoorlogse wederopbouw: het gezin wordt benadrukt als belangrijkste sociale eenheid die centraal staat in de ruimtelijke en sociale plannen voor de naoorlogse samenleving. De historicus Pyrs Gruffudd constateert echter terecht dat het ‘positive health’-discours bij nader inzien op een belangrijk punt verschilt van het zogenaamde ‘New Jerusalemism’ van de Britse overheid.²² Het gezin was voor nationale beleidsmakers vooral een technoadministratieve eenheid waarop het stelsel van collectieve voorzieningen (woningbouw, gezondheidszorg, sociale verzekeringen) was gericht.²³ De verdedigers van ‘positive health’ achtten het gezin niet zozeer maakbaar aan de hand van beleid, maar zagen het gezin als een sociaalbiologische eenheid waarvan de wezenlijke kenmerken en behoeften door middel van wetenschappelijke methoden dienden te worden vastgesteld. Daar ging het postulaat aan vooraf dat de sociale biologie van de mens een intrinsieke en onontkoombare logica zou bezitten die kenbaar was, gelijksoortig aan de wetmatigheden die voor moleculen en cellen opgeld doen. Wanneer die kennis was opgedaan, was de meest efficiënte – opnieuw een leenwoord uit een ander modernistisch discours – leefomgeving voor het gezin te bereiken.

De ‘positive health’-beweging kreeg tijdens het interbellum vooral bekendheid door een langlopend experiment van twee Londense artsen, George S. Williamson en Innes Pearse. In 1926 startte hun sociale gezondheidsproject in een woonhuis in Londen dat bekend kwam te staan als het Peckham Experiment. Negen jaar later opende een groots opgezet gezondheidscentrum dat expliciet gericht was op arbeidersgezinnen net boven het laagste sociale milieu. In samenwerking met vooruitstrevende architecten en welgestelde sympathisanten slaagden Williamson en Pearse erin het Pioneer Health Centre (PHC) tot stand te brengen.²⁴ In een transparante omgeving – veel glas – dienden gezinnen te ontspannen, te sporten, te eten, te drinken, te praten, kortom sociaal gedrag te vertonen. Artsen en onderzoekers gingen als vanzelf op in de sociale dynamiek tussen de deelnemers; het experiment was nadrukkelijk zowel naar de ‘patiënt’ als naar ‘onderzoeker’ gericht – ‘being me and also us’, zoals een auteur dit vermeend dialectische proces later noemde.²⁵ Een jaarlijkse ‘overhaul’ (een uitvoerige gezondheidscontrole) bij iedere deelnemer zou op termijn inzicht bieden in de progressieve ontwikkeling van ‘positive health’. De sociale biologie zou door middel van collectief experiment langzaam zijn mechanismen prijsgeven in deze ‘self-governing space’.

22 Pyrs Gruffudd, “Science and the stuff of life”. Modernist Health Centres in 1930s London’, *Journal of Historical Geography* 27 (2001) 395-416

23 Patrick Joyce, ‘Maps, blood and the city. The governance of the social in nineteenth century Britain’, in: Patrick Joyce, *The social in question. New bearings in history and the social sciences* (Londen 2002) 97-114, 97.

24 Voor een uitgebreide evaluatie van het Peckham Experiment die niet is gedaan door betrokkenen zelf maar door historici zie: Abigail Beach, ‘Potential for participation: Health Centres and the idea of citizenship c. 1920-1940’, in: Christopher Lawrence en Anna-K. Mayer (red.), *Regenerating England. Science, medicine and culture in interwar-Britain* (Londen 2000) 203-230; Emily Charkin, ‘He swings where there is space’. *Education, freedom and community at the Peckham Health Centre 1945-1950* (MA-scriptie University of London 2010); Elizabeth Darling, *Reforming Britain. Narratives of modernity before reconstruction* (Londen 2006); Roy Kozlovsky, *Reconstruction through the child. English modernism and the welfare state* (dissertatie Princeton University 2008); David Kuchenbuch, ‘Selbstverantwortung als Experiment. Das Londoner “Pioneer Health Centre” (1926-1950)’, *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History* 3 (2013) te verschijnen.

25 Alison Stallibrass, *Being me and also us. Lessons from the Peckham Experiment* (Edinburgh 1989).

Geldproblemen en oorlogsschade belemmerden de voortgang van het project tijdens de oorlog. Een doorstart bleek mogelijk, maar het Pioneer Health Centre sloot in 1950 definitief de deuren. Tegelijkertijd ondernamen pleitbezorgers van de ‘positive health’-beweging in verschillende steden pogingen om het experiment te herhalen of zelfs te overtreffen. Het project in Coventry sprong het meest in het oog door de, gelet op de fysieke schade en de schrijnende woningnood, grootschalige ambities.

De urgentie van wederopbouw, en in de eerste plaats het vraagstuk van het explosief toenemende woningtekort door de combinatie van vernietiging en een aanhoudende aanwas van arbeiders in de oorlogsindustrie, gaven het project in Coventry een ander aanzicht dan het Pioneer Health Centre in Londen. Volgens de stadsarchitect en de opsteller van het wederopbouwplan Gibson bestond er in de oorlogsjaren een tekort van twintigduizend woningen op een totaal woningbestand van zestigduizend. Al tijdens de oorlog ondernam het stadsbestuur pogingen om een groot aantal semipermanente woningen te bouwen, maar door materiaaltekort bleef het bij minder dan driehonderd nieuwe wooneenheden.²⁶ Door de overheid gefinancierde hostels, waarvan het grootste ongeveer duizend mensen herbergde, boden onderdak aan de duizenden arbeiders in de lokale oorlogsindustrie.²⁷

Deze destijds breed uitgemeten *housing famine* gaf aan de ‘positive health’-beweging de mogelijkheid om in Coventry steun te vergaren voor haar plannen. De alternatieve wederopbouw in Coventry sloot bewust aan bij het discours van woningnood en schaarste, en kapitaliseerde niet exclusief op het gezondheidsmotief en de sociale biologie, zoals in het geval van het Pioneer Health Centre. Het project in Coventry paste naadloos in de volkshuisvestingsbeweging rondom de Housing Societies, vanaf 1935 gecoördineerd door de National Federation of Housing Societies, die probeerden met overheidssteun iets te doen aan de verkrotting van en tekorten aan woningen in de Britse steden.²⁸

De combinatie van ‘positive health’ en volkshuisvesting werd meteen duidelijk uit de naam die het project in augustus 1944 kreeg: the Family Health Club Housing Society (FHCHS). De overheid registreerde de FHCHS op 19 februari 1945 als genootschap onder de zogenaamde Industrial and Provident Societies Act, wat impliceerde dat het project geen winstoogmerk maar een bijdrage aan de gemeenschap voorstond.²⁹ Een blauwdruk van de National Federation of Housing Societies diende als uitgangspunt voor het opstellen van de statuten.

De inhoudelijke convergentie van positieve gezondheid, sociale biologie en woningbouw in Coventry was toe te schrijven aan een energieke arts, Kenneth E. Barlow (1906-2000). Barlow behoorde tot de kringen van de PHC-initiatiefnemers en werd tijdens en na de bombardementen in Coventry geconfronteerd met de opgave van wederopbouw binnen de stedelijke kaders. Al op jonge leeftijd raakte Barlow in contact

²⁶ N.N., ‘Coventry’, *Wohnungswesen, Städtebau und Raumordnung. Zeitschrift und Mitteilungen des Internationalen Verbandes für Wohnungswesen und Städtebau* 4 (1944) 116-117.

²⁷ Brenda Vale, *Prefabs. A history of the UK temporary housing programme* (Londen 1995) 17; NA, LAB 22, National Service Hostels Corporation, 15 hostels in Coventry.

²⁸ Morag McDermont, *Governing independence and expertise. The business of housing associations* (Oxford 2010) 24-26.

²⁹ NA, FS 38/80, Family Health Club Housing Society (Coventry) Limited.

Afbeelding 3: Het omslag van de kersteditie (1948) van het tijdschrift dat verspreid werd onder de leden van Family Health Club Housing Society (Wellcome Library, Collection Pioneer Health Centre, inv.nr. B.5/25/2).

met de beroemde urbanisten van zijn tijd. Zo was hij enige tijd de persoonlijke assistent van de Schotse bioloog en plantheoreticus Patrick Geddes en werkte hij als redactieassistent van de stadsocioloog Lewis Mumford aan de verschijning van het gezaghebbende *The Sociological Review*. Als lid van de Promethean Society was Barlow betrokken bij de oprichting van het literaire tijdschrift *The Twentieth Century*, samen met onder andere T.S. Eliot en W.H. Auden.³⁰

Na toestemming te hebben gekregen van de Londense arts Williamson van het Pioneer Health Centre, zette Barlow zich tot zijn initiatief om in Coventry de FHCHS op te richten. Vrijwel alle elementen van de 'positive health'-beweging, maar ook de grote stedelijke vraagstukken die FHCHS hiermee verbond, keerden terug in de talrijke pleidooien van Barlow. Maar belangrijker nog, Barlow benoemde aanhoudend de bijzondere omstandigheden van de wederopbouw die zijn project legitimeerden.

In 1942 publiceerde Barlow zijn eerste monografie waarin hij een perspectief op de naoorlogse wederopbouw bood. In *The discipline of peace* – er zou een exemplaar

op Winston Churchills nachtkastje hebben gelegen – maakte een lezerspubliek groter dan de medische kring waartoe Barlow behoorde kennis met het gedragen humanistisch holisme dat zijn pen aantak. De strekking van het werk was een boodschap gericht aan planners en politici: zonder inzicht in het intrinsieke, wetmatige evenwicht tussen de mens en zijn omgeving zou elke interventie in de samenleving leiden tot ecologische rampspoed, 'the rape of the earth'.³¹ In dit boek richtte Barlow zich vooral op de fysieke omgeving, de natuur. Het was in hoge mate een pleidooi voor duurzaamheid *avant la lettre*, hetgeen ook als zodanig werd onderkend in 1971 toen het boek in herdruk verscheen. Barlows boodschap was zeker niet eenvoudig uit de tekst te destilleren. Een recensent stelde vast: '[The] phrasing is frequently obscure and imprecise and the reviewer is left with a feeling that a reader less sympathetic towards Dr Barlow's outlook and purpose than himself might easily put the book down without any very clear impression of the vitally important truths which it endeavours to convey.'³²

30 Edward Kirby, 'Obituary – Kenneth Elliott Barlow, FRCS, DMR, MRCS, LRCS', *Nutrition and Health* 50 (2001) 75-76.

31 K.E. Barlow, *The discipline of peace* (Londen 1942) 110.

32 J.V. Langmead Casserley, 'Book review: The discipline of peace', *Theology* 45 (1942) 181-183, 181.

Na *The discipline of peace* kregen Barlows plannen over de FHCHS in Coventry steeds vastere vorm, al bleven lezers ook na de oorlog moeite houden met zijn soms wat cryptische boodschap. Over zijn belangrijkste naoorlogse werk, *A home of their own*, waarin hij de categorie 'thuis' definieerde als de belangrijkste sociaalbiologische ruimte voor gemeenschapsvorming, schreef een recensent: 'One senses his meaning, but longs for clearer, simpler words.'³³

De oorlog was volgens Barlow het moment om een alternatief te bieden voor de integrale door de autoriteiten gesanctioneerde plannen. Impliciet klonk de voornaamste kritiek op het plan van Gibson voor Coventry door: te centralistisch, op een inhumane schaal geënt en te technocratisch wat betreft de uitvoering. Barlow wilde de kennis die was opgedaan in het Pioneer Health Centre veilig stellen, voordat de deze teniet ging binnen de naar zijn inzicht verstikkende kaders voor gezondheidszorg, ruimtelijke ordening en sociale zekerheid die in de maak waren vanaf de vroege jaren 1940:

The present is an opportunity which should not be lost. Among the many neighbourhoods which are now built, room must be made for the experimental community. Everything which we have learnt about social biology in the last generation underlines the truth that the critical experiment is that which enlists the co-operation of the people (...) The critical experiment is an experiment in democracy.³⁴

De FHCHS in Coventry was niet alleen een uitdrukking van een alternatieve conceptie van gemeenschapsvorming in wederopbouwtijd, het was ook een tastbare kritiek op de wending die de opbouw van het Britse sociale stelsel nam, vooral op terrein van de gezondheidszorg. Barlow, regelmatig publicerend namens de FHCHS, vertegenwoordigde een denkrichting onder Britse medici die gezondheid als een sociale categorie uitlegden in plaats van als een geneeskundige; gezondheid was volgens hem geen pathologische maar een ethologische grootheid. In de aanloop naar de oprichting van de Britse National Health Service in 1948 spuide Barlow zijn fundamentele kritiek op de dominante pathologische opvatting over (volks)gezondheid die ten grondslag lag aan de regeringsplannen: 'Neither health nor the circumstances which are likely to promote health, receive adequate consideration, either by the medical profession or by the so-called Ministry of Health.'³⁵

De bevordering van gezondheid was volgens Barlow bovenal een preventieve activiteit. Via experimentele samenlevingsprojecten dienden artsen, onderzoekers, sociaal werkers en deelnemende gezinnen via een nog onbekende dialectische logica tot de intrinsieke waarden van 'health' te geraken. In een ambivalent discours werd de autonomie van het individu – 'freedom of response' – door hem verenigd met een essentialistisch idee over de biologische wetmatigheid waaraan het gezin, als belangrijkste sociale eenheid, onderhevig was. De beste sociale en biologische 'omstandigheden' die door middel van experiment en heuristiek dienden te worden ontdekt, waren in ieder geval te vinden binnen het domein wat in vele opzichten het kader voor onderzoek vormde: 'the home', thuis.

Niet geheel gerust op de praktische uitwerking van dit ideaal, schreef Williamson, de geestelijke vader van het Pioneer Health Centre, aan de initiatiefnemers in Coventry

33 N.N., 'Kenneth Barlow, *A home of their own*', *Eugenics Review* 40 (1948) 44.

34 K.E. Barlow, *A home of their own* (Londen 1946) 85.

35 *The Medical Press and Circular*, 3 april 1946.

met de zo kenmerkende organische metaforiek: 'The sort of homes you are growing in Coventry – *grow* I said, for homes cannot be built: anything that is built is artificial, like houses and the clothes we wear. A home is like a skin, it can only grow to fit the body, which is the family.'³⁶ Het plan van een gemeenschappelijke wooneenheid, zoals Barlow die had laten ontwerpen, zag Williamson niet zitten; dat was een flagrante ontkenning van de biologische orde van het gezin, de sociaalbiologische eenheid die 'the heart of the home' zou vormen. Hij waarschuwde dat men in Coventry niet moest vervallen tot de aloude fout: 'you must resolve to grow homes, and not build houses.'³⁷

De kritiek van Williamson, als exegeet van de 'positive health'-beweging, op de FHCHS in oprichting was te begrijpen vanuit zijn perspectief. Barlow had alleen al met de naamgeving van zijn project ook woningbouw toegevoegd aan het experiment, juist ook om binnen de specifieke situatie in Coventry steun te verkrijgen voor zijn gemeenschap. En steun kreeg Barlow aanvankelijk in Coventry. In heel korte tijd wist de FHCHS met een campagne van lezingen, discussie- en informatiebijeenkomsten 350 gezinnen te rekruteren die bereid waren te investeren in het voorgelegde plan.³⁸ Barlow had inmiddels beslag weten te leggen op een stuk grond van 142 hectare in Binley, aan de oostkant van de stad. Op dit terrein moest de ideale gemeenschap ontstaan. In een nota formuleerde Barlow de doelstelling van het project in Coventry:

We want so to associate 2000 families that they will constitute a community that will be capable of creating a neighbourhood which will effectively be their own: wherein they themselves will meet their own housing needs, where they will create their own health centre as the pivot of their community and where they will provide for their own most critical nutritional needs.³⁹

Dit was een duidelijke variant op de 'neighbourhood unit', de wijkgedachte met als centrum het gezondheidscentrum – niet de school, het buurtcentrum of de kerk zoals in andere concepties van de naoorlogse wijk. Bovendien had het project een sterke autarkische ambitie. De gemeenschap diende zelf te voorzien in haar eerste levensbehoeften door actief landbouw te gaan bedrijven. Als wooneenheid stelde Barlow opmerkelijk genoeg niet alleen gezinswoningen voor, maar ook wooncollectieven in grote hoogbouwcomplexen, waar zelfs Lewis Mumford in een brief aan zijn Amerikaanse vriend Frederic J. Osborn zijn twijfels over uitte.⁴⁰ Tweeduizend geplande wooneenheden zouden ruimte bieden aan een gemeenschap van zeventuizend inwoners.⁴¹

Het regionale bestuursorgaan, de Warwickshire County Council stemde in met de bestemming van de grond en aanvankelijk leek ook de door Labour gedomineerde

36 Wellcome Library, Collection Pionier Health Centre (hierna PHC), B.5/25/1, G.S. Williamson aan Family Health Centre Housing Society Coventy, ongedateerd [1945].

37 Idem.

38 Innes H. Pearse, *The quality of life. The Peckham approach to human ethology* (Edinburgh 1979) 179, bijlage 13; Barlow, *A home of their own*, 86.

39 Wellcome Library, Collection PHC B.5/25/2 Publications K.E. Barlow 1944-1948, nota 1944 [nadere datering ontbreekt].

40 Michael R. Hughes, *The letters of Lewis Mumford and Frederic J. Osborn. A transatlantic dialogue, 1938-1970* (Bath 1971) 181.

41 *Architecture and Building: Reviewing the Architecture of Today* 21 (1946) 352; *The Architect's Journal* 107 (1948) 14; Kenneth Richardson, *Twentieth-century Coventry* (Bungay 1972) 275.

gemeenteraad van Coventry het plan te steunen. Nadat er naar eigen inzicht voldoende animo bleek te zijn onder de arbeidersgezinnen van Coventry, werden vier studiegroepen ingesteld. De eerste groep verbond de inzichten over het gezinsleven van het Pioneer Health Centre aan een programma voor het project in Coventry. De tweede groep legde zich toe op de voedselproductie en landbouw. De derde diende een programma op te stellen met betrekking tot de sociale activiteiten en verbanden binnen de gemeenschap. De vierde groep, ten slotte, hield zich bezig met de woningbouw, zowel de financiering als het ontwerp ervan.

De leden van de FHCHS tekenden voor een geïsoleerd bestaan en dienden te voldoen aan vooropgestelde sociale criteria. Niet iedereen was welkom bij de club. Net als bij het Pioneer Health Centre was het initiatief niet gericht op de armste bevolkingsgroep, maar op arbeidersgezinnen die een redelijk besteedbaar inkomen hadden. Bewoners dienden ontvankelijk te zijn voor het gehele programma. Dat betekende toezicht op de dagelijkse activiteiten, verplichte participatie in sociale evenementen en soms zelfs controle op het huishoudbudget.

De FHCHS maakte een kleinschalige start tijdens de oorlog.⁴² Eerst in de vorm van een boerderij, al was het maar om de hoogste nood te lenigen onder de leden. De bouw van de voorgestelde woningen en het gezondheidscentrum werd vooralsnog tegengehouden door de sterk gereguleerde bouw en materiaalschaarste. Na de oorlog drong Barlow aan op de bouw van het voorgestelde complex. En daarmee liep het experiment meteen op zijn einde. Nationale en lokale toezichthouders verwierpen één voor één de bouw aanvragen van de FHCHS. Het Engelse ministerie voor volkshuisvesting beantwoordde een aanvraag voor het gehele plan van 2000 gebouwen met toestemming voor slechts twee proefpanden.⁴³ Ook de 'farm cottages', die de landarbeiders onderdak moesten bieden, mochten niet gebouwd worden onder vigeur van de restrictieve naoorlogse noodwetgeving.⁴⁴ De jaarlijkse gezondheidscontrole (overhaul) had plaats in Barlows artsenpraktijk en het weinige tastbare bewijs van het bestaan van de gemeenschap waren de circulaire van Barlow, de aankondigingen van activiteiten (meestal voordrachten van Peckham-pioniers) en het eigen huisblad, de *Family Health Club Review*.⁴⁵ Vanaf de jaren 1950 was de FHCHS niet veel meer dan een clubje medewerkers van het eerste uur onder leiding van Barlow. Op 20 april 1956 stemde Barlow uiteindelijk in met het faillissement van de FHCHS.⁴⁶

In een terugblik meent Barlow dat twee doorslaggevende politieke interventies het project hadden gekortwiek. Een wijziging in de publieke financiering van woningbouw, waardoor de rentevoet te hoog werd voor de FHCHS, en de ministeriële bepaling over de allocatie van mankracht en materiaal, smoorden het initiatief volgens Barlow in de kiem. Ten tweede trok de gemeenteraad van Coventry haar steun in, mede omdat zij volledig inzette op haar eigen woningbouwprogramma's.⁴⁷

⁴² Margaret Brooks, *The Family Health Club Housing Society (Coventry) Ltd 1945-1956* (MA-scriptie University of Warwick 1987).

⁴³ Kenneth Barlow, *Recognising health* (Plymouth 1988) 117.

⁴⁴ *The Family Health Club Review*, 25 december 1948.

⁴⁵ Zie de collectie Wellcome Library, SA PHC.

⁴⁶ *The London Gazette*, 27 april 1956.

⁴⁷ Barlow, *Recognising health*, 119.

In feite haalden de nationale agenda's van wederopbouw, vooral op het terrein van volksgezondheid en volkshuisvesting, het lokale project in, waardoor de FHCHS – nog verder – marginaliseerde. De lokale uitwerking van de National Health Service en de noodzakelijke flattering van de regering voor nieuwbouw in de eerste naoorlogse jaren ontnamen de FHCHS alle urgentie. Lokale bestuurders, die eerst nog op de hand leken van Barlow, onttrokken hun steun. 'Positive health' en 'the home' waren niet de waardevaste grootheden waarmee Coventry haar toekomst kon veiligstellen.

De wijk als politiek kader: de Rotterdamsche Gemeenschap als politieke gemeenschap

De literatuur over de wederopbouw van Rotterdam heeft in de afgelopen decennia inzichtelijk gemaakt hoe lokale notabelen en ondernemers, onder aanvoering van Cees van der Leeuw – de bezielende leider van het genootschap van havenbaronnen, Club Rotterdam –, het wederopbouwplan van Witteveen wisten te frustreren, Duitse supervisie handig omzeilden, en de wederopbouw naar eigen hand wisten te zetten in het Basisplan 1946.⁴⁸ Ondanks de Duitse bezetting en de sterk gecentraliseerde besluitvorming en uitvoering van de wederopbouw bestond er blijkbaar flink wat ruimte voor particulieren en belanghebbenden uit de burgerij om hun idealen en opvattingen over de wederopbouw te ventileren. Naast de groep rondom Van der Leeuw en enkele collectieven van architecten en stedenbouwers, wordt ook vaak een beweging genoemd rondom de Rotterdamse havenbaron J.Ph. Backx (1903-1982): de Rotterdamsche Gemeenschap (RG).⁴⁹ Echter, door de prominente plaats die plannen en planners in de meeste studies innemen, wordt de specifieke agenda van sociale wederopbouw van Backx en zijn beweging vaak minder uitvoerig behandeld.⁵⁰

Dat is in mijn optiek onterecht. De RG droeg dan wel niet rechtstreeks bij aan de bijstelling van het wederopbouwplan en was wellicht beperkt verknoopt met de ambtelijke en beleidsvormende instituties in Rotterdam, maar voegde wel degelijk een belangrijk element toe aan het (weder)opbouwdiscours in Rotterdam. De beweging richtte zich op twee sociale entiteiten die zij cruciaal achtte voor een herrijzenis van Rotterdam: het gezin en de wijk. Na een aantal geheime ontmoetingen werd de RG officieel opgericht in september 1944.

De leden – niet alleen mannen in dit geval, zoals in andere discussiekringen tijdens de oorlog – waren enkele havenondernemers, juristen, politici (zoals de latere sociaaldemocratische burgemeester Gerard van Walsum) en een enkele architect. De bezielende voorman van de RG was de rijke ondernemer Jan Backx, die al voor de oorlog sterk geijverd had voor de sociale en culturele verheffing van zijn havenarbeiders. In het interbellum had Backx zich sterk gemaakt voor loonoverleg en goed onderwijs in de scheepsbouw. Ook stond hij aan de basis van enkele projecten die de culturele verhef-

48 Zie in het bijzonder: Annet Tijhuis, 'Vergeten stadsbeelden', in: Gerrie Andela en Cor Wagenaar (red.), *Een stad voor het leven. Wederopbouw Rotterdam 1940-1965* (Rotterdam 1995) 21-58; Wagenaar, *Welvaartsstad in wording*, 215-236.

49 De belangrijkste verwijzingen naar de oorsprong en ontwikkeling van de Rotterdamsche Gemeenschap zijn te vinden in: De Klerk, *Particuliere plannen*, 249-260; Wouter Vanstiphout, *Maak een stad. Rotterdam en de architectuur van J.H. van den Broek* (Rotterdam 2005) 212-213; Ton Idsinga, *Architect W. van Tijen 1894-1974: 'Ik ben een rationalist, maar er is meer op de wereld ...'* (Den Haag 1987) 121-124.

50 Een uitzondering hierop vormt de formidabele studie van Len de Klerk over particulier initiatief in Rotterdam: De Klerk, *Particuliere plannen*.

ving van de werkende klasse ambieerden.⁵¹ In politiek-ideologisch opzicht laveerde hij tussen het liberalisme en de sociaal-democratie: voor de oorlog was hij raadslid in Rotterdam namens De Vrijheidsbond (1935-1940), terwijl hij na de oorlog enkele jaren lid was van de Partij van de Arbeid.

Tijdens de oorlog toonde Backx een groeiende belangstelling voor de Britse opvattingen over sociale wederopbouw. In het laatste oorlogsjaar werkte hij aan een vertaling van Lewis Mumfords provocatieve boekje *The social foundations of post-war building* uit 1943.⁵² Direct na de oorlog organiseerde hij, namens de RG, een tentoonstelling over de wederopbouw in Britse steden. Deze tentoonstelling besteedde nadrukkelijk aandacht aan de sociale wederopbouw die uitdrukking vond in de vele kaarten waarop de wijkindeling van steden werd geprojecteerd. Een lokale krant echode Backx' bewondering voor de Londense wijkindeling. Het Londense schema trok 'de uiterste consequentie van het wijkbeginsel'.⁵³

De statuten van de RG uit 1944 wierpen hun schaduw vooruit op de bewonderenswaardige energie waarmee zij zich zou toeleggen op gemeenschapsvorming. Dat begon volgens de RG allereerst bij het inlichten van de gehele bevolking over de toekomstige aanblik en inrichting van de stad. Deze doelstelling kwam voort uit een fundamentele kritiek op de gang van zaken rondom de wederopbouw; behalve een enkele rondleiding en een naar verluidt slecht georganiseerde tentoonstelling waren er nauwelijks initiatieven geweest om de stadsbewoners te betrekken bij de wederopbouw. Een uitgebreide serie van lezingen, tentoonstellingen en rondleidingen, in verschillende stadia van herstel en bouw, zou verandering moeten brengen in de onwetende toestand van het overgrote deel van de Rotterdamse bevolking. Vervolgens zou er een permanente institutionele structuur moeten komen die de wensen en voorkeuren van de inwoners kon overbrengen aan de bevoegde autoriteiten en instellingen – een vorm van permanente inspraak. Deze wensen en voorkeuren zouden kenbaar worden gemaakt via de wijken. Er bestond zoiets als een wijkbelang beargumenteerde de RG. Net als in veel Britse steden, stelde de RG ook voor Rotterdam een indeling in wijken voor, zoals ook de ambtenaar Alexander Bos en de architect Willem van Tijen die voorstonden in hun beroemde pleidooi voor de wijkgedachte, *De stad der toekomst, de toekomst der stad* uit 1946. Dat gold niet alleen voor de hernieuwde binnenstad, maar ook voor toekomstige stadsuitbreidingen.

Het wijkcentrum vormde het uitgangspunt van alle sociale activiteit, waaronder jeugdwerk, familiebijeenkomsten, vrijetijdsbesteding en de opleiding van buurtleiders prominent werden genoemd. Dit alles stond ten dienste aan de grotere humane aspiratie van de RG, de integratie van het individu in het gezin, en, uiteindelijk, in de Rotterdamse gemeenschap als geheel:

De Rotterdamsche Gemeenschap wil den individueelen menschen hun verantwoordelijkheid tegenover de Gemeenschap bekend maken en doen aanvaarden. Zij streeft naar de bevordering van de wijkgedachte, om een mensch, die in het geheel van de groote stad verloren gaat, in een kleiner overzichtelijker verband tot gelding te doen komen, zonder hem het contact met het geheel te doen verliezen.⁵⁴

51 Voor een overzicht van Backx' activiteiten voor en na de Tweede Wereldoorlog zie: Ibidem, 249-251.

52 Vanstiphout, *Maak een stad*, 213.

53 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 8 juli 1946; De Klerk, *Particuliere plannen*, 253.

54 N.N., *Wat wil de Rotterdamsche Gemeenschap?* (z.p. 1945) 52.

Afbeelding 4: Portret van J.Ph. Backx uit 1933, directeur van het NV Thomsen Havenbedrijf en vanaf augustus 1944 voorman van de Rotterdamsche Gemeenschap (Stadsarchief Rotterdam, nr. P 003131).

haar plek innam naast de gevestigde instituties binnen het stadsbestuur. In de brochure, getiteld *Wat wil de Rotterdamsche Gemeenschap?* ging de RG duidelijk een stap verder dan de sociaalruimtelijke concepties van de wijkgedachte; zij voegde een politieke dimensie aan de wijkgeoriënteerde ideeën over gemeenschapsvorming toe.

De politieke betekenis van de wijkgedachte manifesteerde zich voor het eerst duidelijk in het oorspronkelijke uitgeschreven organogram van de RG.⁵⁵ De sociaal-culturele connotatie van de (Rotterdamse) gemeenschap veranderde in een politieke: de RG definieerde haar *demos*, de leden van een gemeenschap die in aanmerking kwamen voor politieke participatie. De zogenaamde *Vergadering van Afgevaardigden* diende als een sociaal-cultureel parlement te functioneren waarin drie soorten leden zitting zouden hebben: kringleden, wijkvertegenwoordigers en delegaties uit het Rotterdamse verenigingsleven. Kringleden waren individuen die een 'leidinggevende positie in enig opzicht' innamen.⁵⁶ Een collectief van kringleden zou via ballotage beslissen over de toelating van nieuwe leden. Hiermee creëerde de RG een instrument om de invloedrijke stedelijke elite, die al decennia van grote betekenis was voor het sociale en culturele leven in de stad, een positie toe te kennen in haar organisatie. Dat is overigens opmerkelijk te noemen, omdat Backx' gemeenschapsdenken door de Kleine Commissie – een belangrijk elitair 'ondergronds' discussieplatform onder leiding van Van der Leeuw (ook wel Kleine Kring) – het aflegde tegen financieel-

Op het eerste gezicht valt de idee van de RG min of meer samen met andere opvattingen over de wijkgedachte die in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog in verschillende kringen aan populariteit wonnen. Toegeven, de RG richtte zich minder dan andere voorstanders op de ruimtelijke inrichting van de wijk, benadrukte vooral de sociale betekenis van wat na de oorlog als 'de gelede stad' bekend zou komen te staan, en beriep zich op dezelfde aannames over opbouw van de stedelijke samenleving: gezin, buurt, wijk, stadsdeel, stad. Echter, wie de eerste documentatie uit 1944 en 1945 van de RG goed leest, en niet meteen teruggrijpt op de bijgestelde opvattingen uit de late jaren veertig –, kan ook een andere, politiek-bestuurlijke doelstelling opmerken.

De RG presenteerde zich in de beginfase immers behalve als voorvechter van sociale wederopbouw via de wijkgedachte ook als een organisch samengesteld politiek orgaan dat als een soort parapolitieke institutie

⁵⁵ Ibidem, 8–11.

⁵⁶ Ibidem, 8.

economische, politiek-bestuurlijke en stedenbouwkundige onderwerpen.⁵⁷ Voor de meeste havenbaronnen was Rotterdam boven alles een havenstad en de wederopbouw een economisch vraagstuk. In een reactie op de eerste nota van de Kleine Commissie stelde Backx daar tegenover: 'Voor mij is de wederopbouw een vraagstuk van een nieuwe volksgemeenschap.'⁵⁸ In alle beschikbare plannen kwam dat volgens hem onvoldoende uit de verf.

Wijkvertegenwoordigers, de tweede groep van afgevaardigden, vertegenwoordigden ieder een wijk, waarvan de RG er achttien onderscheidde. Iedere wijk, zo was de overtuiging, had haar eigen specifieke wensen en belangen. De bestaande vertegenwoordigende lichamen, in het bijzonder de gemeenteraad, boden onvoldoende mogelijkheden om de wijkbelangen te articuleren. Iedere wijk diende daarom haar eigen bestuur te kiezen, na de oorlog bekend onder de naam wijkraad – waarvan de betekenis overigens alles behalve eenduidig was totdat de Rotterdamse gemeente vanaf 1947 zelf wijkraden instelde als decentrale adviesorganen. De wijkbesturen vaardigden ieder een lid af aan de *Vergadering van Afgevaardigden*. De derde groep van afgevaardigden, ten slotte, was bedacht als een weerspiegeling van het Rotterdamse verenigingsleven. Daarbij hield de RG zichzelf het recht voor om verenigingen uit te nodigen die voldeden aan een ruim criterium: het tonen van belangstelling voor de stedelijke samenleving.

Deze politieke organisatie van de RG omvatte dus de stedelijke elite, de (nog niet bestaande) wijkbestuurders en het lokale maatschappelijke middenveld. Vakbonden, politieke partijen en religieuze groepen werden uitgesloten, omdat de sociale en culturele politiek van de RG geen ideologische grondslag zou hebben. Ideologische overwegingen zouden voldoende ruimte krijgen in de gemeenteraad. Op termijn, zo verwachtte de RG, zou het gemeentebestuur bepaalde taken kunnen overhevelen aan de RG en zou via een gezamenlijk bureau de samenwerking worden bestendigd.

De RG presenteerde zich kortom als een additionele vertegenwoordigende institutie in Rotterdam die een specifiek deel van het stedelijk belang voor haar rekening zou nemen. In woord en schrift beleeft de RG een transideologische houding, een typische uiting van de doorbraakgedachte die de verzuilde structuren in de Nederlandse samenleving wilde doorbreken. Daarnaast sloot de erkenning van de bepaalde elitaire genootschappen, de wijk en verenigingen als politieke eenheden aan bij het corporatistisch discours over politieke groepsvertegenwoordiging en medezeggenschap uit de jaren 1930, waarin ook Backx belangstelling voor had getoond.

Voor de RG had gemeenschapsvorming niet alleen een sociaal-culturele inhoud, het was ook richtinggevend voor de politieke organisatie van de stedelijke gemeenschap. Anders dan bijvoorbeeld in het eerder genoemde boek van de Studiegroep Bos uit 1946, *De stad der toekomst*, had de RG oog voor de concrete totstandkoming van de politiek georganiseerde wijk. Dat kon niet alleen met ingrijpend (gemeente)beleid; een doorslaggevende voorwaarde was politieke participatie van de gemeenschap zelf. Het was zelfs eerder omgekeerd: de RG verwierp dirigisme van bovenaf en propageerde

⁵⁷ Paul van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000) 419.

⁵⁸ Stadsarchief Rotterdam (hierna SAR), Archief De erven de wed. J. van Nelle, inv.nr. 3317, J.Ph. Backx, 'Over den achtergrond van het stadsplan' (1942).

Afbeelding 5: Wervingsposter van de Rotterdamse Gemeenschap van direct na de oorlog, waarschijnlijk voorjaar 1945 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, nr. RA BG D30/667).

politieke participatie van onderop – in tegenstelling tot de Studiegroep Bos, die een bepalende rol zag weggelegd voor de overheid.⁵⁹

Deze ideeën zijn voor een belangrijk deel op het conto van Backx te schrijven. Zijn belangstelling voor de wederopbouw in Britse steden, en vooral de aandacht die daar scheen te bestaan voor het inlichten en betrekken van de lokale bevolking, zijn fascinatie voor het werk van Mumford, en zijn sociale initiatieven tijdens het interbellum leken samen te komen in de agenda van de RG. Daarbij ging hij als zoveel anderen uit van de betekenis van de wijk voor de naoorlogse stad, maar draaide tegelijkertijd de gangbare redenatie om: het was niet de ruimte die het ideale stadsgezin zou vormen binnen de kaders van de wijk, het gezin zou zelf vormgeven aan de inrichting van de wijk. Zonder een evenwichtige sociale organisatie van de gemeenschap kon men onmogelijk een duurzame inrichting van de stedelijke ruimte verwachten. Een noodzakelijke stap om aan deze voorwaarde te kunnen voldoen, was om een gedetailleerde politieke organisatie op te tuigen. Voor Backx en de RG was de wijkgedachte niet alleen een beleids- of stedenbouwkundig instrument, maar bovenal een vehikel voor politieke hervorming

⁵⁹ De Klerk, *Particuliere plannen*, 260.

en mobilisatie in de stad. De stedelijke gemeenschap was voor Backx tegelijkertijd een politieke (volks)gemeenschap waarin een hoge mate van zelfbestuur verankerd lag.

Veel van deze ambities smoorden in de naoorlogse realiteit van de wederopbouw in Rotterdam. Samenwerking met de gemeente bleek in de praktijk nagenoeg onmogelijk, omdat de gemeente al gauw een eigen agenda van sociaal-cultureel beleid 'in de wijk' formuleerde. De installatie van de (ongekozen) publiekrechtelijke wijkraden, vanaf 1947, nam de wind uit de zeilen van de RG. Als politieke organisatie had zij nog weinig kans van slagen. De RG nam een federale structuur aan waarbij de wijkafdelingen grote autonomie kregen; de overkoepelende politieke organisatie verdween. De wijkbesturen traden in feite zelfstandig op en organiseerden hun eigen activiteiten. In twee op te richten raden, een sociale en een culturele, diende het contact met het bestaande verenigingsleven in Rotterdam gewaarborgd te worden.⁶⁰ Periodiek vergaderden gedelegeerden van de wijkbesturen gezamenlijk en regelmatig stelde de RG in haar eigen publicaties de moeizame verhouding tussen de door de gemeente ingestelde wijkraden en de RG-wijkbesturen aan de orde.⁶¹

Meer dan zesduizend leden zou de RG niet krijgen, waarbij het grootste aantal leden van aangesloten en sympathiserende verenigingen afkomstig was.⁶² Net als bij de FHCHS in Coventry bestaat de grootste nalatenschap van de RG uit het eigen huisorgaan (*De Gemeenschap*), aanplakbiljetten en circulaires aan de leden. Interne verdeeldheid versnelde het ontbindingsproces van de RG in de vroege jaren 1950.⁶³ In sommige wijken (Charlois, Kralingen, Delfshaven) toonden de wijkbesturen van de RG zich nog zeer actief, in andere leidde de RG slechts een papieren bestaan.⁶⁴ Kort gezegd, de urgentie van de naoorlogse wederopbouw vroeg boven alles daadkracht en sturing van de (lokale) overheid. Er was weinig behoefte aan een nevengeschiedt privaat of semipubliek circuit van belanghebbenden. Ondanks deze teleurstellende afloop, waren veel van de ideeën van de RG uiteindelijk toch duidelijk terug te vinden in de naoorlogse praktijken van gemeenschapsvorming in de wijk.

Conclusie

Zowel de Family Health Club Housing Society als de Rotterdamsche Gemeenschap waren een kort leven beschoren. De werkelijke ambities – het creëren van een zelfstandige, zelfvoorzienende en gezonde gemeenschap in Coventry en een wijkgerichte politieke organisatie voor sociaal-culturele wederopbouw in Rotterdam – raakten verstrikt in de gereguleerde en gecentraliseerde structuren waarmee de nationale overheid na de oorlog de welvaartsstaat inrichtte. Zowel de gezondheidsconceptie als het woningbouwprogramma van de FHCHS in Coventry stond op gespannen voet met de na de oorlog ingevoerde stelsels van gezondheidszorg, huisvesting en woningbouw. Na de oorlog overvleugelde de gemeente Rotterdam, het bestaande verenigingsleven en de kerkelijke bemoeienissen met sociale zorg het programma van de RG. De wijkindeling

60 SAR, Archief Sociale Zaken (hierna SZ), inv.nr. 127, Statuten Stichting "De Rotterdamse Gemeenschap" en brief aan leden hoofdbestuur en Sociale en Culturele Raad, 6 maart 1946.

61 SAR, SZ, inv.nr. 127, *Het Contact. De Rotterdamse Gemeenschap*, 26 februari 1951.

62 SAR, Archief De Rotterdamsche Gemeenschap, ongeïventariseerd, Jaarverslag 1947, 28.

63 De Klerk, *Particuliere plannen*, 253.

64 SAR, SZ, inv.nr. 127, Overzicht werkzaamheden wijken 1950.

en de wijkopbouw werden weliswaar een feit – en een belangrijk kader voor sociale politiek in de stad –, maar dat maakte de RG evengoed overbodig.

In beide casus is individueel agentschap van doorslaggevende betekenis geweest voor de initiatie van de projecten. Opvallend is dat zowel Barlow als Backx, zij het vanuit verschillende achtergronden, goed bekend waren met het werk van Lewis Mumford die het in zijn oorlogsbrochures sterk opnam voor een sociale wederopbouwpolitiek gericht op het gezin.⁶⁵ Beide heren lieerden het begrip ‘gemeenschap’ aan een tekort in de bestaande stedelijke samenleving. Binnen de stedelijke gemeenschap was het gezin het ordenend principe. Waar Backx poogde een stelsel op stedelijk niveau te realiseren om de belangen van de gezinnen – in wijken georganiseerd – te kunnen behartigen, trok Barlow zich juist terug uit de stedelijke omgeving die, althans in retorisch opzicht in het Britse geval, ruimte bood aan belanghebbenden om zich op zijn minst op de hoogte te stellen van de wederopbouwplannen en de toekomst van de stad. Backx leidde in essentie een politieke beweging voor sociale stadshervorming omdat een sociale agenda ontbrak in het officiële plan voor Rotterdam. Barlow daarentegen propageerde een gezondheidsideaal en een nieuwsgierigheid in experiment die hem deden afwenden van de stad als geheel met haar gevestigde belangen en collectieve instituties. Backx en Barlow deelden een sterk wantrouwen, een teleurstelling wellicht, in de wederopbouwplannen van hun woonsteden. Heel bewust presenteerden zij hun bewegingen als een alternatief, niet als slechts een aanvulling op het bestaande stadsplan.

Maar wat is het bredere historische belang van deze twee alternatieve concepties van stedelijke wederopbouw? Beide experimenten laten zien dat de oorlogsomstandigheden en grote ambities met betrekking tot de herrijzenis van de vernietigde stad niet een exclusief wederopbouwparadigma opleverden, maar ook ruimte boden aan alternatieve overwegingen. Belangrijker is dat deze alternatieven ten eerste aantonen hoe zij vehikels waren voor kritiek op de gesanctioneerde wederopbouwplannen, en, ten tweede, hoe naast het hegemonische vertoog over de stedenbouwkundige opgave ook andere bespiegelingen op de vernietigde stad zichtbaar waren, waarin niet zozeer het primaat lag bij de ruimtelijke oplossing, maar bij de sociale agenda van wederopbouw: gemeenschapsvorming waarbij de inrichting van de fysieke stad in feite van secundair belang was. Het primaat lag onverkort bij de gemeenschap, hoewel die op heel verschillende manieren werd geconcipieerd.

Hoewel de twee alternatieve plannen in de naoorlogse jaren niet tot wasdom konden komen, hadden ze op langere termijn wel degelijk consequenties voor het denken over stedelijke (weder)opbouw. Beide projecten waren preludes op een groeiend onbehagen over het top-down dirigisme dat de naoorlogse stedenbouw tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw kenmerkte. Zowel de Family Health Club Housing Society als de Rotterdamsche Gemeenschap gaf uitdrukking aan een gevoel dat de nieuwe stad ook anders tot stand kon komen, via alternatieve routes die steeds meer werden afgesneden door het formele wederopbouwproces en de nationale kaders waarbinnen stadsplanning zich voltrok. Een belangrijk element van de voorgestelde alternatieven was de premisse van zelfstandigheid, van agentschap van de stedelijke gemeenschap zelf. Barlow noemde zijn experiment boven alles democratisch en Backx benadrukte op gelijksoor-

65 Lewis Mumford, *The social foundations of post-war building* (Londen 1943).

tige wijze het belang van inspraak van de ‘volksgemeenschap’. Dit alternatieve vertoog over naoorlogse stedelijke wederopbouw sloot aan bij bijvoorbeeld meer nostalgische visies op het vooroorlogse verleden van gebombardeerde steden. Twintig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog culmineerden verschillende alternatieve vertogen over de stedelijke samenleving uiteindelijk in een breed gedragen kritiek op de tot dan toe grotendeels onbevraagde (discursieve) macht van planners en stedenbouwers. Het luidde een definitieve verandering in van het naoorlogse stedenbouwparadigma.⁶⁶

⁶⁶ Voor een excellente, transnationale analyse van deze graduele transitie in stadsplanning en stedenbouw zie: Christopher Klemek, *The transatlantic collapse of urban renewal. Postwar urbanism from New York to Berlin* (Chicago 2011) 79-128.

Gevaarlijke vrouwen, gewelddadige mannen?

Een review van het historisch onderzoek naar criminaliteit en gender in Europese steden, 1600-1900*

De geregistreerde criminaliteit onder vrouwen stijgt spectaculair de laatste jaren. Vrouwen plegen niet alleen meer diefstallen, ze zijn ook vaker betrokken bij geweldsdelicten en maken zelfs carrière in de georganiseerde misdaad. Het aantal meisjes dat in aanraking komt met justitie groeit sneller dan het aantal jongens.¹ Het is de schaduwzijde van het emancipatieproces, zo wordt gesteld: vrouwen staan hun mannetje, ook in de criminaliteit.

Terwijl de meeste criminologen nogal verrast zijn door de recente opmars van vrouwencriminaliteit omdat ze crimineel gedrag bijna per definitie als een mannenzaak beschouwen, weten historici al veel langer dat sekseverschillen in criminaliteit niet statisch zijn. Vooral in de vroegmoderne tijd vormden vrouwen een veel groter aandeel onder de veroordeelde criminelen. Toch zijn het nog steeds de basale vragen die de historiografie naar criminaliteit en gender beheersen: wat zijn de verschillen in mannen- en vrouwencriminaliteit en hoe kunnen we deze verschillen verklaren?

Aandacht voor vrouwen in criminaliteit in het verleden was niet evident. Schatplichtig aan de nieuwe trend van de jaren 1970 en 1980 van de *history from below* wist de criminaliteitsgeschiedenis echter al snel een belangrijke plaats te verwerven. Historici ontdekten rechterlijke bronnen waarin 'gewone' mensen te vinden waren, mannen én vrouwen uit de onderste lagen van de bevolking. Het nieuwe onderzoeksveld sloot mooi aan op de sociale geschiedenis, met nieuwe vragen. De werking van sociale controle, het ontstaan van het justitieel apparaat en de vervolging van criminaliteit kwamen, bijvoorbeeld, op de onderzoeksagenda te staan. Stadsgeschiedenis kreeg hierdoor een belangrijke impuls, niet alleen doordat de bronnen vaak stedelijk waren omdat de rechterlijke jurisdictie in de vroegmoderne tijd nu eenmaal vooral bij steden lag, maar ook omdat gaandeweg bleek dat de ontwikkelingen in de geschiedenis van criminaliteit onlosmakelijk verbonden waren aan verstedelijking en stedelijke processen. Vooral in Engeland, Frankrijk en Duitsland ontwikkelde het onderzoek naar criminaliteit in steden zich tot een belangrijk onderdeel van de sociaaleconomische geschiedenis. De Lage Landen bleven niet achter.² De in 1973 opgerichte interdisciplinaire en erg actieve

* Het onderzoek verricht voor dit artikel maakt deel uit van het nwo onderzoeksproject *Crime and gender 1600-1900: a comparative perspective* dat wordt uitgevoerd aan de Universiteit van Leiden. Zie www.crimeandgender.nl. Wij danken Manon van der Heijden en de redactieleden van het tijdschrift *Stadsgeschiedenis* hartelijk voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

¹ A. Slotboom, T.M.L. Wong, C. Swier en T.C. van der Broek, *Delinquente meisjes. Achtergronden, risicofactoren en interventies* (Meppel 2011). Zie de resultaten van de Nederlandse Studiegroep naar Meisjes- en Vrouwencriminaliteit (NSMV) <http://www.rechten.vu.nl/nl/onderzoek/onderzoeksinstituten-en-centra/nsmv/index.asp>

² S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid* (Arnhem 1983); P. Spierenburg, *The spectacle of suffering. Executions and the evolution of repression: from a preindustrial metropolis to the European experience* (Cambridge 1984); H. Diederiks, 'Patterns of criminality and law enforcement during the ancien regime: The Dutch case', *Criminal Justice History* 1 (1980) 157-174; D.J. Noordam, 'Criminaliteit van vrouwen

Werkgroep Strafrechtsgeschiedenis en het later opgerichte Centre d'histoire du droit et de la justice, aan de Université Catholique de Louvain speelden hierin een belangrijke rol. Nederlandse en Belgische historici wisten zich te mengen in het (stads)historische debat dat in verschillende tijdschriften en op internationale conferenties werd gevoerd.³ Het is echter opmerkelijk dat de aandacht voor sekseverschillen binnen de stedelijke context hier achterbleef, zeker in vergelijking met het Angelsaksische onderzoek, dat na een trage start het genderperspectief stevig wist te incorporeren.

In deze bijdrage geven wij een overzicht van de recente literatuur. Zonder volledigheid na te streven, bespreken we de trends en perspectieven in de historiografie van criminaliteit en gender in Europa van de zestiende tot en met de negentiende eeuw aan de hand van een aantal belangrijke thema's om vervolgens enkele contouren te schetsen voor toekomstig onderzoek. Eerst laten we zien hoe de verschillende perspectieven van kwantitatieve en kwalitatieve methoden van invloed waren op de zichtbaarheid van mannen en vrouwen in de criminaliteit. Vervolgens bespreken we enkele studies die duidelijk hebben gemaakt hoe morele en juridische normen invloed hadden op crimineel gedrag en de vervolging daarvan. We bespreken het debat over de verschillen tussen mannen- en vrouwencriminaliteit, dat we nader uitdiepen aan de hand van het vele onderzoek naar geweld. Ten slotte komen we uit bij de opmerkelijk variatie en langetermijntwikkeling in de criminaliteit tussen stad en platteland en het raadsel van de 'vanishing female' in de overgang van de vroegmoderne naar de moderne tijd.

Verskillende perspectieven op criminaliteit: methoden en benaderingen

Als nieuwe discipline introduceerde criminaliteitsgeschiedenis nieuwe methoden en nieuwe vraagstukken in het historische onderzoeksveld. Dat vrouwen aanvankelijk niet bepaald schitterden door aanwezigheid in het onderzoek naar criminaliteit in het verleden, kan niet los worden gezien van de methoden die in de jaren 1970 opgang deden. Criminaliteitsgeschiedenis richtte zich aanvankelijk sterk op de kwantitatieve analyse. In Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland verschenen belangrijke studies die zich richtten op grote vragen ten aanzien van de langetermijntrends in criminaliteit en verklaringen van de geconstateerde fluctuaties aan de hand van theorieën over civilisatie, geweld, modernisering en urbanisatie.⁴ Vrouwen werden in deze algemene analyses weliswaar meegenomen, maar de participatie van vrouwen werd in deze onderzoeken niet gedetailleerd bestudeerd en gender werd niet of nauwelijks geïmplementeerd, hetgeen ongetwijfeld te maken had met hun relatief geringe aandeel in de geregistreerde criminaliteit.

in Leiden in de zeventiende en achttiende eeuw', *Leids Jaarboekje* 77 (Leiden 1985) 34-46; F. Egmond, *Underworlds. Organized crime in the Netherlands, 1650-1800* (Cambridge 1993); Zie F. Vanhemelrijck, 'Misdad en straf. Recent onderzoek naar de geschiedenis der criminaliteit', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978) 177-206, 180.

³ Zoals de conferenties van de European Association for Urban History en de European Social Science History Conference met het actieve netwerk Criminal Justice.

⁴ H. Zehr, *Crime and the development of modern society. Patterns of criminality in 19th century Germany and France* (Londen 1976); J.M. Beattie, 'The pattern of crime in England, 1660-1800', *Past and Present* 62 (1974) 47-95; T. Gurr, 'Historical trends in violent crime. A critical review of the evidence', *Crime and Justice* 3 (1981) 295-353; J.A. Sharpe, *Crime in Early Modern England, 1550-1750* (Londen 1984); M. Eisner, 'Long-term historical trends in violent crime', *Crime and Justice* 30 (2003) 83-142.

De kritiek op de kwantitatieve benadering binnen de criminaliteitsgeschiedenis valt uiteen in drie samenhangende aspecten. Allereerst moeten we, ruim een decennium na de constatering van Schwerhoff,⁵ concluderen dat er nog steeds geen overeenstemming bestaat over het explanandum: wat moet er precies worden verklaard? Hoe verhiel- den vrouwen- en mannencriminaliteit zich tot elkaar en hoe veranderde dat door de geschiedenis heen? Beattie was in 1975 de eerste die zich richtte op de verschillen tus- sen mannen en vrouwen.⁶ En het heeft even geduurd, maar sindsdien is er toch geen criminaliteitshistoricus meer die beweert dat criminaliteitscijfers statisch waren en de deelname van vrouwen in criminaliteit altijd laag was.⁷ Verschillende belangrijke case- studies volgden (waarover later meer), waarna Feeley zich aan een synthese waagde en probeerde de trends te verklaren.⁸ Maar voordat we ons kunnen buigen over de vraag naar verklarende factoren voor sekseverschillen, zullen we eerst sekseverschillen in criminaliteit moeten meten, want over aantallen en veranderingen blijkt nog helemaal geen overeenstemming te bestaan. En dat brengt ons bij het tweede aspect van de kri- tiek op de kwantitatieve analyse, namelijk de kritiek die is geuit op de gebruikte me- thoden om criminaliteitscijfers onder mannen en vrouwen te reconstrueren. Het derde punt, ten slotte, behelst de vraag of we met de kwantitatieve benadering wel tot een goed begrip van (sekseverschillen in) criminaliteit kunnen komen.

Een eerste probleem bij de reconstructie van criminaliteitscijfers is dat het onduide- lijk is wat de cijfers nu eigenlijk representeren. Dat geldt niet alleen voor vrouwencri- minaliteit. Historici hebben vaak geen idee van het *dark number*, want ze kunnen alleen uitspraken doen over *geregistreeerde* criminaliteit en baseren zich vaak alleen op vonnis- sen. Historici toonden dat het *dark number* in moordzaken moeilijk kwantificeerbaar was en veel groter dan gedacht,⁹ dat er grote verschillen bestonden tussen aantallen veroordeelden en gearresteerden,¹⁰ en dat vroege nationale statistieken berucht zijn omdat bepaalde vormen van criminaliteit er niet in terecht kwamen.¹¹ Om de vraag hoe *facts* zich tot *fiction* in *the archives* verhouden kan niemand meer heen sinds de belang- wekkende studie van Nathalie Zemon Davis.¹² Ze liet zien dat verklaringen voor de rechtbank niet *at face value* beoordeeld kunnen worden, maar eerder als een strategie van verdachten beschouwd moeten worden, en dus afhankelijk waren van locatie, tijd en omstandigheden. Per stad konden hierin grote verschillen bestaan. Verlating door een echtgenoot als motivatie voor overspel, bijvoorbeeld, was voor veel zeemannsvrou- wen in havensteden realiteit, maar ook een goede smoes.

5 G. Schwerhoff, 'Gender and criminal justice, the German Case', paper presented at the 19th International Congress of Historical Sciences, Oslo, 6-13 augustus 2000.

6 J.M. Beattie, 'The criminality of women in eighteenth century England', *Journal of Social History* 7 (1975) 80-116.

7 C. Z. Wiener, 'Sex roles and crime in late Elizabethan Hertfordshire', *Journal of Social History* 8 (1975) 38-60, 54-55.

8 M. Feeley en D. Little, 'The vanishing female. The decline of women in the criminal process 1687-1912', *Law and History Review* 25 (1991) 719-757.

9 J.E. Archer, 'Mysterious and suspicious deaths. Missing homicides in North-West England (1850-1900)', *Crime, Histoire & Sociétés* [CHS] 12 (2008) 45-63, 50, 56.

10 C.A. Williams, 'Counting crimes or counting people. Some implications of mid-nineteenth century British police returns', *CHS* 4 (2000) 77-93, 91.

11 H. Taylor, 'The politics of the rising crime statistics of England and Wales, 1914-1960', *CHS* 2 (1998) 5-28, 10-11; zie ook Robert M. Morris, "'Lies, damned lies and criminal statistics". Reinterpreting the criminal statistics in England and Wales', *CHS* 5 (2001) 111-127, 120.

12 N. Zemon Davis, *Fiction in the archives. Pardon tales and their tellers in sixteenth-century France* (Stanford 1987).

De kritiek van Frank in het artikel 'Narratives within numbers' op het gebruik van – in zijn geval Russische – statistieken om vrouwencriminaliteit te reconstrueren, is illustratief voor de valkuilen van de kwantitatieve benadering. Criminologen lieten zich in het onderzoek sterk leiden door stereotypen: de vrouwelijke crimineel was jong en woonde in de stad, criminaliteit op het platteland werd voorgesteld als gewelddadig. Dit ontnam hen het zicht op mogelijke afwijkende patronen. Bovendien hadden zij vooral aandacht voor zware misdaad en zagen zij daardoor een belangrijke ontwikkeling over het hoofd, namelijk dat criminaliteit onder vrouwen per capita veel sterker groeide dan onder mannen.¹³ Binnen het judiciële systeem bestonden verschillende rechtbanken. Hoe lager men afdaalt op de judiciële ladder, hoe hoger het aandeel vrouwen wordt, zo toonde Frank overtuigend aan. Vrouwen waren vaak ruimer vertegenwoordigd in de lichtere criminaliteit. Dat lijkt een constante in tijd te zijn. King, Jones en Knafla vonden dezelfde patronen voor negentiende-eeuws Londen en middeleeuws en vroegmodern Kent.¹⁴

Dat vrouwen vaker in contact kwamen met lagere rechtbanken had ook een andere oorzaak. De door Dinges geïntroduceerde, en in de Duitse historiografie veel toegepaste benadering van *Justiznutzung*,¹⁵ leidde in dit opzicht tot belangrijke nieuwe inzichten. Lange tijd bestudeerden historici de werking van gerechtelijke instanties vooral in het kader van onderzoek naar sociale controle van bovenaf. Het was echter lang niet altijd de overheid die het initiatief nam tot vervolging. Slachtoffers waren, door het al dan niet aangeven van delicten, of het zoeken naar bemiddeling in conflicten, een actieve partij in het vervolgingsbeleid. Het concept 'justitiegebruik' veronderstelt dat mensen voor de oplossing van conflicten welbewust keuzes maakten voor een van de vele rechtsprekende instellingen die de (vroegmoderne) stad rijk was en daarmee vormgaven aan het recht.¹⁶ De gang naar de rechtbank werd vaak pas in laatste instantie gemaakt. Wat daarbij voor ons van belang is, is dat justitiegebruik seksspecifiek bleek te zijn. Vrouwen zouden zich eerder wenden tot buitengerechtelijke vormen van sociale controle, terwijl mannencriminaliteit vaker in de rechtszaal werd beslecht.¹⁷

Kortom, de eenzijdige aandacht voor zware criminaliteit en de geringe rol van vrouwen daarin is onderwerp van meer fundamentele kritiek van genderhistorici op de kwantitatieve benadering. De focus op statistieken leidt op voorhand tot marginalisering van vrouwen en vrouwelijke activiteit in criminaliteit. Kwantificering van sekseverhoudingen in de criminaliteit wees erop dat vrouwen een minderheid vormden, waardoor ze te gemakkelijk als onbelangrijk ter zijde werden geschoven.¹⁸ 'What

13 S.P. Frank, 'Narratives within numbers. Women, crime and judicial statistics in imperial Russia, 1834-1913', *Russian Review* 55 (1996) 541-566.

14 P. King, *Crime and law in England, 1750-1850. Remaking justice from the margins* (Cambridge 2006) 219; K. Jones, *Gender and petty crime in late Medieval England. The local courts in Kent, 1460-1560* (Woodbridge 2006); Louis Knafla (red.), *Crime, gender, and sexuality in criminal prosecutions* (Connecticut/Londen 2002).

15 Ook bekend als *Uses of justice*, of *instrumenteel justitiegebruik*.

16 M. Dinges, 'The uses of justice as a form of social control in early modern Europe', in: H. Roodenburg en P. Spierenburg (red.), *Social control in Europe, 1500-1800* (Ohio 2004) 159-175, 173.

17 R. Shoemaker, *Prosecution and punishment. Petty crime and the law in London and rural Middlesex, c. 1660-1725* (Cambridge 1991).

18 G. Walker en J. Kermode, *Women, crime and courts* (Chapel Hill 1994) 2; M.L. Arnot en C. Osborne, 'Why

tends to happen is that women are counted, and as being a minority of offenders, are subsequently *discounted* as unimportant', zoals Walker het verwoordde.¹⁹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist vanuit deze hoek de roep klonk om kwantitatieve en kwalitatieve methoden te combineren.

Het verlaten van een benadering die zich vooral richt op de meest in het oog springende misdaden (de gewelddadige) of op de kwantitatief belangrijkste groep criminelen (mannen), kan ook leiden tot een meer gedifferentieerde kijk op de achtergrond van misdadigers. Als lang verwaarloosde tegenhanger van de mannelijke witteboordencrimineel, verscheen ook de 'respectabele' vrouwelijke misdadigster op de onderzoeksagenda. Door de kleine aantallen en het private karakter van bijvoorbeeld fraude of verduistering is informatie over deze vorm van misdaad niet eenvoudig te vinden.²⁰ Het zoeken naar vertegenwoordigsters van de gegoede middenklasse is echter de moeite waard, zoals blijkt uit het onderzoek van Tosney naar de betrokkenheid van vrouwen in valsmunterij in de *Old Bailey Proceedings*. Het aandeel van vrouwen in deze geschoolde misdaad roept vragen op naar de arbeidsdeling naar sekse onder criminele mannen en vrouwen in de vroegmoderne tijd. Het aandeel van vrouwen in zaken omtrent valsmunterij evenaarde niet alleen dat van mannen, ook waren de werkzaamheden van mannen en vrouwen opmerkelijk gelijk.²¹

Morele en juridische normen

Sekseverschillen in geregistreerde criminaliteit worden in belangrijke mate beïnvloed door normen en waarden die sterk variëren in plaats en tijd. Morele en juridische normen beïnvloedden het gedrag van mannen en vrouwen, de ruimte om zich te manifesteren in de publieke sfeer, gecriminaliseerd gedrag én vervolging.²² Criminaliteitscijfers waren natuurlijk niet alleen de resultante van de werkelijke misdaad, maar ook van het wijzigende vervolgingsbeleid. In de eerste plaats moeten we rekening houden met de pluriformiteit in het judiciële landschap. Rechterlijke instanties hadden niet alleen diverse bevoegdheden, verschillende zaken werden ook nog eens voor uiteenlopende rechtbanken gebracht, zoals bleek uit het onderzoek naar *justitiegebruik*. Bovendien was sociale controle en ordehandhaving niet exclusief een overheidsaangelegenheid. Sociale controle werd ook uitgeoefend door kerkelijke rechtbanken, gilden en via notarissen, evenals door vermaningen, roddels, beledigingen of geweld.²³

Mannen en vrouwen gebruikten instanties anders. Seksennormen lijken van invloed te zijn geweest op het justitiegebruik. Vrouwen in Engeland waren terughoudender in het gebruik van formele juridische procedures, zo toonde Shoemaker. Of dit voortkwam uit het feit dat de kans kleiner was dat door vrouwen geïnitieerde aanklachten

gender and crime? Aspects of an international debate', in: Idem, *Gender and crime in modern Europe*, (Londen/New York 1999) 1-43, 11.

19 G. Walker, *Crime, gender and social order in early modern England* (Cambridge 2003) 4.

20 J.P. Locker, "'Quiet thieves, quiet punishment'. Private responses to the "respectable" offender, c. 1850-1930', *CHS* 9 (2005) 9-31, 10.

21 N. Tosney, 'Women and 'false coining', in Early Modern London', *The London Journal* 32 (2007) 103-123.

22 T. Dean, 'Theft and gender in late Medieval Bologna', *Gender & History* 20 (2008) 399-415, 400; S. Cohn, *Women in the streets. Essays on sex and power in Renaissance Italy* (Baltimore/Londen 1996) 35-37.

23 Zie voor een overzicht A. van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006) 13-18.

*Gerrit Lambers, Terechtstelling van Hester Rebekka Nepping, gifmengster, Adriana van Rijs-
wijk en Gerrit Verkerk op de Nieuwmarkt te Amsterdam, 15 Juni 1812 (Collectie Atlas Drees-
man, Stadsarchief Amsterdam).*

werden doorgezet, is onduidelijk. Shoemaker suggereert dat sekseverschillen in het gebruik van recht mogelijk veroorzaakt werden doordat vrouwen geïntimideerd waren door de formele juridische procedures van het door mannen gedomineerde juridische systeem.²⁴ Dinges wees ter verklaring op de juridische en economische afhankelijke positie van vrouwen. Ze stonden onder voogdij van mannen, hadden minder geld voor dure juridische procedures en waren bijvoorbeeld niet geneigd actie te ondernemen tegen de kostwinner van het gezin. Dinges stelde dat vrouwen benadeeld werden in hun toegang tot het recht, al geeft hij toe dat er meer onderzoek nodig is voor er algemene uitspraken kunnen worden gedaan over hun bereidheid onenigheid op te lossen met formele juridische procedures.²⁵ We moeten ons in elk geval rekenschap geven van het functioneren van het rechtssysteem en rekening houden met de mogelijkheid dat judiciële veranderingen schuilgingen achter fluctuaties in criminaliteit.²⁶

Een gerelateerde verklaring die historici en criminologen naar voren brachten voor de sekseverschillen in criminaliteitscijfers is dat autoriteiten anders reageerden op deviant gedrag van mannen en vrouwen. Historici wezen op seksspecifiek gedrag van crimi-

²⁴ Shoemaker, *Prosecution and punishment*, 211 en 215.

²⁵ Dinges, *The uses of justice*, 167-168.

²⁶ Schwerhoff, 'Gender and criminal justice, the German case', 6-7.

nelen. Vrouwen werden als afhankelijk, passief,²⁷ timide en assisterend,²⁸ kwetsbaar;²⁹ minder direct, minder open, minder dapper, en confrontatiemijdend gekarakteriseerd. In zijn studie *The criminality of women*, gepubliceerd in 1950, betoogde de socioloog Pollok dat het niet ging om een verschil in werkelijk gedrag, maar om een verschil in vervolging. Hij meende dat vrouwen even crimineel waren als mannen, maar minder vaak werden veroordeeld vanwege de vooronderstellingen over vrouwen en vrouwelijke criminelen in het door mannen gedomineerde rechtssysteem.³⁰ Ook historici hebben zich over deze kwestie gebogen. Rudé vergeleek statistische gegevens over mannelijke en vrouwelijke misdadigers in Victoriaans Engeland en constateerde sekseonderscheid in het vervolgingsbeleid.³¹ Vrouwen zouden minder streng gestraft worden. Spierenburg toonde dat in Amsterdam tussen 1650 en 1750 het aantal in het openbaar gestrafte vrouwen gestaag afnam en dat vrouwen milder gestraft werden voor zwendelarij en diefstal.³² Feeley en Aviram zagen een verschuiving van lijf- naar vrijheidsstraffen voor vrouwen.³³ King die de rol van sekse in veroordelingen onderzocht stelde dat een combinatie van paternalisme, bescherming, pragmatisme en vooroordelen een rol speelde en dat vrouwen in de veroordeling voor eigendomsdelicten in de late achttiende en vroege negentiende eeuw in Engeland vaker op clementie konden rekenen.³⁴

Kortom, een scala aan mogelijke verklaringen passeerde de revue. Palk maakte ten aanzien van *gehuwde* vrouwen in Engeland de volgende balans op: de terughoudendheid om vrouwen te vervolgen stond in verband met de zeer beperkte juridische status van vrouwen, die om die reden in mindere mate verantwoordelijkheid droegen voor hun daden; hun daden zouden eerder als triviaal worden beschouwd; zij vormden een minder grote bedreiging voor de publieke orde; ze waren kwetsbaarder en verdienden steun in plaats van straf.³⁵ Maar, zoals het onderzoek van Palk zelf laat zien is het lastig te generaliseren en moet er op z'n minst onderscheid in verschillende soorten misdaad worden gemaakt.³⁶ Seksespecifieke clementie was niet onveranderlijk, maar varieerde per misdaad, in verschillende stadia van het juridische proces en, niet onbelangrijk, voor verschillende groepen vrouwen. Om die reden, zo stelde Boritch die het onderwerp uitgebreid besprak, is een goed inzicht in de historische specifieke sekseverhoudingen, mechanismen van sociale controle en criminele straffen onontbeerlijk.³⁷

De invloed van opvattingen over gender op het strafproces konden natuurlijk ook tégen vrouwen werken. In de zestiende en zeventiende eeuw verscherpten autoriteiten de sociale controle over zedelijk en religieus gedrag.³⁸ Hoewel ook mannen voor ze-

27 Wiener, 'Sex roles', 38.

28 E. Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd*. (Hilversum 1990) 156; P. Spierenburg, 'How violent were women? Court cases in Amsterdam, 1650-1810', *CHS* 1 (1997) 9-29, 11.

29 B. Sandberg, "'Generous amazons came to the breach". Besieged women agency and subjectivity during the French wars of religion', *Gender & History* 16 (2004) 654-688, 654.

30 O. Pollak, *The criminality of women* (Philadelphia 1950).

31 G. Rudé, *Criminal and victim. Crime and society in early nineteenth century England* (Oxford 1985) 108-109.

32 Spierenburg, *The spectacle*, 165-169.

33 Geciteerd in Feeley, 'The vanishing female', 163.

34 P. King, 'Gender, crime and justice in late eighteenth and early nineteenth-century England', in: Arnot en Osborne (red.), *Gender and crime*, 44-74, 66-67.

35 D. Palk, *Gender, crime and judicial discretion 1780-1830* (Woodbridge 2006) 158.

36 Ibidem, 166.

37 H. Boritch, 'Gender and criminal court outcomes. An historical analysis', *Criminology* 30 (1992) 293-325.

38 Cohn, *Women in the streets* 57.

den- en religieuze delicten werden vervolgd, hadden vrouwen toch een grotere kans hiervoor gearresteerd en zwaarder gestraft te worden.³⁹ Deze dubbele standaard was zeker een van de oorzaken voor de hoge misdaadcijfers onder vrouwen in de vroegmoderne tijd. In Europese steden werden vrouwen vaak veroordeeld wegens onzedelijk gedrag, overspel en prostitutie. Ook de straffen waren zwaar, zeker wanneer vrouwen de misdaad in het openbaar hadden gepleegd.⁴⁰ Soms speelden opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid op een andere manier een rol. Vrouwen die de seksenormen overtraden, bijvoorbeeld met gewelddadig gedrag of door de openbare orde te verstoren, riskeerden nogal eens een extra zware straf.⁴¹ Dat moord op echtgenotes in laatmiddeleeuws Bologna zo veel vaker voorkwam dan in Noordwest-Europese steden heeft mogelijk te maken met een grotere acceptatie van echtelijk geweld.⁴² Maar dergelijke normen waren aan verandering onderhevig en beïnvloedden de cijfers. Zo veranderden de normen ten aanzien van geweld in zowel Engeland als in Nederland in de loop van de achttiende en negentiende eeuw.⁴³

In het onderzoek naar mannencriminaliteit is er gewezen op het grote belang van eer in de middeleeuwse en vroegmoderne samenleving. Eer was sterk *gendered*. Wat voor mannen als eervol werd beschouwd, kon voor vrouwen juist oneervol zijn. De passieve rol die vrouwen was toebedacht beperkte hen in de mogelijkheid om zelf hun eigen aangetaste eer te herstellen. Het was de aantasting van hun eer die mannen tot gewelddadig, crimineel gedrag bracht.⁴⁴ Maar dit eerconcept, dat naar tijd en plaats anders werd ingevuld, veranderde vanaf het midden van de achttiende eeuw. Niet langer was geweld het enige mogelijke antwoord op de aangetaste eer, er ontstond ruimte om conflicten ook op een niet gewelddadige manier op te lossen.⁴⁵ Deze culturele verandering leidde in de eerste plaats tot een daling van geweld, als eerste onder de elite en de middenklasse. Een ander gevolg was dat geweld tussen mannen uit lagere sociale lagen van de bevolking sterker werd veroordeeld – zoals te zien is in de toename van het aantal vonnissen dat betrekking had op geweldsdelicten in de negentiende eeuw.⁴⁶ Toch bleef onder de armste lagen van de bevolking geweld deel uitmaken van de dagelijkse realiteit.⁴⁷ En ook onder jeugdbendes in laat-negentiende-eeuws Engeland bleef het traditionele patroon bestaan: eerverlies of aantasting van de reputatie moest

39 G. Schwerhoff, 'Geslechtsspezifische Kriminalität im früneuzeitlichen Köln', in: Otto Ulbricht (red.), *Von Huren und Rabenmüttern. Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit* (Keulen 1995) 83-116, 91; M. van der Heijden, 'Criminaliteit en sekse in 18e-eeuws Rotterdam. De verschillen tussen vrouwen en mannencriminaliteit tussen 1700 en 1750', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 21 (1995) 1-36.

40 M. van der Heijden, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700* (Amsterdam 1998) 114-116; U. Rublack, *The crimes of women in early modern Germany* (Oxford 1999).

41 Kilday, *Women and violent crimes*, 23.

42 M. van der Heijden, 'Women as victims of sexual and domestic violence in 17th century criminal cases', *Journal of Social History* 33 (2000) 623-644, 633; T. Dean, 'Domestic violence in late-medieval Bologna', *Renaissance Studies* 18 (2004) 527-543, 532.

43 M. Wiener, 'The Victorian criminalization of men', in: P. Spierenburg (red.), *Men and violence. Gender, honor, rituals in Modern Europe and America* (Columbus 1998) 197-212, 202-208; P. Spierenburg, *A history of murder. Personal violence in Europe from the Middle Ages to the present* (Cambridge 2008) 112-113.

44 Spierenburg, *A history of murder*, 7-8.

45 Ibidem, 9; R. Shoemaker, 'Male honour and the decline of public violence in eighteenth-century London', *Social History* 26 (2001) 190-208, 207.

46 R. Muchembled, *A history of violence. From the end of the Middle Ages to the present* (Londen 2012) 19.

47 Spierenburg, *A history of murder*, 174.

beantwoord worden met geweld.⁴⁸ Wel was het duidelijker onderdeel geworden van de jeugdcultuur. Eenmaal volwassen veranderden jonge mannen die hun eer, territorium en meisjes met geweld verdedigden, in brave *working class* huisvaders.

Mannencriminaliteit, vrouwencriminaliteit

Normen ten aanzien van mannelijkheid en vrouwelijkheid beïnvloedden justitiegebruik en vervolging. Maar hoe zat het met verschillen in misdaad en delicten die door mannen en vrouwen gepleegd werden? Vanaf het begin van het historisch onderzoek naar vrouwencriminaliteit is er onderscheid gemaakt tussen zogenaamde ‘mannen-’ en ‘vrouwenmisdaaden’. Waar mannen (generaliserend gesproken) het leeuwendeel van geweldsdelicten voor hun rekening namen werden vrouwen vooral, soms exclusief, veroordeeld voor hekserij, infanticide, beschimping en zedendelicten. Deze vaststelling resulteerde in vele studies over specifieke ‘vrouwenmisdaad’.⁴⁹ Recent worden mannen en mannelijkheid in een groeiend aantal studies onderzocht. Als voorbeelden kunnen de studies worden aangehaald van Spierenburg over mannen en geweld,⁵⁰ van Van der Meer over (vervolging van) mannelijke homoseksualiteit,⁵¹ van Shoemaker over mannelijkheid en eer,⁵² van Davies over mannelijkheid en jeugdbendes⁵³ en de bijdragen in de bundel van Arnot en Osborne over jongens, de mishandeling van echtgenotes en duellieren.⁵⁴

Het is verheugend dat het onderzoek waarin mannen en mannelijkheid in relatie tot criminaliteit worden geïnterpreteerd bezig is met een inhaalslag. Het maakt – paradoxaal genoeg – duidelijk dat het belangrijk is voorzichtig te zijn met een seksespecifieke aanduiding van delicten. Zo wees Trevor Dean erop dat het onderscheid tussen vrouwendiefstal (kleine diefstal) en mannendiefstal (in bendes) in laatmiddeleeuws Bologna veel complexer was dan gedacht: bendes waren minder gangbaar dan werd aangenomen en kleine diefstal werd zowel door vrouwen als mannen gepleegd. Onderzoek naar de aard van de diefstal, motivatie, plaats delict, en waarde van het gestolen goed, wees uit dat er kwantitatief weliswaar verschillen waren, maar er kwalitatief toch opvallend veel overeenkomsten tussen mannen en vrouwen bleken te zijn. Door alle stereotyperingen raken deze gemakkelijk op de achtergrond. Deans pleidooi voor een nieuw perspectief is dan ook verfrissend. Hij roept op de aandacht te verleggen van stereotiepe sekseverschillen naar overeenkomsten, niet de beperkte positie van vrouwen te benadrukken in criminaliteitsonderzoek maar juist de variëteit aan activiteiten en arbeidsmogelijkheden. Hij bepleit een meer flexibele notie van gender, een multidimensioneel spectrum in plaats van een binaire oppositie, waarin naast mannelijk en

⁴⁸ A. Davies, ‘Youth gangs, masculinity and violence in Late Victorian Manchester and Salford’, *Journal of Social History* 32 (1998) 349–369, 350.

⁴⁹ Zie hierover bijvoorbeeld H. Wunder, ‘Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit. Überlegungen aus der Sicht der Geschlechtergeschichte’, in: O. Ulbricht (red.), *Von Huren und Rabenmüttern. Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit* (Keulen, Weimar en Wenen 1995) 39–62; D. Vansacker, ‘Het aandeel van de Zuidelijke Nederlanden in de Europese heksenvervolging (1450–1685). Een status quaestionis’, *Trajecta* 9 (2000) 329–349.

⁵⁰ Spierenburg (red.), *Men and violence*.

⁵¹ T. van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Nijmegen 1995).

⁵² Shoemaker, ‘Male honour’.

⁵³ Davies, ‘Youth gangs’.

⁵⁴ Bijdragen van Shore, Abrams, Frevert in Arnot en Osborne, *Gender and crime* (hoofdstukken 3, 5 en 8).

vrouwelijk gedrag ook ruimte is voor het brede scala aan gedeelde, overeenkomstige gedragingen.⁵⁵

Terwijl Dean de aannames van historici ten aanzien van seksespecifieke criminaliteit aan de kaak stelt, laten andere historici zien hoe de *toenmalige* ‘gendering’ van delicten invloed hadden op vervolging. De Koster liet recentelijk in een artikel over vervolgte vrouwen in Antwerpen in het begin van de twintigste eeuw zien hoe de toegepaste wetgeving voor vervolging was ingegeven door burgerlijke vrees voor zedelijk en moreel verval.⁵⁶ Verder terug in de geschiedenis gaat het onderzoek van McDougall die erop wees dat bigamie in laatmiddeleeuws Europa een mannelijke misdaad was. Vrouwen die het gedrag vertoonden, dat – gepleegd door mannen – zonder meer als bigamie zou zijn aangemerkt en vervolgd, werden tot op zekere hoogte getolereerd. Dat had, zo stelt McDougall, alles te maken met de verschillende posities van mannen en vrouwen in de maatschappij. Mannelijke bigamisten namen hun verantwoordelijkheid als hoofd van het huishouden niet serieus en dat was een ernstige zaak. Voor vrouwen gold: beter een afwezige en een aanwezige echtgenoot dan helemaal geen.⁵⁷

Ook vervolgte mannen werden met sterke seksespecifieke veronderstellingen geconfronteerd. Eerder kwam al ter sprake dat geweld strenger werd veroordeeld in de negentiende eeuw. Wiener werkte dit thema uit en liet zien hoe Victoriaanse rechters via de bestraffing van mannen voor geweld, vooral tegen vrouwen, vormgaven aan een nieuw soort, niet gewelddadige mannelijkheid.⁵⁸ Frost toonde vervolgens dat men voor samenwonenden dezelfde strenge normen hanteerde en dat dus ook diegenen die zich financieel geen wettig huwelijk konden permitteren, wel geacht werden zich te conformeren aan de normen van de *middle class* ten aanzien van eer en mannelijkheid.⁵⁹ Hoe, tot slot, verkeerde veronderstellingen ten aanzien van seksespecifieke delicten een goed begrip van de ontwikkeling van vervolging in de weg kunnen staan, wordt duidelijk uit het betoog van Guarnieri die in ‘Men committing female crime’ laat zij zien hoe percepties van mannelijkheid en vrouwelijkheid doorwerkten in veranderingen in de wetgeving. Ten onrechte nam men lange tijd aan dat infanticide in het negentiende-eeuws Italië veranderde van een halsmisdadige naar een lichter vergrijp vanuit compassie met de moordenaressen die in slechte omstandigheden verkeerde, en vaak door man verleid en verlaten was. Guarnieri liet daarentegen zien dat weliswaar de motivatie voor de daad een rol speelde, maar anders dan gedacht. Met de lichtere straf kwam het rechtssysteem eerst en vooral tegemoet aan de mannelijke dader en diens motief voor kindermoord, namelijk, eerbehoud.⁶⁰

Gewelddadige mannen?

Het is interessant de typering van bepaalde criminaliteit als *mannelijk* of *vrouwelijk* nog eens onder de loep te nemen, en wel aan de hand van het thema geweld. Moord

55 Dean, ‘Theft and gender’, 411, 412.

56 M. De Koster, ‘Meisjes in de netten van justitie: Contexten en parcours van illegaliteit en vervolging van jonge vrouwen in Antwerpen’, *Historica* 32 (2009) 6–12.

57 S. McDougall, ‘Bigamy: a male crime in medieval Europe?’, *Gender & History* 22 (2010) 430–446.

58 M. Wiener, *Men of blood. Manliness, and criminal justice in Victorian England* (Cambridge 2004).

59 G. Frost, ‘Bigamy and cohabitation in Victorian England’, *Journal of Family History* 22 (2008) 286–306, 286.

60 P. Guarnieri, ‘Men committing female crime. Infanticide, family and honor in Italy, 1890–1981’, *CHS* 13 (2009) 41–54.

en geweld hebben altijd in de belangstelling van criminaliteitshistorici gestaan. Belangwekkende studies als die van Monkkonen, Gurr, Thome, Eisner en Spierenburg wezen uit dat er op lange termijn sprake was van een afname van (met wisselende nadruk) criminaliteit, doodslag en geweld.⁶¹

Bij de verklaring van deze langetermijntrends lieten historici zich inspireren door moderniseringstheorieën. Eisner en Thome grepen (onder meer) terug op Durkheim volgens wie de afname van het aantal moorden gezien moest worden als een gevolg van de opkomst van het modern individualisme. Het frequent voorkomen van dodelijk geweld zou een weerspiegeling zijn van 'collectieve emoties', de daling ervan zou het resultaat zijn van de bevrijding van het individu van collectieve banden, omdat een aanval op de groep niet langer per se beantwoord hoefde te worden met geweld.⁶² Elias' civilisatietheorie vormde een ander belangrijk interpretatiekader. De staat wist het geweldsmonopolie beter te hanteren, mensen wisten woede te beheersen en conflicten op te lossen zonder geweld. Gewelddadig gedrag van vooral jonge mannen werd met strenge straffen aan banden gelegd, terwijl oorlogen en agressieve sporten een uitlaatklep gingen vormen voor geweld. Het geweld nam als eerste af in de steden, waar het pacificatieproces eerder op gang kwam, zoals Spierenburg toonde.⁶³ Naast de ruimtelijke precisering was er ook nuancering in periodisering. De toename van geweld in de tweede helft van de twintigste eeuw,⁶⁴ vroeg om een aanpassing van de verklaringsmodellen, evenals de fluctuaties op korte termijn, zoals de stijging van geweld in het begin van de negentiende eeuw die in verschillende regio's werd waargenomen. Het bracht Österberg tot de stelling dat het noodzakelijk is theorieën te combineren én aandacht te besteden aan de culturele context om de oorzaken van de fluctuaties te begrijpen.⁶⁵

In het debat over moord en geweld leken vrouwen de welhaast vanzelfsprekend afwezigen. Op basis van de opmerkelijke stabiliteit van de deelname van vrouwen in gewelddadige criminaliteit in de afgelopen achthonderd jaar (meestal vijf tot twaalf procent en niet hoger dan vijftien procent) stelde Eisner dat sekse niet de meest relevante variabele was in de verklaring van de afname van ernstig geweld.⁶⁶ Toch legitimeert de ondervertegenwoordiging van vrouwen in geweldsdelicten lang niet altijd het gebrek aan aandacht. Ten eerste kunnen we vraagtekens plaatsen bij de definitie van geweld, ten tweede gaan we daarmee voorbij aan opmerkelijke uitzonderingen.

Dat de juridische definitie van moord in de loop der tijd niet (of beperkt) veranderde, maakte deze misdaad erg aantrekkelijk voor historisch comparatief onderzoek. Maar gold dat ook voor geweld in het algemeen? Het uitgebreide en hevige debat hierover

61 E.A. Johnson en E.H. Monkkonen (red.), *The civilization of crime. Violence in town and country since the Middle Ages* (Chicago 1996); Gurr, 'Historical trends in violent crime'; H. Thome, 'Violent crime (and suicide) in Imperial Germany, 1883-1902. Quantitative analysis and a Durkheimian interpretation', *International Criminal Justice Review* 20 (2010) 5-34; Eisner, 'Long-term historical trends'; Spierenburg *A history of murder*.

62 Bijvoorbeeld H. Thome, 'Explaining long term trends in violent crime', *CHS* 2 (2001) 69-86; Eisner, 'Long-term historical trends in violent crime'; M. Eisner, 'Modernization, self-control and lethal violence. The long-term dynamics of European homicide rates in theoretical perspective', *British Journal of Criminology* 41 (2001) 618-638, 632.

63 Muchembled, *A history of violence*; Spierenburg, *The spectacle*; P. Spierenburg, 'Violence and the civilizing process: does it work?', *CHS* 5 (2001) 87-105, 98-99; Spierenburg, *A history of murder*, 177.

64 Eisner, 'Long-term historical trends'; Gurr 'Historical trends', 293.

65 E. Österberg, 'Criminality, social control and the early modern state', in: Johnson en Monkkonen (red.), *The civilization of crime*, 35-62, 43-44.

66 Eisner, 'Long-term historical trends', 109. Zie ook Spierenburg, *A history of murder*, 117.

is belangrijk voor het onderzoek naar vrouwen. Spierenburg stelde in zijn onderzoek naar vrouwen en geweld in vroegmodern Amsterdam dat vrouwen geen vechters waren en dat, als vrouwen al gewelddadig waren, hun agressie zich richtte op andere vrouwen. De cultuur van geweld was een mannencultuur die, zoals we eerder zagen, sterk gerelateerd was aan eer.⁶⁷ Spierenburg sloot echter verbaal geweld uit van analyse. Schwerhoff daarentegen bepleitte een breder, historisch, antropologisch perspectief, omdat geweld niet alleen opgevat moet worden als een door rechtbanken vervolgde (mis)daad van agressie, maar ook kan fungeren als middel voor sociale controle. Een breder perspectief met aandacht voor fysiek en verbaal geweld kan duidelijkheid verschaffen over de vraag waarom mannen en vrouwen verwikkeld raakten in een gewelddadig conflict.⁶⁸

Hurl-Eamon richtte zich in haar studie naar ‘petty violence’ in Londen (1680-1720) op fysiek en verbaal geweld dat door tijdgenoten weliswaar als relatief ongevaarlijk, maar niettemin onacceptabel werd beschouwd. Het aandeel van vrouwen onder plegers van dergelijk geweld bleek groter dan eerder werd aangenomen. Het onderzoek toonde ook patronen in geweld waarbij mannen zich vaker richtten tegen de overheid, en geweld door vrouwen doorgaans voortkwam uit conflicten in buurten. Opmerkelijk is dat vrouwen uit de laagste klassen – toch vaak beschouwd als de meest benadeelde groep in de vroegmoderne stedelijke samenleving – niet gehinderd werden door normen ten aanzien van sekse of sociale status en ook actie ondernamen tegen mensen met een hogere status indien deze hen geweld hadden aangedaan.⁶⁹

Deze conclusies sluiten aan bij de bevindingen van Van der Heijden. Zij beperkt zich tot fysiek geweld maar nuanceert de interpretatie van Spierenburg dat vrouwen geen vechters waren op basis van onderzoek naar verschillende judiciële instituties. Gewelddadige vrouwen waren wellicht minder zichtbaar in de criminele vonnisboeken, maar wel terug te vinden voor de lagere rechtbanken, die zich bezighielden met bepaalde vormen van geweld, zoals gevechten tussen burens.⁷⁰ Dit sluit aan bij de conclusies van Warner, Riviere en Graham die ontdekten dat vrouwen in zeventiende- en achttiende-eeuws Portsmouth maar liefst 31 procent van de registreerde gewelddadige aanvallen voor hun rekening namen en dat hun stijl van vechten bovendien nauwelijks van die van mannen verschilde.⁷¹ Het haast onwaarschijnlijk hoge aandeel van vrouwen in moord en doodslag in achttiende-eeuws Stockholm (40 procent) zou veroorzaakt zijn door de ongelijke sekseratio en door het feit dat suïcidale vrouwen vaker anderen (kinderen) vermoordden om zo hun doel te bereiken zonder eeuwig te branden in de hel.⁷² Kilday noemt verschillende mogelijke verklaringen voor de bijzonder gewelddadige

67 Spierenburg ‘How violent were women?’, 9-29. Zie ook Idem, *A history of murder*, 121-122.

68 Zie hierover het debat tussen Spierenburg, ‘Violence and the civilizing process’ en Schwerhoff, ‘Criminalized violence and the process of civilisation: a reappraisal’, *CHS* 5 (2001) 103-126; Spierenburg, ‘Theorizing in Jurassic Park: A reply to Gerd Schwerhoff’, *CHS* 6 (2002) 127-128.

69 Jennine Hurl-Eamon, *Gender and petty violence in London, 1680-1720* (Columbus 2005) 124-126.

70 M. van der Heijden, ‘Women, Violence and Urban Justice in Holland, 1600-1838’, *Crime, History & Societies* 17:2 (2013).

71 J. Warner, J. Riviere en K. Graham, ‘Women behaving badly. Gender and aggression in a military town, 1653-1781’, *Sex Roles* 52 (2005) 289-298.

72 H. Andersson, ‘Genus och Riittskultur: Kvinnlig Brottslighet i stormaktstidens Stockholm’, *Historisk Tidskrift* 2 (1995) 129-159, geciteerd in Eisner, ‘Long-term historical trends’, 112. Eisner noemt ook de ‘highly specific cultural configuration, which embraced some kind of otherworldly calculus’.

dige misdaden die vrouwen in achttiende- en negentiende-eeuws Schotland pleegden. Schotse vrouwen zouden een prominentere rol spelen in de publieke sfeer en geweld zou voor hen zijn genormaliseerd. Het pessimistische Calvinistische discours dat vrouwen vertelde toch al gedoemd te zijn, spoorde niet aan tot goed gedrag. Of had het civilisatieproces of repressiebeleid toch een impact, zoals Kilday op de laatste pagina's van haar werk suggereert? Mogelijk was het de autoriteiten er alles aan gelegen om on-civiliseerd gedrag uit te bannen en waren zij daarom extra gebrand op de vervolging van vrouwelijk geweld.⁷³

De gevaarlijke stad?

De relatie tussen stad en criminaliteit is zeker niet aan de aandacht van historici ontsnapt. Modernisering, industrialisering en verstedelijking, zo werd in onderzoek gesteld, zouden verantwoordelijk zijn voor een stijging van de criminaliteit in steden in de negentiende eeuw. Maar in criminaliteitsonderzoek werd lang niet altijd systematisch onderscheid gemaakt tussen stad en platteland. Dit was voor Van Dijck aanleiding zich te verdiepen in de verschillen tussen stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden tussen 1300 en 1800. De stad was geen decor, noch pars pro toto voor de gehele maatschappij, zo argumenteerde Van Dijck, maar een onafhankelijke variabele die invloed had op criminaliteit. Het criminaliteitspatroon in steden vertoonde eerder een modern karakter, met individualisering en een daling van geweld, en een toename van vermogensdelicten.⁷⁴

Welke invloed had de stedelijke context echter op het sekseverschil in criminaliteitspatronen? Al in 1975 stelde Beattie in een baanbrekend artikel vast dat vrouwen-criminaliteit in achttiende-eeuwse Engelse steden beduidend hoger lag dan op het platteland. Beattie zocht de verklaring in een combinatie van factoren: vrouwen in de stad ontbeerden de sociale en economische steun waarop zij in de traditionele rurale gemeenschappen konden rekenen, maar ook de sterke sociale controle viel weg in de anonieme stad, en zij kwamen door hun werk in de stad directer in contact met de buitenwereld en werden minder beperkt dan op het platteland.⁷⁵ Castan, Farge en Hufton vonden gelijkaardige verschillen tussen stad en platteland in achttiende-eeuws Frankrijk.⁷⁶ Diefstal en prostitutie vormden voor veel vrouwen die naar de stad migreerden een welhaast onontkoombare overlevingsstrategie.⁷⁷ Opmerkelijk in dit verband zijn ook de resultaten van het eerder genoemde onderzoek van Shoemaker naar justitiegebruik. Zoals gezegd waren vrouwen terughoudender in het in gang zetten van formele procedures. Shoemaker nuanceerde deze stelling wel. Hij toonde dat in de loop van de vroegmoderne tijd het aantal vrouwen dat strafrechtelijke procedures begon, toenam, én dat sekseverschillen in het rechtsgebruik in de grote stad kleiner waren dan op het

73 A.M. Kilday, *Women and violent crime in Enlightenment Scotland* (Woodbridge 2007) 153.

74 M. Van Dijck, 'De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit. Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden, 1300-1800', *Stadsgeschiedenis* 1 (2006) 7-26.

75 Beattie, 'The criminality of women', 96.

76 N. Castan, *Les criminels de Languedoc. Les exigences d'ordre et les voies du ressentiment dans une société pré-révolutionnaire, 1750-1790* (Toulouse 1980); A. Farge, *Délinquance et criminalité. Le vol d'aliments à Paris au XVIIIe siècle* (Paris 1974) 116; O. Hufton, *The poor of eighteenth century France 1750-1798* (Oxford 1974) 278-280.

77 L.P. Moch, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* (Bloomington 2003) 146.

platteland.⁷⁸ Niet alleen het aandeel vrouwen onder eisers, maar ook onder getuigen was hoger in steden, en, zo vulde hij Beattie aan, hun participatie in het openbare leven en de onzekere arbeidspositie zorgde dat vooral weduwen en alleenstaande vrouwen in aanraking kwamen met het gerecht.⁷⁹

Het hoge aandeel van vrouwen in stedelijke criminaliteit bleef historici bezighouden. De vraag die daarin vaak terugkeert is of vrouwencriminaliteit gezien moet worden als een teken van onafhankelijkheid of kwetsbaarheid. Deze tegenstelling is terug te voeren op twee belangrijke verklaringsmodellen uit de criminologie. Allereerst is er de sociologische benadering die uitgaat van een directe relatie tussen criminaliteit en maatschappelijke positie en veronderstelt dat sekseverschillen in criminaliteit kleiner worden als vrouwen emanciperen.⁸⁰ Daarnaast is er de psychologische benadering die ervan uitgaat dat vrouwen van nature minder crimineel zijn, maar alleen crimineel gedrag vertonen als zij onder bijzonder slechte omstandigheden verkeren omdat in die situatie natuurlijke barrières wegvallen.⁸¹

De traditionele tegenstelling loopt als een rode draad door het onderzoek naar vrouwencriminaliteit in de Lage Landen. Roets, die berekende dat vrouwen gemiddeld 24 procent van de veroordeelde misdadigers vormden in achttiende-eeuws Gent, relateerde de toename van vrouwencriminaliteit aan hun sociaaleconomische positie. Proletarisering bracht vrouwen in contact met de buitenwereld en verbreedde hun sociale netwerk, terwijl armoede hen de criminaliteit in dreef.⁸² Van der Heijden argumenteerde dat niet zelfstandigheid, maar eerder armoede een rol speelde in het grote aandeel vrouwen (35 procent) in de Rotterdamse criminaliteit.⁸³ Ook Diederiks benadrukte de economische noodzaak in een artikel waarin hij naging welke theorie – pacificering, modernisering of proletarisering – de variaties in criminaliteitspatronen van textielarbeiders in vroegmodern Leiden het beste verklaarde. Hij ontwaarde een proces van feminisering van criminaliteit en relateerde deze ontwikkeling aan het verval van de textielindustrie dat vele vrouwen de criminaliteit in dreef.⁸⁴

Verschillende historici wezen op het mogelijke verband tussen de hoge misdaadcijfers van vrouwen en de ongelijke sekseratio in steden.⁸⁵ Ook Noordam nam de demografische omstandigheden in ogenschouw, maar wees deze af als doorslaggevend – evenals de economische omstandigheden overigens, en daarmee verschilde zijn interpretatie van die van Diederiks. De feminisering van criminaliteit wees volgens Noordam in de eerste plaats naar zelfstandigheid.⁸⁶ Van de Pol beschouwde de zelf-

78 Shoemaker, *Prosecution and punishment*, 215-216.

79 Ibidem, 208-209.

80 F. Adler, *Sisters in crime. The rise of the new female criminal* (New York 1975).

81 Met als vertegenwoordigers bijvoorbeeld J.C. Hudig, *De criminaliteit der vrouw* (Utrecht 1949); G.Th. Kempe, *Misdaad en wangedrag* (Amsterdam 1947).

82 A. Roets, 'Vrouwen en criminaliteit: Gent in de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) 363-368.

83 Van der Heijden, 'Criminaliteit en sekse'.

84 H. Diederiks, 'Quality and quantity in historical research in criminality and criminal justice. The case of Leiden in the 17th and 18th centuries', *Historical Social Research* 15 (1990) 57-76, 61.

85 L.C. van de Pol, 'Vrouwencriminaliteit in Amsterdam in de tweede helft van de 17e eeuw', *Tijdschrift voor Criminologie* 5 (1987) 148-156; Noordam, 'Criminaliteit', 35-46. Kloek, oppert onder meer een mogelijke relatie met migratiegedrag in *Wie hij zij*, 154 maar stelt dat systematisch vergelijkend onderzoek met het buitenland nodig is om uitsluitel over de oorzaken te geven.

86 Noordam, 'Criminaliteit', 44.

standigheid al eerder als een van de samenhangende en elkaar versterkende factoren die leidde tot opmerkelijk hoge criminaliteitscijfers van vrouwen in zeventiende-eeuws Amsterdam. De afwezigheid van mannen resulteerde in een groot aantal alleenstaande vrouwen in de havenstad, die een assertieve houding ontwikkelden, zichzelf moesten onderhouden en gemakkelijk de stap maakten naar criminaliteit.⁸⁷

De vraag of nu juist de factor kwetsbaarheid of zelfstandigheid vrouwen in steden bracht tot criminaliteit lijkt al bij al niet de meest vruchtbare – Beattie liet al in 1975 zien dat beide elkaar niet uitsloten.⁸⁸ Bovenstaande studies brengen vooral het belang van meerdere factoren in de criminaliteit naar voren: urbanisatie, demografische situatie, economische ontwikkeling en de publieke rol van vrouwen. Verder onderzoek naar de relatie tussen urbanisatie en vrouwencriminaliteit is daarom nodig. Daarbij is ook het mogelijke verband tussen stedelijk verval en de daling van vrouwencriminaliteit interessant. De langdurige economische en demografische achteruitgang van Italiaanse steden na 1500 zou de bewegingsvrijheid van vrouwen in de publieke ruimte beperken en verband houden met de afname van het aantal vrouwen dat voor het tribunaal verscheen.⁸⁹ Schwerhoff stelde vast dat in zeventiende-eeuws Keulen vrouwen 17 procent uitmaakten van de gearresteerden,⁹⁰ terwijl in die periode het aandeel van vrouwen in Londen 30 tot 50 procent en in Amsterdam 50 procent bedroeg. Het feit dat in Keulen 80 procent van de getuigen in criminele vonnissen mannen waren, dat vrouwen zelden werden vervolgd voor delicten tegen de overheid, en dat het plaats delict voor vrouwen doorgaans in en om het huis gelegen was, terwijl dat voor mannen op de marktplaats was, maakt de relatie tussen criminaliteit en publieke rollen aannemelijk.⁹¹

Naast de diachrone analyses kunnen ook vergelijkingen tussen verschillende typen steden meer duidelijkheid verschaffen over variaties in sekseverschillen in criminaliteit. Op die manier voorkomen we dat de stad toch weer dienst gaat doen als *decor*, als *pars pro toto* voor willekeurig welke stedelijke omgeving. Niet alleen het onderscheid tussen stad en platteland, maar ook de grootte van een stad, het aandeel van migranten onder de bevolking, de sekseratio en de economische structuur spelen mogelijk een rol. Deze stedelijke factoren oefenden duidelijk invloed uit op de publieke rollen van vrouwen en droegen mogelijk bij tot de kans dat vrouwen in aanraking kwamen met criminaliteit. Maar dat zal comparatief onderzoek moeten uitwijzen.

Vanishing female?

Op basis van het bestaande onderzoek lijken twee generalisaties over vrouwencriminaliteit gerechtvaardigd. Vrouwen namen, ten eerste, doorgaans een kleiner deel van de geregistreerde criminaliteit voor hun rekening dan mannen, maar, ten tweede, dat sekseverschil bleef in de loop van de tijd niet steeds hetzelfde. Het aandeel van vrouwen in de criminaliteitscijfers was in vroegmodern Europa, met percentages rond de 20 pro-

⁸⁷ Van de Pol, 'Vrouwencriminaliteit', 153.

⁸⁸ Beattie, 'The Criminality of Women', 80-116.

⁸⁹ Cohn, *Women in the streets*, 37; Dean, 'Theft and gender', 400.

⁹⁰ G. Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör. Kriminalität, Herrschaft und Gesellschaft in einer frühneuzeitlichen Stadt* (Bonn/Berlijn 1991) 178; Idem, *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der frühen Neuzeit* (Keulen 1995) 87.

⁹¹ Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör*, 180, 451; zie ook: J. Eibach, *Frankfurter Verhore. Städtische lebenswelten und Kriminalität im 18. Jahrhundert* (Schoning 2003) 247.

cent (soms oplopend tot 50 procent) veel hoger dan in de twintigste eeuw. Deze constatering leidde tot vragen naar de veranderingen op de lange termijn. De criminoloog Feeley gaf het debat met zijn these over de *vanishing female* een belangrijk impuls. Hij stelde, aanvankelijk op basis van criminele zaken voor de Londense Old Bailey, later uitgebreid met ander Europees empirisch materiaal, dat het aandeel van vrouwen spectaculair daalde in de achttiende en negentiende eeuw en dat vrouwen uiteindelijk uit het judiciële systeem verdwenen. De verdwijning van de vrouwelijke crimineel relateert Feeley aan de maatschappelijke rol van vrouwen die veranderde door bredere sociale transformaties. De industrialisatie, de opkomst van een huiselijkheidsideaal, de scheiding der sferen en de versterking van patriarchale structuren beperkten vrouwen tot een leven binnenshuis. Hun veranderde positie beschermde vrouwen tegen de onzekerheden van het stadsleven en leidde tot de afname van hun participatie in de criminaliteit.⁹²

Feeley's stelling dat vrouwencriminaliteit afnam, sluit aan op de resultaten van andere onderzoekers, maar de periodisering en verklaringen hiervoor verschillen. Faber, wiens data door Feeley werden gebruikt, zag een afname van vrouwencriminaliteit in Amsterdam, maar meende dat dit grotendeels te wijten was aan de veranderingen in de vervolging van prostitutie.⁹³ Lunsingh Scheurleer stelde vast dat het aantal prostitutiezaken sterk daalde en herleidde dit tot veranderingen in de organisatie van prostitutie.⁹⁴ De bordelen die de sector aan het einde van de achttiende eeuw domineerden, werden makkelijker getolereerd en werden dus minder vervolgd dan de veel openlijkere straatprostitutie aan het begin van de eeuw. Een vergelijking met Rotterdam is interessant. Het opmerkelijk lage aantal vervolgde prostituees in Rotterdam zou, volgens Van der Heijden, wel eens kunnen verklaren waarom de vrouwencriminaliteit (35 procent) in deze havenstad zo veel lager lag dan het aandeel in Amsterdam (bijna 50 procent).⁹⁵ De cijfers van Kloek voor Leiden en het recente overzicht van Van der Heijden en Koningsberger wijzen overigens op een opmerkelijke stabiliteit in de criminaliteit van vrouwen in de achttiende en negentiende eeuw.⁹⁶

Zedner, voor wie de daling van het aantal vrouwen uitgangspunt vormde voor onderzoek naar Victoriaanse reacties op vrouwencriminaliteit ontdekte dat het aandeel vrouwen pas daalde in de tweede helft van de negentiende eeuw (van 27 naar 19 procent).⁹⁷ De verklaring vond zij in de veranderende perceptie van deviant gedrag van vrouwen die in de loop der tijd 'from bad to mad' werd gemedicaliseerd. Martin Wiener kwam tot een alternatieve interpretatie van de statistieken. Hij constateerde dat de toename van mannen in de Engelse *assizes* en *quarter sessions* in de eerste helft van de negentiende eeuw de toename (!) van vrouwen oversteeg als gevolg van veranderende codes voor mannelijk gedrag en mannelijkheid en stelde tegenover de 'vanishing female' these die van de 'criminalization of men'.⁹⁸

92 Feeley en Little, 'The vanishing female'; M. Feeley, 'The decline of women in the criminal process. A comparative history', *Criminal Justice History* 15 (1994) 235-274.

93 Faber, *Strafrechtspleging* 254.

94 H. Lunsingh Scheurleer, 'Diefstal, prostitutie en andere slechtigheden. Vrouwen in de Amsterdamse confesieboeken in de 18e eeuw', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 5 (1984) 11-35.

95 Van der Heijden, 'Criminaliteit en sekse', 34-35; Van de Pol, 'Vrouwencriminaliteit', 149.

96 Kloek, *Wie hij zij*, 133; M. van der Heijden and V. Koningsberger, 'Continuity or Change? The prosecution of female crime in the eighteenth- and nineteenth Netherlands', *Crime, History & Societies* 17:1 (2013) 101-127.

97 L. Zedner, *Women, crime and custody in Victorian England* (Oxford 1990) 36 en 211.

98 Wiener, 'The Victorian criminalization of men', 209-210.

Andere historici uitten kritiek op het idee van een lineaire ontwikkeling en benadrukten korte-termijnfluctuaties en ruimtelijke variaties (zoals die ook al ter sprake kwamen in de verschillen tussen stad en platteland). Belangrijk hierin is vooral het werk van Peter King, die met een frisse blik nog eens de criminaliteit van vrouwen in Engeland en Wales tussen 1750 en 1850 bekeek en opmerkelijk weinig bewijs vond voor een afname van vrouwencriminaliteit op de lange termijn. De betrokkenheid van vrouwen bij criminaliteit kenmerkte zich veeleer door stabiliteit op de lange termijn met belangrijke ruimtelijke variaties. Verder onderzoek in de vroegmoderne tijd, zo concludeerde King, zou moeten uitwijzen hoe tijdelijk de piek in de trend rond 1700 was.⁹⁹

Ook Kings verklaring voor de veranderingen in de trend na 1850 zijn van belang. Hij wees erop dat veranderingen in het jurisdictionele systeem wel eens verantwoordelijk zouden kunnen zijn voor de verdwijning van vrouwen uit Old Bailey na 1850.¹⁰⁰ Dat was ook, zoals we zagen, waar Frank op wees: jurisdictionele veranderingen vertekenden de trend in vrouwencriminaliteit in Russische statistieken.¹⁰¹ Onderzoekers moeten goed in de gaten houden welke rechtbanken welke misdaad vervolgden, niet alleen in langetermijnanalyses, maar ook in geografische vergelijkingen. De opkomst van het professionele judiciële systeem beïnvloedde de cijfers van mannen – en vrouwencriminaliteit, maar niet altijd en overal gelijk.

Vrij terloops wees King op een andere, bijzonder belangrijke kwestie, namelijk dat Feeley wat al te gemakkelijk voorbij ging aan de nieuwe inzichten over veranderingen van de economische en sociale rol van vrouwen in de achttiende en negentiende eeuw.¹⁰² Recent onderzoek toont aan dat de veranderingen in de rol van vrouwen en patriarchale structuren heel wat complexer waren dan de eendimensionale aannames over de scheiding der sferen en de terugdringing van vrouwen uit het publieke leven uit de oudere literatuur suggereren.¹⁰³ Onderzoek naar de economische rol van vrouwen toont bijvoorbeeld aan dat de arbeidsparticipatie helemaal niet afnam.¹⁰⁴ De relatie tussen industrialisatie, de verandering van de positie van vrouwen en criminaliteit is niet eenduidig, niet alleen omdat de industrialisatie zich niet overal gelijktijdig doorzette, maar ook omdat vrouwen lang niet allemaal en lang niet overal uit het publieke domein verdwenen.

Conclusie

In dit reviewartikel gaven we aan de hand van enkele centrale thema's een overzicht van de trends in het onderzoek naar criminaliteit en gender, en van het debat onder historici over gehanteerde methoden en perspectieven. Verschillende nieuwe inzichten bieden mooie aanknopingspunten voor verder onderzoek naar sekseverschillen in criminaliteit. De kwantitatieve aanpak was van grote waarde en toonde de afname van

⁹⁹ King, *Crime and law in England*, 220.

¹⁰⁰ Ibidem, 210.

¹⁰¹ Frank, 'Narratives', 549.

¹⁰² King, *Crime and law in England*, 198.

¹⁰³ Bijvoorbeeld: A. Vickery, 'Golden age to separate spheres? A review of the categories and chronology of English women's history', *The Historical Journal* 36 (1993) 383-414.

¹⁰⁴ Bijvoorbeeld: Ariadne Schmidt en Elise van Nederveen Meerkerk, 'Reconsidering the "First Male Breadwinner Economy". Long-term Trends in Female Labor Force Participation in the Netherlands, c. 1600-1900', *Feminist Economics* 18:4 (2012) 69-96.

geweld en veranderingen in de aard van de misdaad op de lange termijn, die werden verklaard aan de hand van de theorieën van Durkheim en Elias. Maar de statistische benadering kent ook beperkingen. Kwalitatief onderzoek naar mannen- en vrouwen-criminaliteit toonde een gevarieerder beeld dan uit de cijfers viel te destilleren en liet zien dat misdaad- en geweldscijfers niet los kunnen worden gezien van verschillen in crimineel gedrag, in seksspecifiek vervolgingsbeleid en publieke rollen die sterk werden beïnvloed door noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid. De verklarende kracht van het civilisatieproces lijkt te beperkt voor meer gedifferentieerde trends, en voor de geconstateerde kortetermijnfluctuaties, geografische variaties én voor veranderende sekseverhoudingen in criminaliteit.

De afname van de criminaliteit onder vrouwen is opmerkelijk maar tot op heden nog niet afdoende verklaard. Hoe en waarom fluctueerden sekseverschillen, wanneer, waar en vooral onder welke omstandigheden 'verdwenen' vrouwen uit de criminaliteit? Deze vragen behoeven meer onderzoek. Van een vergelijkend perspectief dat kwantitatieve en kwalitatieve methoden combineert is veel te verwachten. Daarbij moet reenschap worden gegeven van (veranderingen in) de werking van het judiciële systeem. Oog voor seksspecifiek justitiegebruik is bovendien interessant omdat variaties niet alleen voortkwamen uit verschillen in criminaliteit, maar ook uit de verschillende keuzes van mannen en vrouwen om conflicten op te lossen.

Een systematische vergelijking tussen landen kan duidelijkheid verschaffen over de manier waarop de processen van urbanisatie en industrialisatie en de dynamiek in genderrelaties nu werkelijk van invloed waren op patronen van criminaliteit. Tot slot zijn er de belangrijke verschillen tussen stad en platteland en tussen verschillende steden. Gezien het grote belang dat in de theorie aan het proces van urbanisatie wordt toegekend, de aanzienlijke verschillen in misdaadcijfers onder vrouwen in verschillende steden en gezien de perceptie van vrouwelijke criminaliteit als een vooral stedelijk fenomeen, verdient de stedelijke context een centrale plaats. Onderzoek naar verschillende type steden, met onderscheid naar grootte en sociaaleconomische structuur, is het nodig om de relatie tussen verstedelijking en de verschillen in mannen- en vrouwen-criminaliteit vast te stellen en te duiden, en uiteindelijk gender een duidelijkere plaats te geven in de verklaringsmodellen voor variaties in de patronen van criminaliteit.

Een blik op de eigen tuin

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2011)

In 2009 besloot *Stadsgeschiedenis* om van start te gaan met een nieuwe rubriek waarin jaarlijks een overzicht wordt gegeven van wat er verschijnt in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften. Op die manier hoopt de redactie u op de hoogte te houden van de recente ontwikkelingen in het onderzoek over de Lage Landen. Niet iedereen kan immers systematisch alle historische tijdschriften doornemen op zoek naar interessante lectuur. Zeker de lokale stadshistorische jaarboeken ontsnappen vaak aan de aandacht, terwijl ze soms interessant vergelijkingsmateriaal bevatten. Een aantal artikels bevat bovendien inzichten die het lokale belang overstijgen. Deze review houdt u samen met de jaarlijkse review over de bijdragen in internationale tijdschriften op de hoogte van de laatste ontwikkelingen in het stadshistorische veld. Dit jaar werden 52 historische tijdschriften doorplozen om de voorliggende review samen te stellen: zestien algemene, achttien Belgische en achttien Nederlandse periodieken.¹ In totaal werden maar liefst 85 artikels geselecteerd over de geschiedenis van steden in de Nederlanden.

Ontwikkeling, groei en planning van steden

In 'Verstedelijking in Nederland. Duizend jaar ruimtelijke ontwikkeling bekeken en vergeleken', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 29 (2011) 106-129 brengen Jaap Evert Abrahamse en Reinout Rutte een synthese van hun onderzoek naar de lange-termijnontwikkeling van Nederlandse steden en de betekenis daarvan voor hun huidige ruimtelijke structuur. In functie daarvan bestudeerde een team van onderzoekers aan de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft, samen met leden van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort, de 'geografische situering, de landschappelijke ondergrond, de infrastructuur, de stedenbouwkundige morfologie en het ruimtegebruik' van de vijfendertigste grootste Nederlandse steden: van Amsterdam (767.457 inwoners in 2010), Groningen (187.298 inwoners) en Leiden (117.123 inwoners) tot Hengelo (80.695 inwoners in datzelfde peiljaar). De eerste bevindingen van hun onderzoek onderschrijven de binnen geografische analyses dominerende argumentatie dat de ruimtelijke structuur van deze steden grotendeels wordt bepaald door hun locatie. Maar hun onderzoek gaat ook verder door de regionale verschillen in kaart te brengen en deze analyses te bundelen in een *Atlas van de verstedelijking in Nederland* op basis waarvan een vijfdelige typologie kon worden opgesteld (oudste steden, elfde-dertiende-eeuwse steden, laat middeleeuwse steden, industrie- en woonsteden) die op haar beurt ingezet zal worden in verder onderzoek.

¹ Een volledige lijst met alle geraadpleegde tijdschriften is te vinden op <http://www.eshcc.eur.nl/VanDijck>. De voorliggende review behandelt de jaargang 2011 omdat heel wat lokale stadshistorische tijdschriften laat verschijnen. Op het moment dat de review werd samengesteld, was jaargang 2012 nog niet beschikbaar voor alle doorgenomen tijdschriften. Met dank aan Jan Hein Furnée voor zijn hulp bij het verzamelen van artikelen.

De ontstaansgeschiedenis van diverse steden bleek ook dit jaar de interesse van diverse auteurs te prikkelen. Zo heropende Georges Declercq met zijn bijdrage 'Le comte Baudouin V de Flandere et les origines urbaines de Lille' in het *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 89 (2011) 227-238 het historiografische debat rond het ontstaan van Lille in de elfde eeuw. En gaat Martijn Defilet in *Bijdragen en Mededelingen Gelre. Historisch jaarboek voor Gelderland* 102 (2011) in op 'De vroegstedelijke ontwikkeling van Arnhem', 7-32. Hij doet dit op basis van archeologisch onderzoek dat mogelijk werd door grootschalige stedelijke infrastructuurprojecten die niet alleen aanleiding gaven tot verhitte discussies, maar ook tot een intensieve samenwerking en overleg tussen diverse onderzoekers en beleidsvoerders met betrekking tot het behoud en beheer van dit archeologische erfgoed. Defilets bijdrage brengt daardoor niet alleen een eerste synthese van de vroeg middeleeuwse ontwikkeling van Arnhem, maar ook 'methodische en inhoudelijke denklijnen' die idealiter worden geïntegreerd in de planning van de verdere stedenbouwkundige infrastructuurprojecten.

Ook de door Pirenne gestimuleerde aandacht voor burchten en versterkingen als belangrijke element in en resultaat van stedelijke ontwikkeling blijft een erg populair onderzoeksthema bij stadshistorici. In 'Philippe II de Croÿ et la fortification des villes de Hainaut: Avesnes, Bouchain, Le Quesnoy, trois chantiers renaissants de la décennie 1530', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 89 (2011) 685-700 brengt Alain Salamagne hulde aan zijn collega historicus Jean-Marie Duvosquel en bestudeert hij het militaire belang, maar ook de architecturale en stedenbouwkundige kwaliteiten van drie Henegouwse bastions op de grens met Frankrijk ontworpen in de jaren dertig van de zestiende eeuw in opdracht van de militaire bevelhebber Philippe II de Croÿ. Ellen Wurtzel daarentegen gaat in 'Defense, authority, and city limit. The fortifications of Lille in the late Middle Ages', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 14 (2011) 150-182 niet alleen in op het ontstaan en het militaire belang van deze verdedigingswerken, maar ook hoe ze vervolgens toe geëigend werden door diverse stedelijke actoren en in toenemende mate als collectief bezit werden gepercipieerd.

In het negentiende- en twintigste-eeuwse onderzoek wordt weer heel wat aandacht besteed aan het stedelijke groen. Zo brengt Hanneke Schreiber in 'Liever krom dan recht: over de beginjaren van het Vondelpark', *Maandblad Amstelodamum* 98:3 (2011) 130-142 een analyse van het eigentijdse schriftelijke en iconografische discours over de oprichting en vormgeving van het Amsterdamse Vondelpark in de periode 1865-1877 en hoe stap voor stap een aantal vooraanstaande Amsterdamse burgers er in slaagden een natuurlijke illusie in de rand te realiseren. Ook Geert Timmermans gaat in hetzelfde tijdschrift in op Amsterdams groen. In 'Twintig jaar stadsecologie in historisch perspectief', 166-182, plaatst hij het in 1993 opgerichte Bureau voor Stadsecologie en hun aandacht voor de Amsterdamse (wilde) stedelijke natuur in historisch perspectief. Zijn historisch overzicht dat hij laat aanvatten in de zeventiende eeuw wanneer gevoed door de aanvoer van de Verenigde Oost-Indische en West-Indische Compagnieën de naturaliënkabinetten ongeziene aandacht kregen en de stedelijke Hortus Botanicus (1638) werd opgericht. Maar meer nog dan een historische evolutie brengt dit artikel de toenemende actuele (beleids- en andere) aanvallen op het stedelijke groenbeleid onder de aandacht. De nieuwe nationale wetgeving (Natuurwet 2012) en financiële bezuinigingen zetten immers een ferme domper op de stedelijke ambities en gevreesd wordt

dat twintig (of is het vierhonderd?) jaar zorg en interesse voor stedelijke groen daarmee op de helling komt te staan.

Economische ontwikkelingen

In 'Crédit médiéval et villes périphériques. Le cas du duché de Brabant durant le XIe siècle', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 89 (2011) 423-438 bespreekt David Kusman de stimulerende rol van grenssteden voor de ontwikkeling van de middeleeuwse economie. De auteur stelt in zijn onderzoek de steden Nijvel, Zoutleeuw en 's-Hertogenbosch centraal. Volgens Kusman hadden deze steden, juist omdat ze grenssteden waren, een voordeel op de gevestigde machtscentra. In tegenstelling tot Brussel en Leuven, die nieuwkomers vooral als concurrenten zagen, waren de grenssteden ontvankelijker voor commerciële migranten. Onder andere het gebruik van Latijn door de stadskanselarij voor het verifiëren van financiële transacties ('s-Hertogenbosch) en de vele rapporten van gemeentelijke geldwisselaars met etnische en religieuze minderheden (Léau) getuigen daarvan. Juist deze plaatsen waren volgens Kusman 'des lieux d'innovation bancaire'. Financiële innovaties staan ook centraal bij Herman van der Wee in zijn artikel 'Les innovations de la technique financière à Bruges, Anvers et Amsterdam (XIIIe-XVIIIe siècle)', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 89 (2011) 861-872. Hij bouwt voort op zijn voorgaande oeuvre en argumenteert dat de financiële 'revolutie' in Londen in de negentiende eeuw niet de verklaren is zonder de fundamentele financiële innovaties die in de voorgaande eeuwen in de lage landen hebben plaats gehad. Cruciaal daarbij zijn onder andere de introductie van kredieten op lange termijn (Brugge), de oprichting van een moderne beurs (Antwerpen) en de wisselbank (Amsterdam). Deze vormen, aldus van der Wee, de schakel tussen de financiële revoluties in Italië aan het eind van de Middeleeuwen en die in Engeland in de negentiende eeuw. Het zou interessant zijn als de auteur deze hypothese als uitgangspunt zou nemen om te reflecteren op deze financiële 'revoluties'. Is deze term dan nog wel gerechtvaardigd?

In 'Het Lierse bier doorheen de eeuwen. "Waar geen caves op tafel is, daar is voorwaar geen kerremis"', *Eigen Schoon en De Brabander* 94 (2011) 19-32 bespreekt Erik Aerts de ontwikkeling van de Lierse bierproductie over een periode van vijf eeuwen. Tot in de zestiende eeuw kende de biernijverheid een vrij kleinschalige productie. De gouden tijd van het Lierse bier lag tussen 1650 en 1720 en was grotendeels het gevolg van de export van caves, het zogenaamde Lierse superbier. In dezelfde jaren kregen de brouwers het recht zich als een zelfstandige beroepsgroep te verenigen, hetgeen hen ook politieke macht bezorgde. Vanaf de jaren 1720 raakte de Lierse biernijverheid in verval. Jean Paul Peeters richt zich in 'De lakenhallen van de stad Diest te Antwerpen en te Bergen-op-Zoom in de 15de eeuw', *Eigen Schoon en De Brabander* 94 (2011) 237-246 op de lakennijverheid van de stad Diest en de manier waarop deze zichzelf positioneerde (zowel letterlijk als figuurlijk) op de markten in Antwerpen en Bergen-op-Zoom. Peeters toont aan dat het, om met de concurrentie mee te kunnen dingen, van cruciaal belang was om eigen verkooppunten in de handelscentra te hebben. Om zich van een gunstige positie te kunnen verzekeren sloot de stad Diest in de vijftiende eeuw verschillende huurcontract af en verkocht het bijvoorbeeld lijfrenten voor de bouw van kramen in Antwerpen.

Heidi Deneweth onderzoekt in 'A fine balance. Household finance and financial strategies of Antwerp households, 17th-18th century', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 8 (2011) 15-43 aan de hand van boedelinventarissen hoe huishoudens hun uitgavenpatronen aanpasten aan economische en sociale veranderingen. Zij levert daarmee een belangrijke bijdrage aan de historiografie over *consumer relations*, de opkomst van loonarbeid en sociale polarisering. Uit de twee steekjaren 1660 en 1780 trekt Deneweth enkele voorlopige conclusies, die door middel van verder onderzoek onderbouwd dienen te worden. Onder andere valt op dat huishoudens vaker protectionistische maatregelen namen om te voorkomen dat de familie van een overleden partner, of zelfs de kinderen, beslag legden op een erfenis. Daarnaast vermoedt Deneweth dat de lagere klassen van de bevolking steeds slechtere toegang tot kredieten hadden. Vooral arbeiders in de textielindustrie werden steeds vaker geconfronteerd met tijdelijke werkloosheid, hetgeen hun kredietwaardigheid ernstig verminderde. Deneweth pleit dan ook dat vooral deze laatste groep meer aandacht verdient: accelereerde hun beperkte toegang tot kredieten de neerwaartse spiraal tot armoede?

In het themanummer van *Revue du Nord* 39 (2011) staat het leven van Jules-Émile Scrive, een industrieel in Lille, centraal. In de inleiding 'Faire de l'histoire à hauteur d'homme', 279-282 stelt Didier Terrier dat de rode draad van het nummer gevormd wordt door de continue uiteenzetting van de auteurs met de egodocument als bron: welke relatie is er tussen de auteur en de werkelijkheid? In welk opzichte is hij representatief voor een grotere groep of periode? De bijdragen in het themanummer zijn zeer uiteenlopend. In het kader van economische geschiedenis verdient vooral het artikel van Muriel Petit-Konczyk, 'Gérer son portefeuille à la fin du XIXe siècle', 367-380 aandacht. Aan de hand van de notities van Scrive onderzoekt zij hoe grote industriëlen, juist in de tijd van de neergang van de industrie, hun kapitaal investeerden. Volgens Petit-Konczyk tonen de aantekeningen van Scrive dat de inkomsten uit investeringen steeds belangrijker werden ten opzichte van diegene uit hun ondernemen. Zo hield Scrive vast aan een beoogd rendement van 5% en nam hij geen onnodige risico's met investeringen in nieuwe technologieën. Dit artikel, en ook de andere artikelen in het themanummer, vervallen zo nu en dan in anekdotiek. Hoewel er vergelijkingen worden getrokken met andere industriëlen in het noorden blijven de conclusies steken bij Scrive. Wanneer de auteurs zich sterker uiteen hadden gezet met de door Terrier verwoorde reflectie op het egodocument als bron, had dit wellicht voorkomen kunnen worden. De aantekeningen van Jules-Émile Scrive lijken juist interessante informatie te bieden en als bron waarde te hebben voor diepgaander historisch onderzoek.

In 'Het onverwachte gelijk van Van Eesteren. Buurtwinkels in Slotermeer tussen 1953 en 2011', *Maandblad Amstelodamum* 98 (2011) 31-41 onderzoekt Reinout Klaarenbeek de buurtwinkels als exponent van de functionele stedenbouw. De winkels in Slotermeer hebben de afgelopen decennia veel veranderingen ondergaan. Klaarenbeek bespreekt de architectonische verandering en stelt dat het onderscheid tussen de etalage en de openbare ruimte voor de winkel steeds verder is vervaagd. Bovendien zijn veel buitenlandse ondernemers in het gat gesprongen, dat ontstaan is door het terugtrekken van zelfstandige autochtone winkeliers.

Het sociale weefsel: overleven in de stad

Willem Frijhoff, 'Kinderwens en ouderleed in Rotterdam rond 1600. Een voorgewende zwangerschap en twee misvormde baby's', *Rotterdams Jaarboekje* (2011) 90-117 geeft inzicht in de mentale levenssfeer van de bevolking in de Rotterdamse buurt de Doelen. stuk dichterbij. Dit heeft deels te maken met zijn bron, een acht bladzijden tellend gedrukt pamflet uit 1610 waarin de plaatselijke bakker Thomas Matthijsz verslag doet van twee dramatische gebeurtenissen die zich in maart van dat jaar in zijn buurt voordeden. De handelsreiziger Haesgen Aeryaens, die in Brabant de tijken (bedden-overtrekken) verkocht die haar man produceerde, kwam van een van haar reizen terug met een baby. Ze veinsde zwanger geweest te zijn, maar had het kind weten los te praten van een straatarme soldatenvrouw die in een herberg van haar zesde kind beviel. Pas toen de wettige vader het kind alsnog kwam opeisen in Rotterdam, kwam haar bedrog uit. Vlak daarna werd in de Pannekoekstraat een misvormde baby geboren, op het moment dat de herinnering aan een ander misvormd kindje, dat twaalf jaar daarvoor in dezelfde straat geboren was, waarschijnlijk nog springlevend was. Een 'schrikkeleijk teken' aldus het pamflet (108), dat volgens Frijhoff een moreel en religieus doel had om gelovigen te bekeren van hun zondige leven. Juist in 1610 was de religieuze situatie in Rotterdam explosief en woedde een strijd tussen de meer vrijzinnige en strenge gereformeerden. Frijhoff plaatst het pamflet niet alleen in een bredere historische context, maar maakt de lezer ook deelachtig van zijn archiefonderzoek naar de buurt en alle personen. Zijn reconstructie van het leven van alledaagse mensen is een overtuigend voorbeeld van microgeschiedenis. Wie de bij het artikel afgebeelde plattegrond van de Doelen uit 1626 bekijkt, beziet de buurt na lezing van het artikel met andere ogen.

De afgelopen veertig jaar hebben steden een belangrijke plaats ingenomen op de agenda van de sociaaleconomische geschiedschrijving. Manon van der Heijden onderzoekt de belangrijkste ontwikkelingen binnen deze discipline in 'Dutch urban history. Trends in the socio-economic history of urban communities', *Brusselse Cahiers* 43 (2011-2012) 9-24. Daarbij stelt zij vast dat er drie thema's centraal stonden voor de vroegmoderne stadsgeschiedenis: stedelijke elites, staatsvorming en stedelijke financiën en burgerschap en *civil society*. In het artikel besteedt van der Heijden vooral aandacht aan recente historiografische ontwikkelingen op het gebied van stedelijke voorzieningen. Een van de belangrijkste conclusies van de afgelopen jaren is dat de publieke voorzieningen van vroegmoderne steden niet gecentreerd waren binnen een stadsbestuur, maar grotendeels in handen waren van religieuze instellingen, gilden, buurtcoöperaties en individuele burgers. Van der Heijden concludeert dat verder onderzoek nodig is om inzicht te krijgen in de rol van burgers, vooral wat betreft hun financiële bijdragen, in dit systeem van stedelijke voorzieningen.

Een keur aan artikelen toont aan dat dit verdere onderzoek volop bezig is. Elise van Nederveen Meerkerk onderzoekt in 'Donner apres la mort. Dons de charité et culture urbaine du don à Utrecht et a Zwolle, 1600-1800', *Brusselse Cahiers* 43 (2011-2012) 145-176 de armenzorg in de Republiek. De resultaten in dit artikel, eerder gepubliceerd in *Stadsgeschiedenis* 5 (2010) 129-147, zijn onderdeel van een groter onderzoek binnen het NWO-project 'Giving in the Golden Age'. Volgens historici was de armenzorg in de Noordelijke Nederlanden een goed functionerend systeem. Een reden hiervoor is vaak gezocht in de relatieve rijkdom in de Gouden Eeuw. Van Nederveen Meerkerk

onderzoekt of deze vooronderstelling ook daadwerkelijk hout snijdt. Aan de hand van een kwantitatieve analyse van testamenten en legaten toont zij aan dat de sekseratio en de huwelijksstatus van de donateurs in grote lijnen overeen kwam met die van de bevolking. Anders dan vaak gedacht, waren vrouwen niet oververtegenwoordigd. Er waren ook verschillen in de aard en de hoeveelheid donaties in Utrecht en Zwolle. Deze werden vooral veroorzaakt door de sociale structuur in de twee steden. Zo was in Utrecht de elite veel sterker vertegenwoordigd onder de donateurs dan in Zwolle. Andersom werd in Zwolle aan een groter aantal verschillende liefdadigheidsinstellingen gegeven. Anne Winter bekijkt in 'Travailleurs migrant sou pauvres étrangers? Politiques de migration dans les villes du Brabant au 18e siècle', *Brusselse Cahiers* 43 (2011-2012) 107-123 de armenzorg vanuit een andere hoek. Centraal staat bij haar de armenzorg als een manier voor vroegmoderne steden om migratie te reguleren. In de achttiende eeuw kwam er door toenemende migratie een stijgende druk op stedelijke sociale voorzieningen. Steden maakten steeds vaker gebruik van maatregelen voor migranten om deze druk te verminderen. Dit deden zij onder andere door middel van borgbrieven, bilaterale of multilaterale overeenkomsten tussen steden en parochies voor collectieve garanties en het beperken van het verkrijgen van burgerrecht. Winter beargumenteert echter dat de criteria voor het in- of uitsluiten van de toegang tot armenzorg van migranten niet eenduidig waren, maar juist het resultaat van een constante interactie tussen de belangen van onder andere de verstrekkers en ontvangers van armenzorg, de lokale politiek en werkgevers.

Zodra de dood een plaats krijgt in het publieke domein, is het een belangrijk thema voor stadshistorisch onderzoek. Maurice Heemels onderzoekt in 'In paradisum te Angeli? Sociale status en rites de passages na het overlijden in Roermond tussen 1870 en 1940', *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 56 (2011) 77-105 begrafenisrituelen in Roermond in de periode 1870-1940. Hij interpreteert de diverse procedures en het ceremonieel rondom de dood als overgangsrituelen, conform de etnologische definitie van *rites de passages*. De begrafenisstoet, de begrafenisdienst, overlijdensberichten in kranten en aansprekers bij de aangifte van overlijden, gaven iemands overlijden een publiek karakter die de sociale positie van de overledene in de maatschappelijke orde tot uitdrukking brachten. In de onderzochte periode constateert Heemels een duidelijke toename van statusbewustzijn, die zich uit in een steeds uitgebreider en duurder begrafenisceremonieel.

In 'La Ville de Gand et l'aide aux chômeurs (1900-1914). Une innovation communale à resonance nationale et internationale', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 89 (2011) 889-917 onderzoekt Guy Vanthemsche het zogenaamde 'Gentse Systeem' van werkloosheidsverzekering. Deze organisatievorm werd uiteindelijk in vele delen van Europa ingevoerd. In dit artikel beperkt Vanthemsche zich tot het ontstaan van het systeem in Gent zelf en onderzoekt de specifieke karakteristieken van de stad die het systeem gevormd hebben. Belangrijk daarbij waren de hoge organisatiegraad van vakbonden in de stad, ruim voor de invoering van het systeem. Naast socialistische vakbonden, waren ook sociaal-democraten en liberalen verenigd in organisaties. De auteur betoogt dat het juist deze concurrentie tussen deze bewegingen was, die voor een dynamiek zorgde die essentieel was voor het ontstaan van het 'Gentse systeem'.

Volgens Stefanie Robbe is het internationaal historisch onderzoek naar de Eerste

Wereldoorlog gebaat bij meer bijdragen van de historische demografie, het onderzoeksveld dat door studie van gedrag patronen ook inzicht kan geven in de mentale levenssfeer van de bevolking. In 'Liefde in tijden van oorlog. Het huwelijk in Kortrijk 1914-1918, *De Leiegouw* 53 (2011) 121-138 betoogt de auteur dat het algemeen aanvaarde idee dat de oorlog een breukmoment is (een bewering die overigens niet met bronnenmateriaal onderbouwd wordt) niet op gaat voor het huwelijksgedrag. Uit haar analyse van de huwelijksmarkt in Kortrijk tussen 1911-1919 blijkt dat in de oorlog weliswaar minder getrouwd werd en mensen jonger in het huwelijksbootje stapten, maar dat na de oorlog oude patronen gewoon werden voortgezet. Echtlieden kozen elkaar uit op basis van leeftijd, sociale status en nabijheid en trouwden rond hun zeventwintigste.

Criminaliteits- en rechtsgeschiedenis: een diffuus veld

In tegenstelling tot verschillende andere deelvelden binnen de stadsgeschiedenis, hebben de bijdragen van de criminaliteits- en rechtsgeschiedenis geen dominante thema's die centraal staan. De probleemstellingen in de artikelen komen niet voor uit 'grote' historiografische discussies, zoals dit bijvoorbeeld bij de sociale geschiedenis meer het geval is.

Twee studies, met uiteenlopende conclusies, houden zich bezig met rechtspraktijken in Vlaanderen in de vijftiende eeuw. In 'Repressie of gratie? Verbanningen in Sint-Winoksbergen (1386-1475)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 148 (2011) 291-348 onderzoekt Kristof Papin de praktijk van de verbanning met behulp van bannelingsregisters. Centraal in zijn onderzoek staan de 'onproffite-licen'. Hoewel Papin zich uiteenzet met de historiografische traditie van de betekenis van deze term, laat hij het na een eigen definitie te geven. Tevens was het raadzaam geweest als de auteur naast de eigentijdse redenen voor verbanning een eigen categorisering had gemaakt. Zo is het voor de lezer onduidelijk wat voor overtredingen schuilgaan achter 'putiersceipe' of 'orribelheden'. Desondanks levert de studie interessante informatie over het sociale profiel van de bannelingen, hetgeen voor verder onderzoek als vergelijkingsmateriaal van nut kan zijn. In 'Le parfum cosmopolite des villes des anciens Pays-Bas du x^ve siècle, source d'un comportement social, éthique et culturel spécifique', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 89 (2011) 619-632 beargumenteert Prevenier dat door de hoge mobiliteit in Vlaamse steden er een *parfum cosmopolite* was. Dit resulteerde volgens hem in grotere tolerantie. Daardoor ontstond er een dichotomie tussen theorie en praktijk onder andere ten opzichte van prostitutie en buitenechtelijke kinderen. De voorbeelden die Prevenier aandraagt beperken zich echter vooral tot de elite. Een vergelijking met het artikel van Papin roept de vraag op of de gehele bevolking profiteerde van deze 'tolerantie'. Daarnaast is verhoogde mobiliteit alleen een magere verklaring voor een tolerant klimaat.

In 'Het vrouwenoproer. 1 en 2 augustus 1616 te Delft', *Jaarboek Delfia Batavorum* (2011) 107-122 kijkt Thijs van der Heijden met een nieuwe bril naar het beroemde vrouwenoproer in Delft. Hij verwerpt de traditionele lezing, waarbij het oproer wordt gekwalificeerd als een belastingoproer, en bestempelt het als een politiek oproer. Van der Heijden onderzoekt de rol van het stadsbestuur, het gewest Holland en de schutterij. Dergelijke insteek biedt de kansen om conflicterende belangen en de strijd om

macht op de verschillende bestuurlijke niveaus te onderzoeken. Hoewel de auteur deze mogelijkheid niet benut, biedt het artikel nieuw perspectief in de traditionele lezing van vroegmoderne oproeren.

Liesbeth Cackebeke analyseert aan de hand van gerechtsdossiers in “Het zijn alle teven”. Prostitutie in de stad Brugge: een sectoranalyse’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 148 (2011) 358-425 de prostitutie in Brugge. De auteur onderzoekt de soorten prostitutie, de locatie en de netwerken van de prostitutiesector in de stad. Tevens besteedt ze aandacht aan de profielkenmerken van de prostituees. Vooral het onderzoek naar de netwerken biedt goede aanknopingspunten voor verdere studie: het toont aan dat de blik op één stad onze kennis over prostitutie beperkt. Het ging hierbij niet alleen om de individuele migratienetwerken van prostituees, maar om georganiseerde netwerken. Zo wisselden bordelen in verschillende steden prostituees uit. Daarnaast kunnen de verzamelde gegevens in het artikel dienen als vergelijkingsmateriaal met andere bestaande studies over prostitutie.

Carmen van Praet levert met ‘De bestraffing van economische collaboratie in de hout- en meubelsector door de krijgsraad van Mechelen (1945-1948), *Handelingen Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 115 (2011) 151-211 de enige bijdrage voor de twintigste eeuw. In het informatiedichte artikel bespreekt Praet de processen voor de krijgsraad van de belangrijkste houthandelaren te Mechelen. Door de vergelijking met Kortrijk stelt Praet vast dat er op nationaal vlak geen gemeenschappelijke politiek werd gevoerd wat betreft de bestraffing van economische collaborateurs. In Kortrijk werden veel zwaardere straffen uitgesproken dan in Mechelen. Volgens de auteur is dit vooral te verklaren doordat de Mechelse bedrijven zich tijdens de oorlog in verschillende collectieven hadden verenigd. Daardoor konden zij zich indekken door een groepsverantwoordelijkheid.

Elites en bestuur

Net als elk jaar werd er ook in 2011 heel wat aandacht geschonken aan politieke elites. Zo wordt de Haagse elite uit het befaamde Lange Voorhout uitgebreid bestudeerd in ‘Status op z’n Hollands. De bewoners van het Lange Voorhout en hun buitenplaatsen en tuinen tussen 1650 en 1750’, *Die Haghe* (2011) 11-41 van de hand van Josje Schnitzeler. Na een gedegen groepsportret van de bewoners van deze Haagse straat en hun buitenhuizen gaat de auteur dieper in op de buitenplaatsen Hofwijck, Zorgvliet, Duinrell, Clingendael en Damsigt. Op basis van deze gegevens concludeert Schnitzeler dat de Haagse elite minder geld investeerde in dit soort residenties dan de Engelse adel. Dat kan mogelijk in verband worden gebracht met de andere – meer bescheiden – positie van de adel in de Republiek, al suggereert de auteur ook dat het gewoon te maken had met de beruchte Hollandse zuinigheid. Verder wijst Schnitzeler erop dat de aanschaf van een buitenplaats geen aanleiding gaf tot het uitbreiden van de politieke netwerken omdat de buitenplaatsen allemaal in elkaar buurt lagen waardoor men in de zomer op het platteland gewoon dezelfde burens had als in de winter in het Lange Voorhout.

De centrale plaats van studies over stedelijke elites blijkt ook uit de keuzes die werden gemaakt in het kader van het Utrechtse project ‘Waard om te weten’. Nadat de provincie Utrecht in 2000 de opdracht had gegeven om een lijst te maken met alle thema’s waar meer historische kennis over nodig is, werd in 2007 door Mieke Heur-

neman deze 'leemtelijst' gepubliceerd. Opvallend aan de lijst is wel dat zowat alle klassieke historische onderwerpen erin zijn opgenomen. Interessant is wel het gegeven dat de provincie hierbij in 2006 ook een oproep deed aan alle archiefinstellingen, musea en historische verenigingen om een bijdrage te leveren aan dit project. Uiteindelijk gaf de leemtelijst aanleiding tot het opstarten van een onderzoeksgroep die de bestudering van elites in de provincies Utrecht ter harte neemt. Dit resulteerde in een aantal studies van de bestuurlijke elites in Utrechtse plaatsen zoals Doorn, Maarssen, Oudewater, Rhenen, Wijk bij Duurstede, Woudenberg en Zeist tijdens de steekproefjaren 1747, 1786/87, 1795, 1813/15 en 1848/51. Er werd dus gekozen voor een beperkte chronologische afbakening.

De resultaten van dit onderzoek werden in *Jaarboek Oud-Utrecht* (2011) gepubliceerd. In dit overzicht kunnen niet alle verschillende deelstudies worden besproken, maar de eindconclusies van Renger de Bruin geven de rijkdom van dit themanummer goed weer. Hij concludeert dat loyaliteit doorheen de achttiende eeuw steeds belangrijker werd dan afkomst. Deze ontwikkeling verstevigde de positie van de stadhouder, maar ze waren ook gunstig voor de stedelijke regenten die afspraken maakten over de verdeling van bestuurlijke posten (de zogenaamde 'correspondenties'). Verder blijkt dat dorpsbesturen aan het einde van de vroegmoderne periode meer sociaal open waren dan de stedelijke magistraten. Wel was ook op het platteland sprake van een zekere familiale continuïteit. Bovendien stond de adel er nog erg sterk. De patriottenbeweging van de jaren tachtig van de achttiende eeuw bracht hier weinig verandering in; die leidde vooral in de steden tot een beperkte sociale opening naar de onderste regionen van het patriciaat en de hogere burgerij toe. De Franse Revolutie bleek vooral op het platteland voor een ongeziene omslag te zorgen omdat het een einde maakte aan de overheersende positie van de adel. Al was het niet zo dat er in de steden amper iets veranderde. Integendeel, aanvankelijk betekende de Franse inlijving het einde van de regentenklasse en de stedelijke autonomie. Later in de negentiende eeuw werd ook het juridische onderscheid tussen stad en platteland afgevlakt, wat natuurlijk implicaties had voor de stedelijke bestuurlijke elite. Aan alles blijkt een einde te komen, behalve dan aan de stedelijke regenten, want hun namen keerden na de inhuldiging van koning Willem I langzaam terug in de stedelijke besturen.

De overgang van vroegmoderne naar moderne periode staat ook centraal in het artikel "De oppermagt des volks". Radicale democraten in Leiden tussen nationaal ideaal en lokale werkelijkheid (1795-1797)', *Holland* 43 (2011) 3-23 van Pepijn Brandon en Karwan Fatah-Black. Zij vertrekken in hun bijdrage vanuit de paradox dat de radicale revolutionairen streefden naar beperkte lokale autonomie op politiek vlak, maar tegelijk zelf amper op het bovenlokale vlak waren georganiseerd. Om deze tegenstelling te onderzoeken, gaan de auteurs nader in op de arrestatie van vijf radicale democraten uit Leiden en omgeving door het provinciaal bestuur van Holland in 1797. Uit de reacties op deze actie blijkt dat deze lokale Leidse casus nationaal werd besproken. Bovendien wijst de ideologische onderbouwing van deze steunbetuigingen uit dat de radicale democraten ook ideologisch wel degelijk op één lijn zaten. Wel moeten de auteurs besluiten dat dit uiteindelijk niet uitmondde in een provinciaal of nationaal samenwerkingsverband.

In een erg uitgebreide en goed gedocumenteerde bijdrage beschrijft Herwig De Lannoy in 'Politieke machtsstrijd in de stad Mechelen. De gemeenteraadsverkiezingen

van 1830 tot 2006', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 115 (2011) 49-150 de ideologische verhoudingen binnen het Mechelse stadsbestuur in de moderne tijd. Hoewel de auteur vooral de aandacht vestigt op de interne ontwikkelingen binnen de stedelijke politiek, wijst hij ook op de eigenheid van de Mechelse situatie. Zo bleef het unionisme er langer stand houden door de sterke positie van de orangisten in de Dijlestad. Toen de verstandhouding tussen liberalen en katholieken dan toch spaak liep in het midden van de negentiende eeuw kwamen de liberalen aan de macht als gevolg van de betere partijorganisatie. De katholieken reageerden door zichzelf ook beter te organiseren wat al snel succes opleverde. Uiteindelijk zouden de katholieken tot de Eerste Wereldoorlog aan de macht blijven in de bisschopsstad. Hoewel de socialisten daarna de grootste partij werden, zorgde een coalitie tussen katholieken en liberalen ervoor dat ze tot na de Tweede Wereldoorlog uitgesloten bleven van het stedelijke bestuur. Nadien zouden zij echter een dominante rol opeisen in het stedelijke bestuur en pas in 2000 werden ze kortstondig naar de oppositiebanken verwezen.

Kerk en samenleving

Aan het eind van de vijftiende eeuw telde een stad als Kortrijk op 5000 inwoners, naast een paar honderd geestelijken in kloosters, ruim honderd ambten voor seculiere geestelijken, verbonden aan de twee grote kerken en enkele gasthuizen en hospitaals. Hendrik Callewier, 'Van God of van de wereld? De seculiere geestelijkheid in et Kortrijkse tijdens de late middeleeuwen (eind veertiende-begin zestiende eeuw)', *De Leiegouw* 53 (2011) 193-214 biedt een informatief overzicht van hun religieuze taken, privileges en ondeugden. Veruit de meeste seculiere geestelijken waren actief in de memoriecultus: maar liefst 69 kapelannen dienden in opdracht van rijke families voortdurend in zijkapellen missen op voor overledenen, vaak zonder aanwezigheid van publiek. De accumulatie van lucratieve kerkelijke ambten nam soms buitensporige vormen aan: een zekere Pieter van Vlenke verzamelde tussen 1444 en 1478 minstens 55 baantjes verspreid in het hele bisdom Doornik. Klachten over absentisme waren aan de orde van de dag. Dat geldt ook, aldus onthuld in rekeningboeken, voor seksueel contact met gehuwde vrouwen, begijnen en publieke vrouwen, verboden herbergbezoek, speel-schulden, woekerleningen en diefstal.

Terwijl de middeleeuwse clerus en religieuze cultuur van bedelorden, begijnen en processies door historici vrij grondig zijn bestudeerd, is er volgens Anne-Laure van Bruane en Michal Bauwens nog verbazingwekkend weinig onderzoek gedaan naar de wijze waarop stedelingen in de late middeleeuwen hun parochiekerken beleefden. In 'De Sint-Jacobskerk te Gent. Een onderzoek naar de betekenis van de stedelijke parochiekerk in de zestiende-eeuwse Nederlanden', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 65 (2011) 103-125 zetten zij enkele interessante contouren van hun nieuwe onderzoeksproject uiteen. Een belangrijke constatering is dat de centraal gelegen Sint-Jacobskerk als 'kleine' parochiekerk maar liefst 3000 tot 4000 parochianen telde: met slechts twee pastoors konden deze Gentenaren nauwelijks op persoonlijke zielzorg rekenen. De franciscaner en dominicaner bedelorden sprongen gretig in het gat in de markt – met vele conflicten over bevoegdheden tot gevolg. Opvallend is ook de golfbeweging tussen familiale en corporatieve devotie. Eind vijftiende

eeuw namen corporaties veel familiekapellen en kapelannen over, terwijl een eeuw later de rijke Gentse families zich opnieuw volop met kapellen en missen profileerden. Het ooggetuigeverslag van Marcus van Varnewijck blijkt een zeer fraaie bron om inzicht te krijgen in de grote gevoelswaarde die stedelingen rond de Beeldenstorm hechtten aan hun verwoeste parochiekerk: 'Ander werden daer af zieck, anderen laghen 's nachts in haer bedden ende zuchten ende en weenden, ende laghen met ghevauden handen, mans ende wijfs.' Een erg originele bijdrage wordt verder ook geleverd door Griet Maréchal met 'De vergeten Gentse parochie. Het Spaans Kasteel in de 17de eeuw', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent* 65 (2011) 127-176. Zij bestudeerde hoe een militair-religieuze gemeenschap vorm kreeg binnen dit initieel zestiende-eeuwse bolwerk dat was opgericht in opdracht van Alexander Farnese. Aan de hand van Spaanstalige religieuze bronnen als kerkregisters en visitaties door de kerkelijke overheid ontrafelde ze hoe deze uitzonderlijke parochie zich in het hart van de stad ontwikkelde en sterke gelijkenissen vertoonde met andere parochies, maar tegelijkertijd doordat ze bijvoorbeeld geen deel uitmaakte van de Gentse dekenij of de kapelannen geen lid waren van de congregatie van de Gentse parochiepastoor, werd ze nooit een effectieve 'Gentse parochie'.

In Douai, in de zestiende eeuw nog een bolwerk van de contrareformatie in de Zuidelijke Nederlanden, kwam de eeuwenlange onvrede over de privileges en ondeugden van de kerkelijke autoriteiten na de Franse Revolutie tot een spectaculaire explosie. Alle kerkelijke goederen werden onteigend en grotendeels aan de hoogstbiedenden verkocht. Bernard Lefebvre, 'Sous la Révolution, l'aliénation des biens de l'Église à Douai, ville très catholique', *Revue du Nord* 389 (2011) 89-110 beschrijft minutieus de ingrijpende omwenteling die dit in het stedelijke landschap en de lokale kapitaalsverhoudingen teweegbracht. De kerken en andere religieuze gebouwen verwisselden voor ruim zeven miljoen pond van eigenaar en werden in veel gevallen afgebroken en door woonhuizen vervangen. De gewone huizen in kerkelijk bezit, zo'n vijftien procent van het totale huizenbezit, gingen voor ruim twee miljoen gulden van de hand. Naast enkele speculanten, vaak bestuurders, en enkele buitenlanders blijkt vooral de lokale middenstand flink van de ontmanteling van de kerkelijke bezittingen te hebben geprofiteerd. Voor samen bijna een ton pikten ze ook flink wat religieuze objecten, meubels, tapijten, keukengerei, klokken en andere onroerende goederen mee.

Het culturele leven

In 'Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst. Onderwijs in stad en land van Breda tussen 1500 en 1800, in het bijzonder de Franse scholen', *Jaarboek De Oranjeboom* 64 (2011) 253-286 vestigt Ton Kappelhof de aandacht op de Franse School, een schooltype dat sinds het begin van de zestiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden voorkomt en waar nog weinig onderzoek naar bestaat. De Franse scholen namen een middenpositie in tussen de dorps- en stadsscholen, waar Nederduits werd gesproken en de Latijnse school, die de zonen van de bestuurlijke elite bediende en hen voorbereidde op universitair onderwijs. Kappelhofs archiefonderzoek naar de Franse kostscholen in Breda en Oosterhout geeft niet alleen inzicht in de ambities, lesprogramma's en het dagelijks bestuur van de scholen in de periode 1500-1800, maar beschrijft ook hoe kerk en overheid met wisselend succes en in toenemende mate de kwaliteit en inhoud van

het onderwijs controleerden. De voortdurende censuur van de katholieke literatuur en geloofspraktijken en het weren van katholieke meesters springen hierbij het meest in het oog. Desondanks bediende menig gereformeerde meester de katholieke bevolking graag, met katholieke schoolboeken bijvoorbeeld, al was het maar om meer schoolgeld in kas te brengen.

Claartje Rasterhoff bestudeert in 'Carrière en concurrentie in een culturele sector. De Amsterdamse boekhandel, 1580-1800', *De Zeventiende Eeuw* 27 (2011) 162-179 de explosieve groei van het aantal boekhandelaren in Amsterdam na de Alteratie. In 1578 waren het er een handvol, in 1649 meer dan honderd. Terwijl andere sectoren, zoals de kunstmarkt, daarna inzakten, consolideerde de boekhandel zich in de achttiende eeuw en nam de gemiddelde overlevingskans van de boekhandel zelfs toe. Rasterhoffs verklaring hiervoor is de specialisering in het boekenvak: uitgeven en verkopen werden van elkaar gescheiden waardoor het aantal directe concurrenten afnam. Hoe specifiek deze situatie voor Amsterdam was, en hoe de Amsterdamse boekhandel zich tot die in andere steden verhiel, komt in het artikel echter niet aan de orde.

Het interstedelijk vergelijkend perspectief is in 'Urban institutions and the formation of a theatre repertoire in Amsterdam and Hamburg', *Brusselse Cahiers* 43 (2011-2012) 125-130 van Cornelis van der Haven juist het uitgangspunt. Voor zijn onderzoek naar het Nederlands en Duitstalige theaterrepertoire tussen 1675 en 1750 richt hij zich op de Amsterdamse Stadsschouwburg en de Opera in Hamburg, destijds de belangrijkste publieke theaters voor hun respectievelijke taalgebieden. Van der Haven verzet zich tegen de meer gebruikelijke invalshoeken van de literatuurwetenschappen om drama vanuit een nationaal vergelijkend perspectief te bestuderen of gericht zijn op de auteur en het publiek van het repertoire. Hierdoor wordt volgens hem de betekenis van het theater als reflectie van de stedelijke dynamiek en een stedelijke levenswijze veronachtzaamd. In Amsterdam en Hamburg, beide relatief vrije steden in een gedecentraliseerde politieke structuur, was het theater niet in handen van het centrale gezag, maar van zelfbewuste stadsbesturen. Zij hielden toezicht op de programmering en vierden er belangrijke politieke gebeurtenissen met speciale voorstellingen. Daarnaast wijst Van der Haven op de intensieve betrokkenheid bij het theater van kooplieden, geestelijken en, in Hamburg, diplomaten. Vanuit deze meer instrumentele benadering wijst Van der Haven op de experimentele en innovatieve kwaliteiten van het theaterrepertoire uit deze periode, dat doorgaans als saai en commercieel gekwalificeerd wordt.

De functie van het theater in het netwerk van politieke, religieuze, economische en sociale belangen staat ook centraal in het artikel van Claude Bruneel, 'La pratique du theater à Lessines et dans les campagnes du Hainaut septentrional. L'interdiction des autorités en 1786-1788', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 177 (2011) 155-181. De theatervoorstellingen die in de tweede helft van de achttiende eeuw op het platteland van Henegouwen door de jeugd werden georganiseerd, met goedkeuring van de lokale overheden, werden regelmatig door hogere overheden als de provincieraad bekritiseerd of verboden. Ze zouden een bedreiging van de openbare en maatschappelijke orde vormen, maar feitelijk, zo concludeert Bruneel, vond de politiek theater een zinloze bezigheid. Voor theater in de steden bestond bij het centraal gezag echter meer coullance omdat het de jeugd juist afhield van gevaarlijkere verleidingen en het vertier bood aan reizigers, die goed waren voor de lokale economie.

Een jongere vorm van stedelijk vermaak wordt geboden door de dieren tuin. Het dierenpark in de Jardin des Plantes uit 1793 geldt doorgaans als vroegste voorbeeld. De publieke toegankelijkheid en de presentatie van de dieren in het decor van een Engelse landschapstuin werd in heel Europa nagevolgd, ook in de dieren tuin van Antwerpen uit 1843, zo begint Viollette Pouillard haar artikel 'Le jardin zoologique et le rapport à la faune sauvage. Gestion des "collections zoologiques" au zoo d'Anvers (1843-vers 2000)', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 89 (2011) 1193-1232. Meer dan in het ontwerp of de betekenis van de Antwerpse dieren tuin in het stedelijk leven, is Pouillard echter geïnteresseerd in de dieren tuin als laboratorium dat de relatie tussen mens en dier blootlegt. Haar studie van de geschiedenis van het beheer van de zoölogische verzamelingen reflecteert de veranderende perceptie van West-Europa van wilde dieren van koloniaal verzamelobject in te beschermen soort.

De laatste jaren wint de zintuiglijke waarneming van de stad aan wetenschappelijke belangstelling. Onderzoek naar de visuele waarneming heeft nog steeds het primaat, maar de interesse voor het stedelijk klanklandschap en de geur in de stad groeit. Dagboeken, brieven maar ook opgetekende herinneringen als die van Roel Steenbergen 'De geur van de stad', *Zwols Historisch Tijdschrift* 27 (2011) 85-90 zijn hiervoor belangrijke bronnen. Steenbergen neemt de lezer mee naar het Zwolle van de jaren vijftig van de twintigste eeuw en herinnert zich hoe gebouwen en straten elk hun karakteristieke geur hadden, die verbonden was met de bedrijvigheid in de stad. Pijpkaneel lag op de kade opgeslagen, ziekenhuizen roken naar lysol, rondom de hoefsmederij hing een schroeilucht en smerige stank kwam van de plee-tonnetjes die de reinigingsdienst wekelijks ophaalde. Deze praktijk verdween pas begin jaren zeventig definitief en daarmee verdween de laatste indringende geur uit de stad. Het tegenwoordige Zwolle, constateert Steenbergen, is vergeleken met dat van zijn jeugd vrijwel geurloos geworden.

Historische cultuur

Het vervalsen van officiële documenten behoorde tot de vaste geplogenheden van de historische cultuur van de middeleeuwen. In 'De Zutphense falsa (1059*-1209*) een eeuw na Tenhaeff. Oude en jongere misverstanden onder het mes', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 102 (2011) 33-81 ontleedt Hein Jongbloed met kennis van zaken de herkomst van een aantal charters over de stad en het kapittel van Zutphen. Het lijvige artikel is zonder twijfel met kennis van zaken geschreven en bevat ook een aantal nieuwe inzichten over de machtsverhoudingen in en rond de middeleeuwse stad Zutphen, maar is niet altijd even licht verteerbaar voor lezers die niet helemaal op de hoogte zijn van de geschiedenis van deze Gelderse stad. Bram Vannieuwenhuyze mengt zich met zijn bijdrage 'De stadsplannen van Jacob van Deventer: staatsgeheim, koffietafelboek, handelswaar of beleidsinstrument', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 30 (2011) 130-135 in het debat over de oorspronkelijke functie van de stadsplannen van Jacob van Deventer. Geografen en historici zijn het onderling namelijk oneens of deze plannen nu voor militair dan wel bestuurlijk of commercieel gebruik zijn gemaakt. Vannieuwenhuyze wijst er in deze korte bijdrage op dat het misschien zinvoller is te spreken over de verschillende functies dan op zoek te gaan naar hét oorspronkelijke doel van de plannen. Het is immers vrij aannemelijk dat de plannen van meet af aan verschillende functies hadden. Wel is het jammer dat Vannieuwenhuyze zijn argumenten door

‘plaatsgebrek’ niet echt kan staven, maar enkel verwijst naar eerdere publicaties, een aantal ongepubliceerde licentiaatsverhandelingen en discussies met studenten in het kader van colleges over de plannen van Jacob van Deventer. Daardoor blijft de lezer uiteindelijk wel wat op zijn honger zitten.

Marianne Eekhout wijst er in ‘De kogel in de kerk. Herinneringen aan het beleg van Haarlem, 1673-1630’, *Holland* 43 (2011) 108-119 op dat in Haarlem tijdens het laatste kwart van de zestiende eeuw een levendige historische cultuur ontstond over het beleg van de stad door de Spaanse troepen. Dat is een interessante vaststelling aangezien prominente cultuurhistorici, zoals Willem Frijhoff en Joke Spaans, tot nu toe vooral de aandacht vestigden op de aandacht in het vroegmoderne Haarlem voor de bijdrage van de stedelingen aan de vijfde kruistocht. Frijhoff en Spaans argumenteerden dat de Haarlemmers liever niet werden herinnerd aan de overgave aan de Spanjaarden. Eekhout laat zien dat in Haarlem inderdaad de herinnering aan het beleg van de Egyptische stad Damiate inderdaad werd levendig gehouden omwille van de grote rol van de Haarlemmers, maar wijst er vervolgens ook op dat historici teveel op het belang van deze herinneringscultuur hebben gehamerd omdat aan deze historische gebeurtenis veel aandacht werd geschonken in de traditionele, hoge cultuur. Wie echter aandacht heeft voor andere culturele producten, zoals kerkborden, ingemetselde kanonskogels, toneelstukken, mondelinge verhalen en vaandels, kan vaststellen dat ook het voor Haarlem slecht afgelopen beleg door de Spanjaarden een centrale plaats kreeg in de stedelijke historische cultuur.

Tijdens de negentiende eeuw was de historische cultuur vaak de inzet van een ware cultuurstrijd tussen verschillende ideologische strekkingen. Stijn Bussels en Bram Van Oostveldt maken in “‘Vlecht den Gentschen zoon een duurzame eerekroon!’ De inhuldiging van Lieven Bauwens’ standbeeld en de beeldconstructie van een vaderlijke arbeidersvriend’, *Brood & Rozen* (2011) 5-31 duidelijk dat het niet altijd liberalen en katholieken waren die tegenover elkaar stonden. De opkomst van de socialistische beweging zorgde er in Gent voor dat de liberalen de tot de verbeelding sprekende figuur Lieven Bauwens gingen recupereren. Dat resulteerde in de oprichting van een standbeeld in de Gentse binnenstad en de organisatie van een fakkeltocht en een inhuldigingsceremonie waarin zowel ondernemers als arbeiders een rol kregen. Hoewel recente studies aantonen dat een dergelijk beeld geen recht doet aan de historische werkelijkheid, zorgden de liberalen ervoor dat binnen dit gebeuren Bauwens werd neergezet als een vaderlijk en sociaal voelend figuur. Het verleden werd zo – weliswaar tevergeefs – ingezet om de opkomst van de socialistische beweging een halt toe te roepen.

De studie van drie generaties archivariissen uit de familie Feith stelt Pieter Huistra in staat om in ‘Feithelijkheden. Groninger geschiedbeoefening, archivariissen en hun archiefstukken in de volle 19^e eeuw’, *Historisch Jaarboek Groningen* (2011) 52-67 de ontwikkeling van het Groningse archiefwezen tijdens de negentiende eeuw te schetsen. Uit deze studie komt naar voren dat het archief evolueerde van een gesloten verzameling officiële papieren naar een open, publieksgericht instituut. Hoewel de auteur de klemtoon legt op de evolutie van het Groningse archief, wordt de lezer duidelijk maatschappelijke veranderingen verantwoordelijk waren voor deze heroriëntering. Openbaarheid van bestuur was amper aan de orde aan het einde van de achttiende eeuw, maar doorheen de negentiende eeuw verdween de behoefte om de archiefstukken geheim

te houden voor het publiek omwille van het mogelijke politieke gebruik van officiële archiefdocumenten. Daarom gingen de archivariissen zich in Groningen steeds meer bezighouden met het toegankelijk maken van hun verzameling en uiteindelijk gingen ze – zij het nog met enige terughoudendheid – de deuren van archief zelfs open zetten voor bezoekers.

Een soortgelijke ontwikkeling zette zich ook in Rotterdam door bij het ontstaan van het Maritiem Museum. Frits Looimeijer, algemeen directeur van het Rotterdamse Maritiem Museum, legt in ‘Het Maritiem Museum Rotterdam op zijn plaats gezet. Anderhalve eeuw “maritiem bewustzijn” in Rotterdam’, *Rotterdams Jaarboekje* 9 (2011) 150-179 uit dat dit museum zijn ontstaan te danken heeft aan de negentiende-eeuwse financiële problemen van de Koninklijke Nederlandsche Yachtclub. Een niet sluitende jaarrekening leidde er in 1845 immers toe dat de private collectie van de club tegen betaling open werd gesteld voor het publiek. Het zou echter nog tot de jaren 1970 duren vooraleer het museum echt mikt op een groot publiek; voordien mikte men vooral op leerlingen van de zeevaartschool en andere geïnteresseerde met een maritieme achtergrond. Doorheen het artikel maakt Looimeijer duidelijk dat de ontwikkeling van het museum één lange zoektocht was naar een eigen imago, identiteit en doelstelling. Na de oprichting moest het Maritiem Museum immers opboksen tegen verwante instellingen zoals het in Amsterdam opgerichte Nationaal Scheepvaart Museum, het Rotterdamse Museum voor Land- en Volkenkunde en het – eveneens Rotterdamse – Nationaal Instituut voor de Scheepvaart en Scheepsbouw.

Imago en identiteit

Jaarboek Numaga 57 (2010) is gewijd aan het imago van Nijmegen. Aanleiding voor dit thema zijn de besprekingen van de nieuwe stadsbiografie van Nijmegen² door Pim Kooij en Willem Frijhoff in het voorgaande *Jaarboek*. Beiden signaleerden dat vraagstukken over de beeldvorming en identiteit van Nijmegen in de nieuwe stadsgeschiedenis ontbraken. De zeven artikelen in het *Jaarboek* beschrijven hoe Nijmegen in de loop van de geschiedenis verschillende identiteiten aannam. Opmerkelijk is dat een bijdrage over de Nijmeegse Vierdaagse ontbreekt, terwijl dit jaarlijkse massa-evenement veruit de belangrijkste associatie met Nijmegen is bij zowel bewoners als bezoekers. Ook de Waalbrug, het beeldmerk van de stad dat op elke ansichtkaart prijkt, wordt niet behandeld. Maar het belang van de brug en de Waal voor het zelfbeeld van de stad was reeds aan de orde gekomen in het *Jaarboek* van 2009.

Het vroegste beeld van Nijmegen, van een door de Romeinen gestichte marktplaats, ligt in de naam *Noviomagus* (‘nieuwmarkt’) besloten, beschrijft Mark Driessen in ‘Noviomagus: mijn eigen Nijmegen’, 21-55. Met de latere burgerlijke nederzetting in Nijmegen-West, *Ulpia Noviomagus Batavorum*, nam de stad een dubbele identiteit aan door in naam zowel met keizer Marcus Ulpius Traianus verbonden te zijn, als met de lokale Bataafse bevolking. Jac Geurts wijst in ‘Nijmegen in de zestiende eeuw. Een stad en haar mythen’, 39-57 op het zelfbewustzijn van Nijmegen, dat zich vanwege zijn actieve politieke rol in het hertogdom Gelre bijkans dat positie van hoofdstad aanmat. Toen Gelre in 1543 werd ingelijfd bij de Habsburgse Nederlanden verzette Nijmegen

² H. Bots e.a. (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland* (Wormer 2005).

zich tegen het centrale gezag. Karel v werd bij zijn Blijde Inkomst in Nijmegen weliswaar met alle egards ontvangen, maar de route en het decoratieprogramma bevatten talloze verwijzingen naar de Nijmeegse oude stedelijke rechten. Met de wederopbouw van de muren en poorten van de tegen de stad aangelegen middeleeuwse Valkhofburcht, liet Karel V zijn autoriteit echter gelden. Het Valkhof, dat in de beleving van de Nijmegenaren hun stadsburcht was, werd weer een dwangburcht.

De relatie van Nijmegen met het hertogdom en later de provincie Gelre bleef omstreken. In 1796 brak de provincie, op instigatie van een aantal andere Gelderse steden de Valkhofburcht af. Het park dat het stadsbestuur ervoor in de plaats liet aanleggen, bevatte tal van verwijzingen naar de historische situatie en bood zo enige troost voor de Nijmegenaren, aldus Sandra Langereis in 'Valkhofpark en Kronenburgerpark. Het groene visitekaartje van het negentiende-eeuwse stadsbestuur', 59-73. Het Kronenburgerpark uit 1882 representeerde een ander soort stad. Ook dit park lag op een voormalige vesting, maar ditmaal was de afbraak daarvan toegejuicht omdat Nijmegen wilde uitbreiden. In aansluiting op de landelijke trend werd het beeld gegeven van een aantrekkelijke, groene woonstad.

Het twintigste-eeuwse imago van Nijmegen als katholieke en linkse stad wordt gereconstrueerd in de artikelen van An Brabers, 'Het katholieke imago van Nijmegen 1850-1965. 'Die van Nymeghen zijn er immer op uit om een verkeerden indruk te geven hunner verdiensten', 75-95 en Peter van der Heiden en Jonn van Zuthem, 'Een modelboerderij voor de rest van Nederland? Nijmegen als 'linkse stad' in de jaren zeventig', 97-111. Ironisch genoeg was het stadsbestuur bij geen van beide imago's betrokken, maar waren het respectievelijk de katholieke colleges, universiteit en zorginstellingen en vanaf de jaren zeventig een kleine, maar sterk georganiseerde linkse beweging die het beeld van Nijmegen als rooms en links bepaalden.

Het huidige stadsbestuur bemoeit zich weer actief met de beeldvorming van Nijmegen. De slogan van het citymarketingprogramma, 'Altijd Nijmegen', moet een eerbiedwaardige, eeuwenoude alsook dynamische en innovatieve stad evoceren. In 'De oudste stad van Nederland? Imago en marketing van het moderne Nijmegen', 113-125 betogen Gert-Jan Hospers, André Voutta en Jan Loges dat dit doel met bijvoorbeeld het online aanbod 'Spannende Geschiedenis' wonderwel wordt bereikt. Via hun mobiele telefoon kunnen bezoekers zich in woord, beeld en geluid laten informeren over de historische betekenis van een plek. De moderne technologie helpt zo het gebrek aan fysieke overblijfselen uit de Romeinse tijd in Nijmegen te compenseren. De aansporing van de auteurs om te leren van de strategieën van de Duitse stad Trier, dat juist over spectaculaire Romeinse monumenten beschikt, komt daarom wat merkwaardig over. Slechts twee procent van de dagtoeristen komt naar Nijmegen omwille van de historie, staat in een door de auteurs aangehaald publieksonderzoek. Een kritische reflectie op de sterk historische insteek van Nijmegens citymarketingprogramma was wellicht meer op zijn plaats geweest.

In de laatste bijdrage van het jaarboek pleit Lennert Savenije voor het loslaten van het wat hermetische beeld van Nijmegen als oudste stad, en in plaats daarvan het historisch en toekomstig potentieel van Nijmegen als grensstad te verkennen. In 'Nijmegen: stad met een grensoverschrijdend verleden. Een nieuw onderzoeksperspectief voor de oudste stad van Nederland', 127-133 laat Savenije zien hoe bepalend de ligging van

Nijmegen, dichtbij Duitsland en op de grens tussen Noord- en Zuid-Nederland, is voor zijn identiteit.

In tegenstelling tot de diverse imago's van Nijmegen, is dat van Eindhoven sinds de negentiende eeuw opmerkelijk stabiel. De connotatie van Eindhoven met *Ville Lumière* heeft in de loop van de twintigste eeuw echter wel een nieuwe inhoud gekregen, zo beschrijft Hans Schippers in 'Eindhoven, lichtstad voor altijd' in *Groniek* 192 (2012) 167-179. Eindhoven ontwikkelde zich rond 1900 door de vestiging van de Philipsfabriek, destijds de derde gloeilampenproducent in Europa, tot een typische *company town*. Met haar fabrieksgebouwen, laboratoria en Philipsdorp, een woonwijk voor de werknemers, domineerde Philips het stadsbeeld. De modernistische Lichttoren, waarin de brandduur van lampen werd getest en die dag en nacht zichtbaar was in heel het centrum, was een icoon. De verplaatsing in 1997 van het internationale hoofdkantoor naar Amsterdam markeerde de terugtrekking van de Philipsfabriek uit de stad. Eindhoven greep de aanwezigheid van Philips' onderzoekslaboratoria, de Technische Universiteit en de *Design Academy* aan om zichzelf opnieuw uit te vinden en profileert zich nu als een hoogwaardig en experimenteel centrum voor techniek en cultuur. In samenwerking met Philips werd een *High Tech Campus* ontwikkeld en het internationale artistieke *Glow Festival* trekt jaarlijks tienduizenden bezoekers. Zij moeten bijdragen aan Eindhovens uitstraling van een open, 'verlichte' stad.

Terwijl het zelfbeeld van Eindhoven hoofdzakelijk door één onderneming bepaald werd, was het collectief van stedelijke ambachtsmeesters en oligarchische stadsbesturen de drager van de identiteit van de steden in de Zuidelijke Nederlanden ten tijde van het Ancien Régime. Philippe Guignet betoogt in 'Les facettes contrastées des identités urbaines aux temps modernes (France du Nord et midi de la Belgique)', *Brusselse Cahiers* 43 (2011-2012) 25-41, dat de twee noodzakelijke voorwaarden voor identiteitsvorming – namelijk de macht om zich te organiseren en een collectief gedeeld waardensysteem – in alle steden van de Zuidelijke Nederlanden in zo sterke mate aanwezig was, dat zich een herkenbare, zelfbewuste groep van 'bonnes villes' aftekende. Pas rond 1750 veranderde deze situatie, toen de Verlichting de oude waarden ter discussie stelde en de stedelijke economieën op de proef werden gesteld door de textielindustrie op het platteland.

Een meer specifieke invulling van imago en identiteit wordt gegeven in het *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 89 (2011), tevens *liber amicorum* voor Jean-Marie Duvosquel, hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Université Libre de Bruxelles ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag. Diverse artikelen rond het thema 'steden en dorpen: organisatie en voorstelling van de ruimte' belichten de complexe relatie tussen ruimte en identiteit. Zo verklaren Marc Boone en Élodie Lecuppre-Desjardin in 'Espace vécus, espace idéalisé dans les villes des anciens Pays-Bas bourguignons', 111-128 zich schatplichtig aan Jacques Le Goff. Diens onderscheid tussen de materiële, archeologische stad en de mentale stad, zoals die in artistieke en literaire representaties wordt verbeeld, wordt door de auteurs geoperationaliseerd in hun analyse van de sterke 'persoonlijkheid' van de Bourgondische steden in de Nederlanden. Een heel andere invalshoek heeft het artikel van Jean-Marie Cauchies, 'Le "cri" et l'espace urbain. Bretèches et publication dans les villes des anciens Pays Bas, 167-190. Aan de hand van de plaatsing, vormgeving, het decoratieprogramma en het functioneren van

één enkel architectonisch element, de loggia op het stadhuis, beoefent Cauchies een archeologie van het recht. De loggia, waar rechtsuitspraken bekend werden gemaakt, representeerde de stad als collectief. Het was de plek waar de wederzijdse relatie tussen bewoners en bestuur publiekelijk bekrachtigd werd.

In het lezenswaardige 'Autonomie et inclusion d'un espace. Les detours de l'appartenance du quartier de La Chapelle à la ville de Bruxelles (xiie-xive siècle)', 69-94, betogen Claire Billen en Chloé Deligne dat de voorstelling van de stad als een homogene eenheid die zich rondom een oorspronkelijke kern geleidelijk heeft uitgebreid, een sociaal-politieke constructie is. Hun studie van het dorp La Chapelle, dat in de eerste helft van de veertiende eeuw door Brussel werd ingelijfd, laat zien dat die eenheid bevochten en continu verdedigd moest worden. Als nieuwe wijk kwam La Chapelle weliswaar binnen de tweede muur te liggen en viel ze onder Brussels fiscaal en juridisch systeem, maar een eeuw later had ze nog steeds een eigen signatuur en de reputatie opstandig te zijn. Dit blijkt onder meer uit het banket dat de nieuwe hertogen van Brabant in 1428 speciaal voor de bewoners van La Chapelle organiseerden als onderdeel van hun charmeoffensief de wijk voor zich te winnen.

Ook in Claude Bruneel 'Quartiers reconnus ou délaissés. Bruxelles au fil des pages du *Guide fidèle* (1757-1775)', 149-166 bestaat Brussel uit een heterogene verzameling wijken. Bruneels belangrijkste bron is de vanaf 1757 jaarlijks uitgegeven *Almanach nouveau* van drukker Jean Moris. Deze moest bezoekers en inwoners een zo compleet mogelijk beeld te geven van alle mogelijke relevante beroepen in de stad, van apothekers, bankiers en componisten tot fruitverkopers en wol- en zijdeververs. De adressen van deze economische activiteiten tonen niet alleen een duidelijke sociale stratificatie van wijken, maar ook welke wijken buiten deze orde vallen en te armoedig zijn om te worden opgenomen.

Jean-Marie Sansterre richt de blik ten slotte ver buiten Brussel, op Constantinopel. Met zijn bijdrage 'Percevoir ou imaginer un espace urbain et suburbain extraordinaire aux xie-xiie siècles. Constantinople d'après quelques textes occidentaux', 701-709 beoogt hij de kloof te overbruggen tussen twee belangrijke, maar uiteenlopende beelden die van het elfde en twaalfde-eeuwse Constantinopel bestaan en die volgens Sansterre gevoed zijn door de overgeleverde teksten uit die tijd. Chroniqueurs van de vierde kruistocht gaven nauwkeurige en gedetailleerde beschrijvingen van de stad, maar hadden vooral oog voor haar heiligdommen, terwijl de romanschrijvers van die tijd alle verwijzingen daarnaar juist weglieten. Zij idealiseerden Constantinopel in hun beschrijvingen als een stad van overvloed en rijkdom, gelegen aan een machtige haven en omgeven door een overvloedig landschap.

Nieuwe agenda's voor stadsonderzoek aan de Universiteit van Amsterdam

Interviews met Jan Nijman en Zef Hemel

De geschiedenis, stedenbouw en stedelijke cultuur van Amsterdam staan dit jaar volop in de belangstelling. Het besluit van vierhonderd jaar geleden om de Amsterdamse grachtengordel aan te leggen, vormt de aanleiding voor talloze tentoonstellingen, evenementen en symposia over historische, maar ook actuele stedelijke vraagstukken als *gentrification*, toerisme en erfgoed. Aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) vond vorige zomer alvast de opmaat plaats voor de feestelijkheden van dit jaar. Twee hoogleraren hielden onder grote belangstelling hun inaugurele rede, waarin zij hun stedelijke onderzoeksagenda uiteenzetten. Jan Nijman, directeur van het Centre for Urban Studies van de UvA, richtte zich in zijn voordracht van 27 juni 2012 op *Urban perspectives of the world*. Zef Hemel, die de komende vijf jaar de Wibautleerstoel aan de UvA bekleedt, sprak op 13 september over *De stad als brein*.

Voor *Stadsgeschiedenis* vormden beide voordrachten de aanleiding om Jan Nijman en Zef Hemel te interviewen en een aantal thema's verder uit te werken. Petra Brouwer sprak Jan Nijman en Zef Hemel afzonderlijk over de meest urgente stedelijke vraagstukken van dit moment, de noodzakelijke vernieuwing van de stedelijke planning, het belang van comparatief wetenschappelijk onderzoek naar de stad en de relatie tussen sociaalwetenschappelijk en historisch onderzoek.

Jan Nijman. De noodzaak van vergelijkend stadsonderzoek

Het Amsterdamse Centre for Urban Studies verbindt ongeveer honderd onderzoekers en promovendi van verschillende disciplines, zoals sociologie, geografie, planologie, politieke wetenschappen, economie en ontwikkelingsstudies. Het centrum, dat in december 2011 zijn deuren opende¹ en onderdeel uitmaakt van het Amsterdam Institute for Social Science Research (Faculteit Maatschappij en Gedragwetenschappen), geeft uitvoering aan het onderzoeksgebied Urban Studies, een van de vijftien onderzoekszwaartepunten waarmee de Universiteit van Amsterdam zich internationaal profileert. Daarnaast biedt het centrum onderwijs, waaronder de tweejarige onderzoeksmaster Urban Studies.

Voordat Jan Nijman in 2011 directeur werd van het Centre for Urban Studies, was hij als hoogleraar Geografie verbonden aan de Universiteit van Miami.² Samenvallend met zijn afscheid van Miami verscheen *Miami. Mistress of the Americas* dat bekroond werd met de J.B. Jackson Prize van de Association of American Geographers.³ Recent verzorgde hij ook, samen met H.J. de Blij en P.O. Muller, de vijftiende druk van *Geo-*

1 S. Sassen, 'The urbanization of global networks', lezing bij de inauguratie van het Centre for Urban Studies, 12 december 2011.

2 Nijman deed zijn promotieonderzoek aan de Universiteit van Colorado in Boulder.

3 J. Nijman, *Miami. Mistress of the Americas* (Philadelphia 2010).

Afbeelding 1: Jan Nijman
(foto Universiteit van Amsterdam).

graphy: realms, regions and concepts en focuste hij zich op de stedelijke complexiteit van Mumbai.⁴ De verstedelijking in India is een onderwerp dat Nijman al vijftien jaar bezighoudt. Een ander belangrijk project is Global Suburbanisms, waar Nijman deel uitmaakt van een team van vijftig onderzoekers die de wereldwijde suburbanisering bestuderen vanuit een vergelijkend perspectief.⁵

In zijn oratie *Urban perspectives of the world* verklaarde Nijman de huidige belangstelling voor *urban studies* vanuit de stedelijke revolutie die zich volgens hem op dit moment voltrekt. Net zoals in de negentiende eeuw kenmerkt deze zich door een ongekende groei van steden. Maar de impact van de verstedelijking op de moderne samenleving is nu nog groter, omdat ze verbonden is met de opkomst van de diensten- en kenniseconomie en evolueerde tot een mondiaal proces.

PB: In je oratie stel je dat we verstedelijking op een nieuwe manier moeten conceptualiseren. We moeten niet langer denken in termen van afzonderlijke steden versus een landelijk gebied, maar, zoals Lefebvre in La révolution urbaine (1970) al voorstelde, van een allesomvattende 'urban society', een stedelijke maatschappij.⁶ Verlies je daarmee niet het specifiek stedelijke van de stad? Hoe definieer je nog wat stedelijk is, als alles stedelijk is?

JN: Ik verwijs naar Lefebvres idee van een stedelijke revolutie omdat in de hedendaagse maatschappij stad en verstedelijking centraal zijn komen te staan. Maar tegelijk moet je oppassen de stad niet te privilegiëren, en op te vatten als een ruimtelijk gedefinieerd en afgegrensd geheel. Je kent de modellen van Friedman van mondiale stedelijke netwerken, waarin steden staan afgebeeld als punten die onderling met lijnen verbonden zijn.⁷

4 H.J. de Blij, P.O. Muller en J. Nijman, *Geography: realms, regions and concepts* (New York 2011); J. Nijman, 'Mumbai as a global city. A theoretical essay', in: D. Derruder, M. Hoyler, P.J. Taylor en F. Witlox (red.), *International handbook of globalization and world cities* (Cheltenham en Northampton (Mass.) 2011); J. Nijman, 'A study of space in Mumbai's slums', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 101 (2010) 4-17.

5 Global Suburbanisms: Governance, Land and Infrastructure in the 21st Century. Zie hiervoor: <http://www.yorku.ca/suburbs/>.

6 H. Lefebvre, *The urban revolution* (Minneapolis 2003; oorspr. uitgave 1970).

7 J. Friedmann, 'The world cities hypothesis', *Development and Change* 17 (1986) 69-83.

Als je je tot dergelijke modellen beperkt, vergeet je hoe steden genesteld zijn in hun omgeving en bepaald worden door de relaties met die omgeving. Je kunt een stad als Mumbai bijvoorbeeld niet begrijpen zonder acht te slaan op de permanente migratie- en geldstromen tussen de stad en het platteland.

Er bestaan ook genoeg goede wetenschappers die zich uitsluitend richten op de stad, of zelfs op een wijk of een buurt als eenheid van analyse – maar het is daarbij niet altijd even duidelijk wat er specifiek stedelijk aan is. Onderzoek dat zich afspeelt in de stad is niet per se gericht op ‘stedelijke’ vraagstukken. Zo kan een studie over de etnische segregatie tussen een paar buurten in Amsterdam, bijvoorbeeld, geabstraheerd en losgemaakt zijn van de werkelijkheid eromheen. Vanuit een bredere optiek kan het problematiseren van het stedelijke of van de stad alleen in de context van wat niet-stedelijk, niet-stad is.

Hoe verhoudt de ‘stedelijke samenleving’ zich tot de sociale werkelijkheid? Vallen ze in dit tijdperk van stedelijke revolutie samen?

Nee, we moeten niet doen alsof de ‘stedelijke lens’ van Lefebvre de enige manier is om de sociale werkelijkheid te bestuderen. Het is een belangrijke invalshoek, maar natuurlijk niet de enige. In mijn oratie parafraseerde ik Lefebvre omdat de stedelijke lens waardoor hij de sociale werkelijkheid benadert, nog steeds bruikbaar is. Heel veel van wat er in de samenleving gebeurt, wordt gestuurd door steden. De intrede van de informatiemaatschappij, de digitale economie, of de huidige economische crisis zijn vooral stedelijke fenomenen. Ze veranderen de stedelijke bevolking, de politieke verhoudingen en de klassenstructuren. Er zijn talloze manieren om de invloed van stedelijke fenomenen op de samenleving te illustreren. De watervoorziening van Mumbai vanuit het platteland heeft een groot effect op de landelijke gebieden eromheen. De rurale elite profiteert sterk van de waterleveranties, maar voor de lokale gemeenschappen zijn ze zeer problematisch. Het vraagstuk van de ecologische voetafdruk is in belangrijke mate een stedelijk vraagstuk.

Overheden her- en erkennen deze ontwikkeling en willen dat hun steden groeien. Ook Amsterdam heeft de opgave om te groeien, de stad moet investeringen aantrekken. Niemand praat meer over het afremmen van de groei van de Randstad en het decentraliseren van bedrijven en overheidsdiensten naar Groningen en Limburg, zoals een paar decennia geleden nog het geval was. Er wordt onderkend dat de toekomst in de groei van stedelijke centra ligt. China wil over twintig jaar zeventig procent van zijn bevolking in steden hebben, India vijftig procent. Er zitten zeker goede kanten aan deze ambitie, maar ze stelt ons ook voor enorme uitdagingen.

Daarbij is de verhouding tussen stad en staat niet meer zoals pakweg vijftig jaar geleden. De wijze waarop Charles Tilly over de stad sprak – in termen van ‘coercion versus capital’, waarbij de staat beschikt over macht en politieke dwangmiddelen en de stad over kapitaal – is niet meer adequaat.⁸ De staat is minder belangrijk geworden. Amsterdam onderneemt bijvoorbeeld zijn eigen handelsmissies naar Japan, China en India om investeringen te werven.

8 C. Tilly, *Coercion, capital, and European states AD 990–1992. Studies in social discontinuity* (Cambridge 1992).

In je oratie schets je een beeld van de globale economie waarin steden als knooppunten een essentiële rol spelen. De klassieke manier om de positie van steden in dit netwerk te bepalen, gebeurde aan de hand van het aantal vestigingen van hoofdkantoren, de aanwezigheid van beurzen en dergelijke. Maar jij stelt dat we nu (weer) kijken naar steden als 'sites of production'. Kun je dit toelichten?

Als je vanuit een langetermijnperspectief naar de rol van steden in de economie kijkt, dan hadden steden altijd een handelsfunctie. Steden waren van oudsher marktplaatsen. Met de industrialisatie in de negentiende eeuw brak een relatief korte periode aan waarbij de stad een productieplek werd. Toen in de jaren zestig van de twintigste eeuw deze periode ten einde kwam, stonden de steden er niet al te best voor. Mensen trokken weg uit de stad, New York ging in 1975 bankroet, Amsterdam was in de jaren tachtig in diepe crisis. Maar vanaf ongeveer het midden van de jaren tachtig werd de stad opnieuw een productieplek. Daarom gaat het Amsterdam economisch weer zo goed, hier is weer sprake van een productie-economie, en dan bedoel ik de nieuwe, digitale economie. De Amsterdamse Zuidas is een *site of production*. De mensen die daar werken zijn wat Robert Reich de *symbolic analysts* heeft genoemd: zij produceren dingen die digitaal zijn.⁹ Een bedrijf als Tata Consultancy Services op de Zuidas heeft zevenhonderd mensen in dienst.

Ik geef studenten wel eens het voorbeeld van een pak cornflakes. Laten we zeggen dat dat pak drie euro kost. Het eigenlijke product kost ongeveer tien cent, wat betekent dat 2,90 euro besteed wordt aan adverteren, boekhouden, marketing, transport, het ontwerp van de verpakking; kortom alle grotendeels digitale diensten eromheen. Die digitale economie is enorm belangrijk geworden en er gaat enorm veel geld in om – al moeten we ons er ook niet op blindstaren. De drie grootste laboratoria van Shell zitten in Amsterdam, Bangalore en Houston. Shell in Amsterdam-Noord is een zeer belangrijke werkgever en als je door het havengebied Westpoort fietst, wat ik een tijdje geleden deed, dan kun je nog steeds verdwalen, zo groot is het. De Zuidas, met zijn *symbolic analysts*, is dus niet het enige gebied dat cruciaal is voor de Amsterdamse economie. Maar vanuit het langetermijnperspectief geldt dat steden die zich hebben gerevancheerd na de de-industrialisatie, steden zijn met een digitale informatie-economie.

Doorgaand op de positie van stad in de globale economie, ben ik benieuwd naar jouw eigen ervaringen met hoe de lokale en mondiale schaal zich tot elkaar verhouden. Door wonen en werk ben jij bijzonder goed thuis in Amsterdam, Miami en Mumbai. Als je deze steden onderling vergelijkt, in termen van het lokale en mondiale, hoe zou je ze dan karakteriseren?

Dat wordt me vaker gevraagd, en als ik het in *soundbites* moet zeggen: Amsterdam is cool, Miami is hot en Mumbai is spicy. Je kunt er natuurlijk moeilijk je vinger op leggen maar het 'gevoel' van een stad is enorm belangrijk voor de inwoners en voor het imago van de stad in de wereld. Voor mij is het interessante van deze drie plekken dat ze zo verschillend zijn.

9 R. Reich, *The work of nations. Preparing ourselves for 21st century capitalism* (New York 1991).

Afbeelding 2: Mumbai slums (foto Jan Nijman).

Ik kom graag in India omdat je je meteen in een andere wereld bevindt. Onmiddellijk stel je jezelf daardoor de vraag: wat is nu de invloed van mondialisering? Als ik jou geblinddoekt op tien verschillende plekken in Mumbai zou zetten, en je mag overal een half uur rondkijken, dan ervaar je waarschijnlijk niets van de mondialisering, behalve misschien dat je een enkele advertentie voor Coca Cola ziet. De invloed van mondialisering leer je daar te relativeren. Ik was een keer in het binnenland van Maharashtra, waar ik als een echte vreemdeling werd gezien. Een vrouw me wilde aanraken, en zei tegen haar vriendin: 'He must come from Mumbai.' Voor hen was Mumbai het einde van de wereld.

Is de specificiteit van de plek dus krachtiger dan mondialisering?

Op het persoonlijke niveau van de romantische reiservaring is de aantrekkingskracht van deze plekken gelegen in hun verschillen. Op wetenschappelijk niveau ligt dit anders. Immanuel Wallerstein zei een keer in een lezing – en dat ben ik nooit meer vergeten: het hoeft ons niet te verbazen dat verschillende plaatsen op de wereld zich van elkaar onderscheiden. Natuurlijk is dat zo. De vraag is waarom ze dingen met elkaar gemeen hebben. Dat idee ligt ook ten grondslag aan zijn wereldsysteemtheorie:¹⁰ er zijn mondiale processen waardoor plekken zoals Accra en Mumbai heel veel gemeen hebben, terwijl ze cultureel en regionaal totaal verschillend zijn.

Tegelijkertijd zijn er veel vraagtekens te zetten bij de convergentiehypothese dat steden steeds meer op elkaar gaan lijken. Ja, ze hebben allemaal een Hilton- en een

¹⁰ Immanuels Wallersteins *The modern world-system* verscheen tussen 1974 en 1984 in drie delen: *The modern world-system 1: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century* (New York/Londen 1974), *The modern world-system II: Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750* (New York 1980) en *The modern world-system III: The second great expansion of the capitalist world-economy, 1730-1840's* (San Diego 1989).

Sheraton-hotel en die zien er overal bijna hetzelfde uit. Maar in ons onderzoek kwamen we er al snel achter dat die mondialiseringseffecten gefilterd worden door de diverse trajecten, de historische achtergronden en gebouwde omgeving van steden.

Hoe belangrijk is voor jou het comparatieve aspect van onderzoek om uitspraken te kunnen doen over de ruimtelijke effecten van een mondiale economie?

Als we verder willen komen in *urban studies*, en dat geldt voor de sociale wetenschappen in het algemeen, is het essentieel om systematisch te vergelijken. Een belangrijke reden is dat mondiaal gezien, binnen de academische gemeenschap, de ontwikkeling van nieuwe theorieën gedecentraliseerd is. Het bekleden van een centrale positie zoals de Chicago School ooit deed, zou vandaag niet meer kunnen. De LA School heeft in de jaren negentig nog even geprobeerd die positie over te nemen, maar werd al snel niet meer serieus genomen. De wereld is veel groter dan Los Angeles. De vorming van een algemene theorie – het spel van inductie en deductie – vindt nu overal plaats en is zeer complex geworden.

Ik ging een tijd geleden met een groep masterstudenten op excursie naar Amsterdam-Noord. Studenten hadden het over de *underclass* van Amsterdam, die daar zou wonen. Maar vanuit de VS gezien heeft Amsterdam helemaal geen *underclass*. Er worden dan begrippen overgenomen uit de, nog steeds dominant aanwezige, Amerikaanse literatuur, die hier niet toepasbaar is. De manier waarop Wilson vroeger over de *underclass* of over de *cultures of poverty* sprak, is niet te vergelijken met de sociaal-economische situatie in Amsterdam Noord.¹¹

Betekent dit dat je, uitgaand van een mondiaal perspectief, wilt uitkomen op een begrippenkader voor urban studies dat in elke studie gespecificeerd, of zelfs opnieuw gedefinieerd moet worden? Of vind je een begrip als 'underclass' al zo specifiek ingevuld, dat het sowieso niet toepasbaar is op een Amsterdamse situatie?

Inderdaad, een begrippenapparaat is niet altijd overal toepasbaar. Maar je kunt in het geval van dat Amsterdamse voorbeeld natuurlijk wel iets van de situatie leren, door te zien dat het begrip 'underclass' hier niet op zijn plaats is.

We hebben een gedeeld begrippenkader nodig om een bepaald fenomeen in zijn algemeenheid begrijpen. Maar dat begrippenkader zal heel vaak moeten worden aangepast. Daarin zit al een soort paradigma besloten, want wat varieert er dan bij een contextuele toepassing van die theorieën?

Ik heb ooit een artikel geschreven over de begrippen 'ghetto' en 'slum'. Een *urban slum* in India is nadrukkelijk geen *ghetto*. Maar er lopen in India zelf heel wat middenklasse mensen rond, met een Westers gedachtenpatroon, die denken dat een *slum* een *ghetto* is, terwijl ze er bij wijze van spreken om de hoek wonen. Nu denk je misschien: dit wordt allemaal heel idiosyncratisch en gooi die theorie maar overboord. Nee! Die mondialisering is er echt, en op een bepaalde manier is de wereld inderdaad een dorp geworden. Het is daarom essentieel om de verbanden tussen het lokale en het mondiale te begrijpen. Om een bijdrage te leveren aan de theorievorming hierover kun je niet al-

¹¹ W.J. Wilson, *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass, and public policy* (Chicago 1987). Een meer recente studie van Wilsons hand is *More than just race. Being black and poor in the inner city* (New York 2009).

leen mondiaal bezig zijn, en evenmin alleen lokaal. Dus ik richt me meer op de grotere schaal en de interactie tussen die schalen.

In je oratie geef je hiervan een voorbeeld door kritiek te uiten op de manier waarop zogenaamde global urban networks gedefinieerd worden en waarin een miljoenenstad als Mumbai geen rol speelt.

Ik geef dat voorbeeld om te laten zien hoe belangrijk het is je theorie te specificeren. De huidige theorie over een *global urban network* gaat uit van één wereldeconomie en één of enkele centra, zoals New York en Londen. Van daaruit worden de empirische observaties gedaan, wordt onderzocht waar de zwaartepunten liggen en hoe deze met elkaar samenhangen. Daar begrijp ik de logica op zich wel van, maar je zou ook decentraal te werk kunnen gaan, wat ik bepleit aan de hand van het voorbeeld van Mumbai. Laten we zeggen, en dat is nu ook even arbitrair, dat we per continent het belangrijkste centrum bepalen. Dan kom je op zeven of acht steden uit van waaruit je vervolgens de connecties bestudeert. In India kom je dan meteen uit bij Mumbai. Dat is het centrum van een continent met meer dan een miljard mensen. Dat lijkt me een belangrijk knooppunt, als we geïnteresseerd zijn in een mondiaal netwerk. In mijn oratie stelde ik wat provocerend ‘a billion people can’t be wrong’. Als je zo’n groep buiten een *global urban network* laat, waar ben je dan mee bezig?

Aan het onderwijsprogramma dat je hebt opgezet voor Urban Studies valt me je belangstelling op voor de geschiedenis van de stad. Zo geef je een module Cities in time and space om studenten kennis te laten maken met de verschillende historische en geografische contexten van steden. Wat is volgens jou het belang van stadsgeschiedenis voor urban studies?

Ik vind het heel jammer dat geschiedenis niet met sociale wetenschappen in één faculteit zit. De onderzoekszwaartepunten van de UvA zijn primair verbonden aan de afzonderlijke faculteiten, dat bemoeilijkt onderlinge samenwerking. Organisatorisch zou ik Urban Studies liever op de Amerikaanse manier bij een College for Arts and Sciences onderbrengen. Dan zitten er ook nog ecologen en biologen bij – van mij zouden al die disciplines bij elkaar gevoegd mogen worden.

In mijn colleges presenteer ik geschiedenis en geografie altijd als zusterdisciplines. De vragen hoe we de tijd en de ruimte indelen komen meteen aan de orde zodra je vergelijkend onderzoek doet, omdat je steden in categorieën moet indelen. Het definiëren van die categorieën is ontzettend moeilijk, want we kunnen geen taxonomie bedrijven zoals biologen dat doen. Toen ik in 1997 in Amsterdam werd uitgenodigd als gastdocent, kreeg ik de opgave een vergelijking te maken tussen Miami en Amsterdam. Het kostte me veel tijd om die vergelijking zinvol te maken. Uiteindelijk, na lang genoeg graven, kwam ik uit op de ‘diepe analogie’: Amsterdam in 1585 en Miami in 1959. De val van Antwerpen en de val van Havanna. De rol die deze historische gebeurtenissen speelden voor het succes van beide steden komt sterk overeen. De steden waren oasen van vrede. Ik ben ervan overtuigd dat de val van Antwerpen voor Amsterdam het belangrijkste moment in de Gouden Eeuw was. En voor Miami geldt hetzelfde. De komst van de Cubanen naar de stad had dezelfde impact als die van de protestanten en Joden naar Amsterdam.

Een ahistorische poging tot vergelijkend onderzoek faalt per definitie. Je hebt voorkennis nodig om te kunnen categoriseren. Je onderzoekt bijvoorbeeld postkoloniale steden, maar dan niet zomaar een paar van dat soort steden in Brazilië en Ghana. Nee, je specificeert je categorie en beperkt je tot steden in landen die onafhankelijk werden na de Tweede Wereldoorlog, die allebei Brits waren en allebei havensteden zijn. Dergelijke historische trajecten zijn belangrijk. Als je die niet begrijpt, weet je niet waar je het over hebt en hoe de effecten van de huidige mondialisering gefilterd worden in die specifieke context.

In je oratie gaf je aan je beperkt te voelen door de wetenschappelijke allocatie van onderzoeksgelden. Het Centre for Urban Studies zou volgens jou een veel belangrijkere politiek-maatschappelijke rol kunnen spelen, als onderzoek in opdracht aangeboden zou kunnen worden. Kun je voorbeelden geven op welke punten het Centre nuttig werk zou kunnen doen?

Fundamenteel onderzoek is en blijft onze hoofdbezigheid en kernwaarde. Maar ik heb daar twee opmerkingen over. Ten eerste heeft het mij, terugkomend in Nederland, verbaasd hoezeer de universiteiten afhankelijk zijn van de centrale overheid, om niet te zeggen dat de centrale overheid door haar controle op de financiering van onderzoek de universiteiten in een wurpgreep houdt. Veel onderzoeksgeld gaat bovendien niet rechtstreeks naar de universiteit, maar naar NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek) die daarmee ook nog inhoudelijk de onderzoeksagenda bepaalt. Dat betekent niet alleen dat je de creativiteit aan de universiteiten inperkt, maar ook dat mensen aan de universiteit in toenemende mate hun eigen winkel beheren. Als je promovendi wilt hebben moet je als onderzoeker bij wijze van spreken eerst een miljoen binnenhalen om daarmee hun salaris te betalen. Dit systeem bevordert individualisme en misschien zelfs opportunisme. Het ontwikkelen van een bredere, langetermijnstrategie binnen afdelingen en een Centre als dat voor Urban Studies wordt er door bemoeilijkt. Iedereen is voor zich bezig. Mensen halen beurzen binnen en hun commitment ligt bij hun onderzoeksprojecten. Als ik een voorstel heb om samen iets te ondernemen kan dat meestal al niet meer. Maar ook als een externe partij langskomt met een onderzoeksopdracht die over vier maanden klaar moet zijn... vergeet het maar, dat kan gewoon niet. Onderzoekers kunnen daar niet opeens tijd voor maken omdat ze volkomen vast zitten aan afspraken en verplichtingen. Dit soort financiële betutteling en deze eilandencultuur kan uiteindelijk funest zijn voor de universiteit.

Kun je specifiekere aangeven aan wat voor soort onderzoek je denkt, als je hebt over een externe partij?

Een voorbeeld. Een tijd geleden kwam een bank bij ons met het verzoek om een rapport over de positie van Amsterdam in de wereldeconomie te maken, door de stad met een stuk of twintig steden in de wereld te vergelijken. De vraag was hoe we die opgave zouden specificeren. Hoe meet je die positie? Vergelijk je Amsterdam met steden waarmee je concurreert of met steden waarmee de stad iets gemeen heeft? Geef je voorbeelden van hoe het niet of net wel moet? Je kunt zo'n onderzoek op veel manieren uitvoeren en wij hebben genoeg onderzoekers die dat kunnen. Maar zij zijn niet zo snel vrij te maken. Bij McKinsey zeggen ze: over drie maanden heb je je rapport. Die

zitten er boven op, maar hun onderzoek is niet wetenschappelijk. Wij zijn nog steeds op zoek naar nieuwe kennis en onderzoeken zo objectief mogelijk. McKinsey spreekt zijn opdrachtgevers naar de mond. De rapporten die zij over India hebben gepubliceerd vind ik bijna schandelijk. Als zij een onderzoek doen naar hoe goed het ergens gaat met de economie, dan kijken ze naar de koopkracht van de middenklasse. En als je in India hier tien procent toe kunt rekenen, dan heb je het over een gigantische markt: dus je stapt er in. Dat er nog 800 miljoen mensen overblijven, daar gaat het McKinsey niet om. Wij zouden zo'n economisch vraagstuk veel breder bekijken.

Het moeilijke is dat bedrijven en de gemeente zeggen: wij hebben jullie kennis nodig, terwijl de centrale overheid ons belemmert in te spelen op die vraag. Dit gezegd zijnde, zijn er hier heel goede wetenschappers die met grote regelmaat hun kennis delen, vaak pro deo, met derde partijen, zoals de gemeente. Maar projectmatig gebeurt dit veel minder. Ik verbaas me soms over hoeveel goede mensen hier ondanks al die beperkingen nog werken. Dat was ook een van de redenen waarom ik deze baan geaccepteerd heb.

Wat is je ambitie met het Centre for Urban Studies? Je bent speciaal uit de Verenigde Staten terug naar Amsterdam gekomen, dus de opdracht is belangrijk genoeg.

De belangrijkste ambitie is om een positievere rol te spelen in de wetenschappelijke beoefening van *urban studies* in het mondiale, stedelijke vergelijkingsonderzoek. Daar moeten we naar toe. Niet alleen vanwege zuiver theoretische, academische ontwikkelingen, maar ook als wereldburger. Natuurlijk is Amsterdam belangrijk en kan de stad in bepaalde opzichten als model dienen, maar je moet niet te veel naar binnen kijken en je beperken tot studies over deze stad. Als je van dienst wilt zijn in de wereld dan moet het onderzoek veel ruimer worden opgezet en moet je het pad van het vergelijkend onderzoek opgaan. Dit is de niche van het Amsterdamse Centre for Urban Studies, en als we dit gaan doen heeft het centrum heel veel toekomst.

Zef Hemel. De stad als gemeenschappelijk bezit

De Wibautleerstoel,¹² die Zef Hemel sinds januari 2012 voor vijf jaar bekleedt, werd in 1991 door de gemeente Amsterdam aan de UvA ingesteld om de studie naar de grootste stedelijke problematiek te bevorderen. Voorgangers van Hemel zijn onder anderen publicist Paul Scheffer, schrijver en historicus Geert Mak en D66-politicus en voormalig minister Jan Terlouw. Hemel studeerde geografie aan de Universiteit van Groningen, promoveerde in 1994 bij architectuurgeschiedenis aan de UvA op het werk van stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren voor de IJsselmeerpolders¹³ en werkte daarna onder andere als hoofdredacteur van *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, het vakblad voor planologen en stedenbouwkundigen van het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, en als directeur van de Academie van Bouwkunst in Rotterdam. Sinds 2004 is hij adjunct-directeur van de Dienst Ruimtelijke Ordening in Amsterdam.

Naar aanleiding van de tentoonstelling Vrijstaat Amsterdam, die Hemel in 2009 organiseerde als onderdeel van de Rotterdamse Architectuur Biënnale, startte hij een ge-

¹² De leerstoel is vernoemd naar Floor Wibaut (1859-1936) die in de jaren '10 en '20 van de twintigste eeuw als raadslid en wethouder grote invloed uitoefende op het Amsterdamse beleid voor volkshuisvesting en stedenbouw.

¹³ Zef Hemel, *Het landschap van de IJsselmeerpolders. Planning, inrichting en vormgeving* (Rotterdam/Den Haag 1994).

*Afbeelding 3: Zef Hemel
(foto Jeroen Oerlemans).*

lijksnamige weblog waar hij sindsdien vrijwel om de dag zijn visie geeft op stedenbouwkundige planningsvraagstukken.¹⁴ In zijn oratie, *De stad als brein*, pleit Hemel voor een nieuwe manier van stedelijke planning, die volop gebruik maakt van de collectieve intelligentie van de stad. De actuele stedelijke vraagstukken – zoals duurzaamheid en de wereldwijde demografische groei – zijn dermate complex dat de geijkte professionele kennis en methodes volgens Hemel niet meer toereikend zijn.

PB: *Jij bent de eerste persoon op de Wibautleerstoel die daadwerkelijk een historische band heeft met Floor Wibaut. Als raadslid diende Wibaut een motie in tot het oprichten van een zelfstandige stedenbouwkundige dienst. Die motie haalde het niet, maar in 1928 kwam bij de Dienst Publieke Werken wel een afdeling Stadsontwikkeling, waar later de Dienst Ruimtelijke Ordening uit voortkwam en waarvan jij nu adjunct-directeur bent. Voel je je in een traditie staan?*

ZH: Ja, al zou het ook een Amsterdamse traditie kunnen zijn. De stad heeft een aantrekkingskracht die Wibaut in 1904 naar Amsterdam bracht en mij tientallen jaren later ook. Zoals ik de geschiedenis van mijn vakgebied interpreteer, is de vernieuwing van de planning in dit land altijd in Amsterdam begonnen.

In Wibauts tijd was er al decennia lang sprake van een enorme verstedelijking in Europa en Amerika. Deze verstedelijkingsgolf valt bijna in het niet bij de explosieve groei van dit moment in Azië, Afrika en Zuid-Amerika, maar je ziet dat de urbanisatie grote indruk maakte op Wibaut en zijn tijdgenoten en tot een opvallende belangstelling voor planning en stedenbouw leidde. Diezelfde belangstelling, maar ook de ontwrichtende ervaring te leven in een onzekere, turbulente tijd waarin zich een urbane revolutie voltrekt, zie je nu ook. We staan opnieuw voor de taak grote, vernuftige en duurzame steden te bouwen.

Wibaut beschouwde de stad als gemeenschappelijk bezit en geloofde in volledige democratie. Ook in die zin voel ik me in een traditie staan: samenwerken vanuit een idee van gemeenschappelijkheid. Wibaut was natuurlijk een kind van zijn tijd. Hij opereerde als raadslid en wethouder voor de SDAP (Sociaal-Democratische Arbeiders

¹⁴ *Vrijstaat Amsterdam. Weblog van Zef Hemel over maakbaarheid: www.zefhemel.nl.*

Partij) vanuit een sterk ideaal. Geïnspireerd door de Fabian Society streefde hij naar het gemeenschappelijk bezit van de grond, maar ook naar samenwerking – hij was tegen strijd. De wijze waarop hij zijn idealen inzette voor Amsterdam vind ik nog steeds verbazingwekkend.

Wat was voor jou, toen je in 2004 gevraagd werd, de beweegreden om bij de Dienst Ruimtelijke Ordening te gaan werken?

Ik werd in huis gehaald met de opdracht om de planning te vernieuwen. Binnen de dienst, en ook breder in de gemeente, leefde het idee dat de planmethodes niet meer goed werkten. Terwijl in die tijd de ontwerpers handen te kort kwamen – het ging voortreffelijk in de toenmalige hoogconjunctuur – liepen planners met hun ziel onder hun arm. Ik had in Den Haag net de ondergang van de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening¹⁵ meegemaakt en was tot de conclusie gekomen dat de planvorming rigoureuus moest veranderen omdat ze was vastgelopen in bureaucratie. Met dat idee kon ik hier in Amsterdam meteen aan de slag.

Was je betrokkenheid bij de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening, je tijd in Den Haag, een leerschool waardoor je fundamenteel anders bent gaan denken over het vakgebied?

Die leerschool had ik al eerder doorlopen. Ik was in 1985 betrokken bij de stichting Nederland Nu Als Ontwerp, die was opgericht door Dirk Frieling uit protest tegen het idee dat destijds in beleidskringen heerste dat de ruimtelijke ordening van Nederland nagenoeg af was. Om de gemoederen weer in beweging te krijgen, werd in Nederland Nu Als Ontwerp een toekomstverkenning gemaakt van Nederland in 2050 aan de hand van vier scenario's: zorgvuldig, dynamisch, kritisch en ontspannen.

Deze leerschool verrast me. Jij had het over de vernieuwing van de planologie, terwijl de vernieuwing van Nederland Nu Als Ontwerp toch lag op het gebied van het ontwerp? Het liet zien dat ontwerpen op regionaal niveau een inspirerend instrument van ruimtelijke ordening kan zijn, door nieuwe mogelijkheden te verkennen en te verbeelden.

Iedereen staart zich altijd blind op die mooie plaatjes van Nederland Nu Als Ontwerp – vanwege de tentoonstelling en de catalogus. Maar in Nederland Nu Als Ontwerp stond de wisselwerking centraal tussen de maatschappelijk-politieke toekomstvisie en een ruimtelijk toekomstperspectief. Frieling organiseerde met dit project vooral de dialoog. In kasteel Moermond, bij Renesse, organiseerden we bijeenkomsten voor telkens vijftig stakeholders: geografen, ontwerpers, ambtenaren, iedereen die er toe deed, om na te denken over de ruimtelijke ordening van Nederland. Die bijeenkomsten waren lange en intensieve sessies. Ze vonden in het weekeind plaats, want door de week werd het kasteel gebruikt door de top van Rijkswaterstaat, voor de Oosterscheldewerken. In die weekenden zag ik Frieling aan het werk, hij ging dialogen aan, voerde gesprekken, maakte afspraken, genereerde kennis.

¹⁵ De Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening (2001) was de laatste van een reeks rijksnota's in Nederland die sinds 1960 werden uitgebracht ten behoeve van het nationaal ruimtelijk beleid. De Vijfde Nota, die tot stand kwam onder verantwoordelijkheid van Minister Jan Pronk, is nooit bekrachtigd. In de Nota Ruimte (2004) is het ruimtelijk orderingsbeleid vergaand gedecentraliseerd, met meer bevoegdheden en verantwoordelijkheden voor provincies en gemeenten.

Op die weg van kennis genereren ben je bij de Dienst Ruimtelijke Ordening doorgegaan. Ja, al is de doelgroep van professionals me veel te beperkt. Ik tracht continu de planning zoals die in de jaren zeventig bedacht is en het planningsproces verregaand democratiseert, in de praktijk te brengen. Dat is een lastige ambitie, want de planning in Nederland is sinds de Tweede Wereldoorlog volkomen gebureaucratiseerd: de professionals en de politici zijn een obstakel geworden voor goede planning.

Dat is een opmerkelijke uitspraak van iemand die leiding geeft aan professionele ruimtelijke ordenaars, die ambtshalve dienstbaar moeten zijn aan de politiek.

Mijn kritiek op de professie mag mijn medewerkers niet meer verrassen. Ik ben al acht jaar bezig de planning te verruimen en er zijn ook veel medewerkers die dat willen.

Je bekritiseerde in je oratie met name het selectieve karakter van professionele kennis. Tegenover professionele opvattingen over welke kennis relevant is en welke niet, stel jij het principe van geaggregeerde kennis. Met 'de stad als brein' geef jij letterlijk invulling aan James Surowiecki's 'wisdom of crowds' en Edward Glaesers 'thinking together'.¹⁶ De heterogene, multiculturele bevolking van Amsterdam is volgens jou bij uitstek geschikt voor collectieve intelligentie. Kun je een voorbeeld geven hoe je die collectieve kennis inzet voor planvorming?

Door verhalen. Mensen moeten geraakt worden. Wanneer ze zich in een verhaal herkennen, raken ze betrokken. Een belangrijke ervaring voor mij met deze vorm van planning was het verhaal 'Bestemming AMS'.¹⁷ Dat verhaal begon heel klein, met de uitnodiging eind 2004 van Schiphol en de KLM om gezamenlijk met de gemeentes Amsterdam en Haarlemmermeer en de Provincie Noord-Holland na te denken over toekomstige groeimogelijkheden voor Schiphol. De Dienst Ruimtelijke Ordening werkte vervolgens aan een scenario Bestemming AMS, waarbij Schiphol onderdeel werd van het grotere en complexere verhaal om van Amsterdam een echte metropool te maken.

Bestemming AMS werd een verhaal van twintig hoofdstukken die ontleend waren aan twintig mogelijke identiteiten, zoals Amsterdam kennisstad, evenementenstad, kunstzinnige stad, woonstad, winkelstad, enzovoort. Deze identiteiten waren oorspronkelijk door Bureau Berenschot ontwikkeld voor een SWOT-analyse voor de Amsterdamse citymarketing: wat zijn de zwakke identiteiten van Amsterdam, welke moeten we ontwikkelen?

Voor Bestemming AMS hebben we voor elke identiteit een kaart gemaakt. We konden het verhaal over de mogelijke toekomst voor Amsterdam dus laag voor laag opbouwen, vanaf het beginpunt in hartje Amsterdam, met het plan om de oude Haringpakkerstoren te herbouwen, tot plannen op de schaal van de metropool regio, zoals de ontwikkelingen rondom het Noordzeekanaal. Het verhaal eindigde met een complexe kaart die bestond uit twintig lagen. Zo'n kaart kan niemand van buiten de professie lezen, maar door het kaartbeeld laag voor laag op te bouwen neem je mensen mee in het verhaal.

¹⁶ J. Surowiecki, *The wisdom of crowds. Why the many are smarter than the few and how collective wisdom shapes business* (New York 2004); E. Glaeser, *The triumph of the city. How our greatest invention makes us richer, smarter, greener, healthier, and happier* (New York 2011). Voor een analyse van Glaesers bestseller zie ook het discussiedossier in *Stadsgeschiedenis* 7 (2012) 209-247.

¹⁷ Bestemming AMS refereert aan de bagagelabels van het vliegverkeer, waarop Amsterdam Schiphol wordt afgekort tot AMS.

Afbeelding 4: A-LAB (Amsterdam Laboratorium)-avond over de toekomstige gebiedsontwikkeling van de Oostelijke Eilanden in Amsterdam, georganiseerd in 2010 door de Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam (foto Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam).

Dit is niet meteen mijn beeld van collectieve intelligentie. Hier is niet zozeer sprake van uitwisseling, maar vertel jij het toekomstverhaal van Amsterdam.

Dit was pas het begin. Terwijl de professionals destijds nog in termen van de netwerkstad of de stadprovincie spraken, werd sinds Bestemming AMS de metropool een vanzelfsprekend en sturend begrip waar allerlei mensen over mee wilden denken. We werden voortdurend uitgenodigd, ook buiten het professionele circuit, dan weet je dat je goed zit. Het vertellen van een verhaal is geen eenrichtingsverkeer. Het brengt een dialoog op gang. Mensen reageren, ze geven hun visie en voelen zich betrokken.

Bestemming AMS eindigde uiteindelijk in 2009 met de tentoonstelling Vrijstaat Amsterdam waar negen stedenbouwkundige bureaus met grote maquettes hun visie lieten zien op de Amsterdamse metropool, als antwoord op mijn vraag wat er zou kunnen gebeuren als je vrijheid en een verre toekomst als uitgangspunten neemt. De tentoonstelling en het discussieprogramma van zes weken trok duizenden Amsterdammers: professionele planners, winkelstraatmanagers, woonbootbewoners, daklozen, ondernemers, scholieren, iedereen discussieerde mee. De opbrengst is gebruikt bij de totstandkoming van de Structuurvisie Amsterdam 2040.¹⁸

¹⁸ Gemeente Amsterdam, *Structuurvisie Amsterdam 2040. Economisch sterk en duurzaam* (Amsterdam 2011). De Structuurvisie kreeg de ISOCARP (International Society of City and Regional Planners) Award for Excellence 2011, een internationale prijs voor de beste stadsontwikkeling. De jury vond de nieuwe open benadering en betrokkenheid van bewoners bij de totstandkoming van het plan een voorbeeld voor andere internationale steden.

In hoeverre kan de narratieve manier van planning die jij voorstaat leren van de citymarketing, die immers even ervaren is in het neerzetten van een narratief?

Mijn scepsis over citymarketing is even groot als die over professionele planners. De taal van de citymarketing is heel krachtig, maar ook verraderlijk. Als ik het vilein zeg, dan kun je stellen dat onze *starchitects* het afgelopen decennium heel goed geluisterd en gekeken hebben naar de marketeers. Die architecten zijn ondernemers die zichzelf op een slimme manier vermarkt hebben. Daar hebben ze dan ook hun Lamborghini's aan te danken. Dit staat heel ver af van de opgave zoals ik die stel: steden ontwikkelen die duurzaam zijn.

In De stad als brein beschrijf je open planning als een vitaal proces, dat – in tegenstelling tot de marketing narratief – in staat is gestalte te geven aan de complexiteit van planning. Ze biedt ruimte voor twijfel, tegenstrijdigheden, afwijkingen en tegenstellingen. Is deze werkwijze wel geschikt voor deze tijd, waarin politici voortdurend wordt gevraagd om daadkrachtig en snel op te treden?

Het open planproces kost niet meer tijd, dat is een misvatting. We zijn te veel gericht op efficiëntie, maar wat mij interesseert is het effectiever maken van planning. De harde, technische kant van de ruimtelijke ordening – geld, procedures, wetgeving en instrumenten – gaat uit van politieke consensus, van een selectie van standpunten in afgebakende programma's en projecten. 'Doorzettingsmacht' is nu een veelgehoord begrip. Maar die mate van consensus en synthese wordt zelden bereikt. De grote paradox is dat we in het huidige planningsinstrumentarium de enkeling die dwars ligt maximaal hebben geacommodeerd met alle mogelijkheden tot bezwaarmaking. Onze ijver om met procedures en regelgeving de planning zeker te stellen, heeft het tegenovergestelde resultaat. Dat is de staat van democratie waarin we nu zijn aanbeland.

We hebben nog veel te weinig ervaring met de zachte kant van planning, die gaat over visievorming, verleiding en activering. Inspirerende verhalen zijn in staat te groeien en mensen mee te nemen in het proces. Ik heb in de afgelopen jaren in conflictbemiddelingstrajecten gezeten waarbij we begonnen met de advocaten. Na een tijd lang dialoog aangaan en verhalen opbouwen, verdwenen de advocaten van tafel. Ik ben geen naïefeling. Ik zie hoe de huidige ruimtelijke ordening functioneert en maak er beroepshalve deel van uit, maar ik ben ervan overtuigd dat het zo niet hoeft. Veel van het protest en de weerstand tegen plannen roepen we over ons af door onze eigen onhandigheid. We bedoelen het goed, maar het is allemaal professioneel houthakkerswerk.

Je bent opgeleid als geograaf en bent in de architectuur- en stedenbouwgeschiedenis gepromoveerd. Zijn jouw geografische en historische kennis van de stad nog van belang voor je huidige werkpraktijk? Wat is volgens jou het belang van stadsgeschiedenis voor de ontwikkeling en planning van de hedendaagse stad?

Ik ben geïnfecteerd door de manier van kijken van Jane Jacobs. Door terug te gaan naar de geschiedenis van plekken en gebieden en te kijken wat daar gebeurd is, vind je altijd aanknopingspunten voor verdere ontwikkeling. Je hebt een ongelooflijk arsenaal aan kennis nodig om de stad te begrijpen, en daar hoort historische kennis beslist bij. Niet alleen de bekende, officiële geschiedenis, maar ook persoonlijke verhalen van mensen, levensgeschiedenissen van generaties, kennis die besloten ligt in familiearchieven.

Door geschiedenis ga je een gebied begrijpen, je kunt er een verhaal mee maken en door dat verhaal gebeuren weer nieuwe dingen. Zo werkt het. Mensen leven in verhalen, ze zoeken plekken op, niet omdat wij planologen dat zo hebben bestemd, maar omdat die plekken een betekenis hebben.

Gisteren nog, las ik de geschiedenis van het Roeterseiland.¹⁹ Er was hier helemaal niks, totdat de eerste stoomfabriek van Nederland zich hier vestigde, met een stoommachine die gefinancierd was door koning Willem III en nota bene spijkers produceerde! Maar later werd hier de eerste stoomlocomotief van Nederland gemaakt, de Amstel. Over narratief gesproken. Dat is toch een geweldig verhaal. Locomotieven werden tot die tijd altijd uit Engeland geïmporteerd, en dan wordt hier die eerste locomotief geproduceerd en op het Rijnspoor gezet. Dan begrijp je waarom dat eerste stukje spoor over de Singelgracht loopt, dat liep vanuit de fabriek naar het Rijnspoor. Weer later, veel later, kwam de universiteit hier.

Die geschiedenis zit hier bij wijze van spreken nog in de grond.

Ja, je ziet opeens een continuïteit in dit gebied als concentratiegebied van kennis, waardoor het ook logisch is dat hier een universiteit kwam. Het historisch verhaal van dit gebied is zeer spannend.

Tot slot. Je hield in je rede vooral een pleidooi voor het toelaten in de planning van de wisdom of crowds, die kan bijdragen aan het grote vraagstuk van deze tijd: steden te plannen die duurzaam zijn en mensen tegelijk economische voorspoed, gezondheid en vrijheid brengen. Maar je begon je rede met de vraag of de wetenschap hier ook een rol in kan vervullen, door relevante kennis te ontsluiten. Welke specifieke taak zie jij voor de wetenschap weggelegd in dat proces van open planning?

Dat is een mooie slotvraag. Dat weet ik nog niet, het is niet voor niets mijn intreerede. Dit wordt mijn zoektocht in de komende vijf jaar. Mijn indruk is dat ook de wetenschap moeite heeft de nieuwe ontwikkelingen bij te houden. Maar dat is een indruk van buitenaf. In 2017 verschijnt mijn boek: een wetenschappelijke studie over de nieuwe planning. Daarin vind je mijn antwoord.

¹⁹ Het Roeterseiland is een van de gebieden waar de universiteitsgebouwen van de Universiteit van Amsterdam geconcentreerd zijn. Het gebied kwam tot stand als onderdeel van de laatste uitbreiding van het zeventiende-eeuwse Amsterdam, maar werd pas in de negentiende eeuw ontwikkeld.

Abstracts

ALEXANDER SOETAERT and BRAM VANNIEUWENHUYZE, Medieval Namur on the banks of the river Sambre and/or Meuse. Urban history subject to topographic representation and prejudices

This article takes the 'river debate' in Namur as a starting point for reflection upon topographic prejudices among scholars studying historical urban topography. On the one hand, the case study turns out to be quite particular, since historians explaining the medieval development of the town could not get round to take position in the debate, by ascribing a primordial role either to the Sambre or to the Meuse. On the other hand, the case clearly demonstrates how historians implicitly divide and hierarchize the historical urban topography, often in order to emphasize the particularities of their town or field of study.

ELLEN DEBACKERE, Shopkeeping in a capital. Brussels shopkeepers and their location patterns at the beginning of the nineteenth century

In the aftermath of the spatial turn, consumption historians became aware of the importance of commercial activities' spatial location and uncovered that shopkeepers' location patterns in some early modern cities did not fundamentally differ from those being explained by modern location theories. Brussels shopkeepers in the second half of the eighteenth century did, however, still seem to be positioned near marketplaces and therefore differed from those towns whose merchants were located in a rather 'modern' way. By sketching out the profile and especially the spatial location of the Brussels shopkeepers, this article attempts to investigate the extent to which these retail traders underwent transformations at the beginning of the nineteenth century, and to which degree they were influenced by the metropolitan context.

STEFAN COUPERUS, In the shadow of the plan, in the light of the community. Alternative reconstruction in Coventry and Rotterdam, 1944-1956

The reconstruction of Europe's blitzed cities during the Second World War has attracted significant scholarly interest. However, historiography still tends to revolve around a single metanarrative of urban redevelopment which is informed by town planning, architectural reform, their main advocates (planners and architects), and the concomitant implementation and execution of plans. This reading of post-war reconstruction tends to neglect other discourses on urban life and urban planning which addressed the particular circumstances of war and destruction as well. This article presents two alternative reconstruction experiments in the blitzed cities of Coventry and Rotterdam in order to reveal elements of a modernist discourse on urban reconstruction which do not exclusively capitalize on spatiality, design and its alleged social implications.

ARIADNE SCHMIDT and MARION PLUSKOTA, Dangerous women, violent men? A review of the historiography of crime and gender in European cities, 1600-1900

This paper presents a review of the historiography on gender and crime in Europe in the period between 1600 and 1800, starting from Beattie's seminal article highlighting the absence of

women in the history of crime, to the most recent works on the process of gendering crime and on reevaluating men's participation in 'female crimes'. It discusses subsequently the strengths and weaknesses of the main approaches in the historiography, the moral and judicial norms influencing both criminal behaviour and the prosecution of crime, male and female criminality, violence, the urban setting of criminality and the decline of female crime rates during the nineteenth century. Further, the conclusion presents suggestions for future research and encourages a systematic comparison of male and female crime over time and space and a focus on different types of towns to get a better understanding of the dynamics and fluctuations in gender differences in the history of crime.

Résumés

ALEXANDER SOETAERT et BRAM VANNIEUWENHUYZE, La ville médiévale de Namur au bord de la Sambre et/ou de la Meuse. L'histoire urbaine sujette aux représentations et préventions topographiques

Dans cet article, le 'débat des rivières' à Namur est pris comme point de départ pour une étude des préjugés topographiques des chercheurs s'intéressant à la topographie urbaine historique. Ce cas semble assez particulier. En effet, les historiens qui se sont penchés sur le développement de la ville au Moyen-Age n'ont pu s'empêcher de prendre position dans le débat, accordant un rôle primordial soit à la Sambre, soit à la Meuse. D'autre part, le cas montre très bien comment les historiens divisent et hiérarchisent la topographie urbaine historique pour étayer leur propre position et, souvent de manière implicite, afin d'accentuer les particularités de leur ville ou de leur champ d'études.

ELLEN DEBACKERE, Tenir boutique dans une capitale. Les boutiquiers bruxellois et leurs modèles de localisation au début du dix-neuvième siècle

Sous l'influence du 'spatial turn', les historiens de la consommation se sont rendus compte de l'importance de la localisation spatiale des activités commerciales. En outre, ils ont réalisé que les modèles de localisation de certaines villes prémodernes ne différaient pas fondamentalement de ceux expliqués par les théories de localisation moderne. Néanmoins, dans la seconde moitié du dix-huitième siècle, les boutiquiers bruxellois s'avèrent s'installer toujours aux alentours des marchés et, en conséquence, diffèrent des marchands qui s'implantent de façon plutôt 'moderne'. En esquissant la localisation spatiale des boutiquiers bruxellois, cet article se propose d'examiner dans quelle mesure ces détaillants ont connu des développements au début du dix-neuvième siècle et quel degré d'influence a eu le contexte métropolitain.

STEFAN COUPERUS, Dans l'ombre du plan, à la lumière de la communauté. Reconstruction alternative à Coventry et Rotterdam, 1944-1956

Un grand nombre d'études ont déjà été consacrées à la reconstruction des villes européennes détruites pendant le Blitz. Pourtant l'historiographie a tendance à considérer le redéveloppement urbain comme un métadiscours reposant avant tout sur l'urbanisme, la réforme architecturale, leurs principaux avocats (les urbanistes et les architectes) et l'implantation ainsi que l'exécution des plans qui en résultent. Ces analyses de la reconstruction d'après-guerre ignorent trop souvent d'autres discours qui tiennent compte également des circonstances spécifiques de la guerre et de la destruction. Cet article présente donc deux contre-projets de reconstruction concernant deux villes frappées par le Blitz: Coventry et Rotterdam, afin de démontrer les éléments d'un discours moderniste sur le concept de l'urbain qui ne met pas seulement l'accent sur la spatialité, le design et leurs présumés effets sociaux.

ARIADNE SCHMIDT et MARION PLUSKOTA, Femmes dangereuses, hommes violents? Historiographie du crime et du genre en villes européennes, 1600-1900

Cet article présente un compte-rendu non exhaustif de l'historiographie du crime et du genre de la période moderne au début du xxe siècle. En partant de l'article fondateur de Beattie, qui a mis en lumière l'absence des femmes dans l'histoire du crime, le compte-rendu s'intéresse au processus d'assignation d'un genre au crime. L'article s'attèle à discuter les forces et faiblesses des principales approches historiographiques et les études les plus récentes qui réévaluent notamment le rôle des hommes dans les 'crimes féminins'; criminalités féminine et masculine y sont analysées, en rapport notamment avec le déclin de la violence, le contexte urbain et les normes judiciaires et morales qui ont influencé à la fois les attitudes criminelles et le système judiciaire. Enfin, l'article s'inscrit dans le débat sur le déclin de la criminalité féminine au XIXe siècle. La conclusion suggère de futurs axes de recherches en histoire comparative, sur le long terme et dans plusieurs villes différentes, pour mieux comprendre les dynamiques et évolutions des différences de genre dans l'histoire de la criminalité.

Personalia

ALEXANDER SOETAERT (°1991) studeerde geschiedenis aan de KU Leuven. Zijn interesse gaat uit naar (de historiografie rond) historische stadsontwikkeling, historische natuurrampen in een stedelijk milieu en de geschiedenis van de Waalse hoofdstad Namen. Onder begeleiding van Bram Vannieuwenhuyze analyseerde hij de manier waarop (lokale) historici de middeleeuwse stadsontwikkeling van Namen hebben benaderd. Hij studeerde af als master in de geschiedenis met een scriptie over stedelijke overstromingen in het vroegmoderne Namen. Correspondentieadres: E-mail: alexander.soetaert@telenet.be

BRAM VANNIEUWENHUYZE (°1980) is als doctor-assistent verbonden aan de Onderzoeksgroep Geschiedenis van de Middeleeuwen van de KU Leuven. Zijn onderzoek focust op de stadsontwikkeling en ruimtelijke morfologie van de middeleeuwse en vroegmoderne steden in de Lage Landen en Brussel in het bijzonder. Daarnaast is hij oprichter van de vereniging Caldenberga, die zich toelegt op de publieksvriendelijke ontsluiting van wetenschappelijk onderzoek over het verleden en heden van Brussel (www.caldenberga.be).

Correspondentieadres: KU Leuven, Onderzoeksgroep Geschiedenis van de Middeleeuwen, Blijde Inkomststraat 21 bus 3307, 3000 Leuven. Tel: +32 (0) 16 32 50 17. E-mail: Bram.Vannieuwenhuyze@arts.kuleuven.be

ELLEN DEBACKERE (°1989) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel. Sinds 2011 is ze verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Onder de hoede van Hilde Greefs (UA) en Anne Winter (VUB) verricht zij onderzoek naar migratiebeleid in Antwerpen gedurende de lange negentiende eeuw.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Departement Geschiedenis, Grote Kauwenberg 18, D 308, 2000 Antwerpen. Tel: +32 (0)3 265 42 52. E-mail: ellen.debackere@ua.ac.be.

STEFAN COUPERUS (°1978) is postdoctoraal onderzoeker en docent politieke geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Momenteel werkt hij aan een vergelijkende studie over wederopbouwpraktijken in de gebombardeerde steden Rotterdam, Coventry en Le Havre (gefinancierd door een Veni-beurs van NWO). Eerder deed hij onderzoek naar politieke vertegenwoordiging in adviesorganen voor de Tweede Wereldoorlog in West-Europese landen. Hij promoveerde in 2009 aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift over de geschiedenis van stadsbestuur in de eerste helft van de twintigste eeuw in Amsterdam en Nederland (*cum laude*). Voor zijn promotieonderzoek werkte hij enige tijd als Marie Curie 'Building on the past'-fellow aan University College London.

Correspondentieadres: Universiteit Utrecht, Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis, Drift 6, 3512 BS, Utrecht Tel: +31 (0)6 14 660 474. E-mail: s.couperus@uu.nl

PETRA BROUWER (°1969) studeerde Kunstgeschiedenis en Planologie aan de Universiteit van Amsterdam, was van 1996 tot 2008 verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam en is sinds 2009 universitair docent architectuurgeschiedenis bij de opleiding Kunstgeschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. In 2009 promoveerde ze op *De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw* dat in 2011 bij NAI Uitgevers Rotterdam verscheen. Eerder publiceerde zij *Van stad naar stedelijkheid. Planning en planconceptie van Lelystad en Almere 1959-1974* (NAI Uitgevers 1997), werkte zij als docent aan de Academie van

Bouwkunst in Amsterdam en als architectuurcriticus voor *De Witte Raaf* en *Archis*. Thema's die haar belangstelling hebben zijn: het kennisgebied van de architectuur en stedenbouw, stedenbouw als massaverschijnsel (toeristische landschappen, suburbia) en stedelijkheid als reflectie van moderniteit.

Correspondentieadres: Universiteit van Amsterdam, Capaciteitsgroep Kunstgeschiedenis, Herengracht 286, 1016 BX Amsterdam. Tel: +31 (0)20 525 30 37. E-mail: P.A.Brouwer@uva.nl

ARIADNE SCHMIDT (°1972) promoveerde in 2001 aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden eeuw*. Daarna was zij was werkzaam op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis waar zij een onderzoeksproject leidde over vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd. Sinds 2010 is zij verbonden aan de Universiteit Leiden waar zij momenteel werkt aan onderzoek naar *Crime and Gender before the Courts of England and the Netherlands: 1600-1800*. Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Tel: +31 (0)71 527 2502. E-mail: a.schmidt@hum.leidenuniv.nl

MARION PLUSKOTA (°1983) promoveerde in 2012 aan de Universiteit van Leicester op onderzoek naar prostitutie in Bristol and Nantes, 1750-1815. Ze houdt zich bezig met criminaliteit, gender en stadsgeschiedenis in achttiende- en negentiende-eeuws Europa en is met name geïnteresseerd in arme vrouwen en hun gebruik van openbare ruimte. Momenteel werkt zij aan de Universiteit Leiden als postdoc onderzoeker binnen het NWO project *Crime and Gender 1600-1900*.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Tel: +31 (0)71 527 8568. E-mail: m.pluskota@hum.leidenuniv.nl

MAARTEN F. VAN DIJCK (°1980) is docent historische methodologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is lid van het Center for Historical Culture aan diezelfde universiteit. In zijn onderwijs staat de relatie tussen geschiedenis en sociale wetenschappen centraal. Het gebruik van theorieën uit de sociale wetenschappen loopt eveneens als een rode draad doorheen zijn onderzoek. Zijn huidige onderzoek richt zich op het ontstaan van civil societies en publieke sferen in de Lage Landen van de late middeleeuwen tot het midden van de negentiende eeuw. Bijzondere aandacht gaat hierbij naar de rol van sociaal kapitaal en vormen van sociale, culturele en politieke ongelijkheid. Daarnaast publiceert hij ook over laatmiddeleeuwse en vroegmoderne criminaliteits- en gedragspatronen. Zie voor meer informatie: <http://www.eshcc.eur.nl/vandijck>.

Correspondentieadres: Erasmus Universiteit Rotterdam, kamer W-L2-43, Postbus 1738, NL-3000 DR Rotterdam. Tel.: +31 (0)10 408 25 02. E-mail: vandijck@eshcc.eur.nl

INGE BERTELS (°1976), architectuurhistorica en master in de monumentenzorg, promoveerde in 2008 aan de KU Leuven op een doctoraat over publieke stedelijke architectuur en bouwpraktijk (*Building the City, Antwerp 1819-1880*). Haar onderzoek en publicaties bevinden zich op het kruispunt van architectuurgeschiedenis met techniek- en stadsgeschiedenis. Sinds 2008 doceert ze architectuurgeschiedenis aan de opleiding Architectonische Ingenieurswetenschappen en Kunstwetenschappen & Archeologie van de Vrije Universiteit Brussel.

Correspondentieadres: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Architectonische Ingenieurswetenschappen, Pleinlaan 2 (ARCH, K-blok), 1050 Brussel. Tel: +32 (0)2 629 28 40 E-mail: inge.bertels@vub.ac.be

JEANETTE KAMP (°1986) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Daar onderzocht zij voor haar masterscriptie de migratiepatronen van Zwitserse huursoldaten naar de Republiek in de achttiende eeuw. Sinds 2012 is zij als promovenda verbonden aan de Universiteit Leiden. Daar werkt zij binnen het NWO project *Crime and Gender 1600-1900* aan een onderzoek naar veranderende genderpatronen in de geregistreerde misdaad in Frankfurt am Main in de zeventiende en achttiende eeuw.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Tel: +31 (0)71 527 6412. E-mail: j.m.kamp@hum.leidenuniv.nl

Uitgeverij Verloren

maakt geschiedenis

Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht. Augustinus Freschots verhaal achter de Vrede van Utrecht. Ingeleid en toegelicht door Erik Tigelaar, vertaald door Roland Fagel, 176 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978-90-8704-361-2, €15,-

In de jaren 1712-1715 verbleef een kleurrijk internationaal gezelschap in Utrecht om een einde te maken aan de Spaanse Successieoorlog. Achter de schermen speelden zich echter heel andere zaken af, zoals blijkt uit de *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht*, geschreven in de stijl van de contemporaine Franse schandaalkronieken.

David Onnekink en Renger de Bruin, **De Vrede van Utrecht (1713).** (ZPR 32), 120 blz., ingenaaid, geïllustreerd (deels kleur), ISBN 978-90-8704-312-4, €14,-

De eerste wereldwijde oorlog, de Spaanse Successieoorlog, eindigde in 1713 met de Vrede van Utrecht. Door de lens van deze oorlog en vrede wordt de politieke en culturele constellatie van de vroegmoderne wereld geanalyseerd: internationale betrekkingen, diplomatie, continentale en maritieme oorlogvoering, propaganda, publiek debat, slavenhandel, kolonisatie en religie.

Koninginnen aan de Noordzee. Scheveningen, Oostende en de opkomst van de badcultuur rond 1900. Redactie Ben de Pater, Tom Sintobin; met medewerking van Anne van Buul en Hans Vandevoorde, (Rythmus 2), 272 blz., ingenaaid, geïllustreerd (deels kleur), ISBN 978-90-8704-352-0, €25,-

Rond 1900 regen de badplaatsen zich aan. Er werden grand hôtels en casino's gebouwd, men flaneerde over de boulevards en duizenden gingen per koets het water in. Deze bundel laat zien hoe Scheveningen en Oostende zich tot mondaine vakantieoord ontwikkelden, hoe zij hun rivalen voorbleven, wie de gasten waren en hoe zij hun dagen doorbrachten.

Al onze boeken zijn leverbaar via de boekhandel en te bestellen bij de uitgeverij. In dat laatste geval komen er verzendkosten bij.
Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, Tel. 035-6859856, bestel@verloren.nl, www.verloren.nl